

८३५ विस्तृतटिप्पण रखेहैं ॥ संस्कृतके प्रत्येक उत्पानिका
 अन्यय औ टोकाके आरंभमें अंक दियेहैं औ तिनके अनुसार भा-
 याके उत्पानिकाआदिककूं बी अंक दियेहैं । ऐसैं सर्वमिलिके
 ५६७८ अंक संस्कृतमें औ तितनहीं भाषामें रहेहैं ॥ मुख्य
 मध्य औ लघुप्रसंग ग्रंथके भाषाविभागमें रहेहैं ॥ प्रसंग-
 दर्शकानुक्रमणिका उपरांत एक बड़ी अकारादिअनु-
 क्रमणिका । औ सर्वश्लोकनके पूर्वार्धके प्रथमअर्धकी
 अकारादिअनुक्रमणिका बी रखीहैं ॥ ग्रंथके भीतरमें
 भाषाकार ब्रह्मनिष्ठपंडितश्रीपीतांबरजीमहाराजकी तिनोंके
 हस्ताक्षरसहित यथास्थितचित्रितमूर्ति मिलायतसैं मंग-
 वायके रखीहैं ॥ इस ग्रंथकी जिल्द बी बटेगचर्चसैं पिला-
 यतसैं मंगवाईहैं औ तिसपर संसारकी असारताके स्मरण करा-
 वनैहारे अनेकप्रकारके सार्थभ्रांतिचित्र औ सुवर्णादिकपद-
 प्रकारके रंगयुक्त "गजेंद्रमोक्ष"का चित्र दियाहैं ॥ ग्रंथके
 अंतमें श्रीमद्भागवतगत "गजेंद्रमोक्ष" संपूर्णमूल औ ब्रह्मनिष्ठ
 पंडितश्रीपीतांबरजीमहाराजकृत अन्वयअंकयुक्तभाषासहित
 रखाहैं ॥ गजेंद्रमोक्षके आरंभमें "पददर्शनसारदर्शक
 पत्रक" औ ८ वें पृष्ठसैं श्रीपंचदशीकी अलौकिकमुद्रणशैलीविधि
 अर्वाचीनविद्वानोंके अभिप्राय छापेहैं ॥ उक्तअभिप्राय संक्षेप-
 सैं श्रीविचारसागरके अंतमें नाटकदीप है तिसके साथी बी
 दियेहैं ॥

श्रीपंचदशीमूलमात्र द्वितीयावृत्ति रु. १ इसमें मुख्य और मध्यप्रसंग संस्कृतमें रखेहैं । और ग्रंथकी आदिविषय प्रसंगदर्शकअनुक्रमणिका रखीहै ॥ श्रीमद्विद्यारण्य-स्वामीकृत उपनिषदोंका सारभूत पद्यात्मकअनुभूतिप्रकाशग्रंथ है । तिसमेंसैं अद्भुतरसवाले २२१ श्लोक निकासिके इसीही ग्रंथके अंतविषय “अनुभूति-प्रकाशसारोद्धारः” नामसे रखेहैं ॥

सैथा श्रीमद्भागवत । श्रीमद्भगवद्गीता । श्रीविवेकचूडामणि । आदिकवेदांतके प्रसिद्ध २० ग्रंथनमेंसैं आल्हादकारकप्रकीर्ण-श्लोकनकूं वी इसी ग्रंथके अंतमें धरेहैं ॥ सुवर्णादिपंचरंग और भ्रांतिचित्रयुक्त विलायतसे मंगवायके अतिसुंदर पूठे कियेहैं ॥

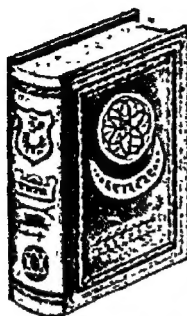
श्रीविचारसागर और वृत्तिरत्नावली चतुर्थीवृत्ति रु. ४ इस आवृत्तिमें अंकयुक्तपारिग्राफ (विभागन)की नवीनरूढी प्रविष्ट करीहै । तिससे ग्रंथके भिन्नभिन्नविषय । तिनोका समानअसमानापना । उत्तरोत्तरक्रम । शंकासमाधान । दृष्टांतसिद्धांत और विकल्प । दृष्टिपातमात्रसे विनाश्रम बुद्धिसे प्राप्य होवैहैं ॥ इस ग्रंथके उपरि ब्रह्मनिष्ठपंडितश्रीपीतांबरजी महाराज जिनोंकी यथास्थितचित्रितमूर्ति ग्रंथके आदि-

भागविषय रखी है । तिनो न ५५४
टिप्पण किये हैं ये इस आवृत्ति-
केलिये महाराजश्रीन कृपाकरिके
पुनः संशोधन किये हैं ॥ वृत्ति-
रत्नावलिनामक ब्रह्मनिष्ठपंडित
श्रीपीतांबरजी महाराजकृत ग्रंथ
जो तृतीयावृत्तिविषय दीया था ।
सो बहुत संशोधनसहित चतुर्था-
वृत्तिके अंतविषय भी रखा है ॥
ग्रंथके भीतर अंकयुक्त प्रसंग-
दर्शकवाक्य । प्रसंगदर्शक औ
बडोभकारादि अनुक्रमणिका ।
निर्गुणउपासनाचक्रकाचित्र ।

श्रीपंचदशीगत महावाक्यविवेक औ नाटकदीप ।
श्रीसुंदरविलासगत ग्रंथस्वप्नबोध तथा पट्टदर्शनसार-
दर्शकपत्रक धरे हैं ॥ ग्रंथकी जिल्द सुवर्णादिअनेक-
रंगयुक्त गजेन्द्रमोक्षके । भवसागर तथा विचारसागरके । औ
प्रातिदर्शनके अनेकसार्थचित्रोंसँ अत्यंतमुशोभित औ
आकर्षक करी है ॥

श्रीविचारचंद्रोदय पष्ठावृत्ति रु १॥ पौडशकलायुक्त

यह ग्रंथ ब्रह्मनिष्ठपंडितश्रीपीतांबरजी-
महाराजकरि स्वतंत्र रचित है ॥ ब्रह्म-
साक्षात्कारविषय अवश्यउपयोगी ऐसी
सर्वप्रक्रिया संक्षेपतः यामें हैं ॥ आदिसं
अंतपर्यंत प्रश्नोत्तररूप है ॥ इस आशुतिके
लिये पूज्यमहाराजश्रीने अनुग्रह करीके
ग्रंथभाग औ टिप्पणभागका पुनः संशो-
धन कियाहै ॥ सुगमताअर्थ अंकयुक्त

पारेग्राफनकी नवीनरूढि इस आशुतिमें वी है ॥ प्रत्येक-
कलाके आरंभमें तिसका सारांश पद्यमें दियाहै ।
जिसके कंठ करनेसे वे कलाका रहस्य सहज स्मृतिमें रहताहै ॥
आरंभमें अकारादिअनुक्रमणिका औ अंतविषय पौडश-
वीकलामें लघुवेदांतकोश है ॥ पूज्यमहाराजश्रीकी यथा-
स्थितचित्रितमूर्ति तिनोंके हस्ताक्षर औ विस्तृत-
जीवनचरित्रसहित ग्रंथारंभमें रखीहै ॥ भ्रांतिदर्शकचित्र-
आदिकनवीनतासें पूंठे अतिसुंदर कियेहैं ॥ जीवब्रह्मका
भेद सत्य नहीं । किंतु मात्र उपाधिकृत है । यह महान-
सिद्धांत इसग्रंथकी ११ वीं कलाविषय अनेकदृष्टांतसें निरूपण
कियाहै । तिसकूं यथास्थित समजनेमें सहायभूत होवें ऐसे
चार चित्र अतिश्रम औ खर्च करीके ग्रंथारंभमें छोपेहैं ॥

श्रीसुंदरविलास ज्ञानसमुद्र सुंदरकाव्य पंचमावृत्ति । विपर्ययअंगकी संपूर्णटीकासहित । संक्षिप्ताकारसँ । नवीनतायुक्त तैयार होतीहै ॥

श्रीसटीका अष्टावक्रगीता तृतीयावृत्ति रु. १
इस ग्रंथरूपसँ महात्माश्रीअष्टावक्रमुनिनँ जनकराजाकूँ उपदेश दियाहै ॥ आत्मानुभवोदगारयुक्त स्पष्टवचन जैसै इस ग्रंथमँ हँ तैसे अन्य कोई वी ग्रंथमँ नहीं हँ ॥ इस ग्रंथमँ संपूर्ण-संस्कृतमूल तथा टीका औ मूलका ब्रह्मनिष्ठपंडितश्रीपीतांबरजीमहाराजकृत सरल अरु विस्पष्ट प्राकृतभाषांतर हँ ॥ यह तृतीयावृत्तिमँ संस्कृतविभागश्रीपंचदशीसटीकासभाषाकी अलौकिकरुढिसँ छाप्याहै ॥ “रिकायमँ चरण औ ब्रह्मउपदेश” यह गाथा औ तिसका तादृशचित्र बडेयत्रसँ इस आवृत्तिमँ दियेहँ ॥ तदुपरांत “आधुनिकविद्याविलास” नामसँ वेदांतानुसारी २५ मनहरछंद दियेहँ ॥ श्रीपंचदशीके प्रस्ताविक १७ श्लोक अन्वयांकसहित रखेहँ ॥

श्रीवेदांतविनोद अंक ७ का रु. ०॥ इस नामवाले भिन्नभिन्न ७ लघुग्रंथ छापेहँ । तिसविषे वेदांतके अनेकस्तोत्रआदिक अन्वयांकयुक्त अर्थसहित रखेहँ ॥

॥श्रीमनोहरमाला औ सर्वात्मभावप्रदीप रु. ० ॥=
स्वामीश्रीत्रिलोकरामजीकृत मनोहरमाला कवित्तमँ है ॥
तिनोंका विस्तृतजीवनचरित्र वी ग्रंथारंभमँ रखाहै ॥

सर्वात्मभावप्रदीप ब्रह्मनिष्ठपंडितश्रीपीतांबरजीमहाराज-
कृत वैतछंदमै है ॥ उभयग्रंथनकी कविता सरल । प्रिय औ
आत्मज्ञानकी बोधक है ॥ सर्वमिलिके ५५८ टिप्पण दियेहैं ॥

*वेदांतके मुख्यदशउपनिषद्—संपूर्णमूलसहित औ
मूलकी । श्रीशंकरभाष्यकी । औ आनंदगिरिटीकाकी ब्रह्मनिष्ठ-
पंडितश्रीपीतांबरजीमहाराजकृत भाषासहित बड़ेअक्षरोंसँ छपी-
हैं ॥ सर्वत्र गहनविषयकी टिप्पणोंसँ स्फुटता करीहै ॥ ये सर्व-
उपनिषद् सुवर्णके नामयुक्त जिल्दमै बांधीहैं ॥

*ईशाद्यष्टोपनिषद् द्वितीयावृत्ति रु. ४

*छांदोग्योपनिषद् रु. ६

*बृहदारण्यकोपनिषद् तीनविभागमै रु. १० इसके
आरंभमै दशोपनिषदोंके तात्पर्यका निर्णायक ब्रह्मनिष्ठपंडित-
श्रीपीतांबरजीमहाराजकृत “श्रुतिपङ्क्तिगसंग्रह” इस नाम-
युक्त लघुग्रंथ वी धर्याहै ॥

*श्रीमद्भगवद्गीता । चित्रितकपड़ेके पूंठेवाली
रु. ४ औ सादेकपड़ेके पूंठेवाली रु. ३ इस गीताकी
टीका ब्रह्मनिष्ठपंडितश्रीपीतांबरजीमहाराजनै बहुत सुगमता औ
स्फुटतायुक्त रचीहै ॥ श्लोकनके पदच्छेद औ अन्वय नवीन-
रूढीसँ छापेहैं ॥ सर्वमिलिके ४५५ टिप्पण दियेहैं ॥

श्रीवेदांतपदार्थमंजूपा द्वितीयावृत्ति नवीनरूढि-
युक्त तैयार होतीहै ॥ मूलचंद्रज्ञानीकृत यह वेदांतकोशरूप

ગ્રંથ,ત્રેદાંતવિધે રૂપયોગી પદાર્થવિવેચનકા વિદ્યાલમંદાર દે ॥

“સૌંકેટિસનું જીવનચરિત્ર અને પ્લેટોનાં
પ્રશ્નોત્તર” તૃતીયાવૃત્તિ છપાય છે.

લાખાંતર કરનાર અલાદીન શરીફ સાલેમહંમદ.

આ લઘુ ગ્રંથમાં ગ્રીસદેશના વિદ્વાન અને તત્ત્વજ્ઞાની
સૌંકેટિસનું જીવનઆખ્યાન, તથા “શહેરીનો સ્વધર્મ” અને
“માતાપિતા પ્રત્યે પુત્રનો મુખ્ય ધર્મ” એ નામક નીતિ-
સૂચક બે સંવાદો આપેલા છે. આ ગ્રંથ ઇંગ્લેન્ડ સરકારના
કેલવણી ખાતાએ ધનામ તથા લાઇબ્રેરીમાટે મંજૂર કર્યો છે.

—૨૦૬—
“વિશ્વલેહ” અથવા

‘૧૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે હિંદુસ્થાન’

સ્વતંત્ર, ઐતિહાસિક, વેદાંતવિષયક, અપૂર્વ નવલકથા

કીમત રૂ. ૦૧૧.

રચનાર— અલાદીન શરીફ સાલેમહંમદ.

આ ગ્રંથ વાર્તારસની મધુરતા અને રચનાની અલૌકિ-
કતાને લીધે આદિથી અંતપર્યંત વાચકના ચિત્તને એકસ
રખું આકર્ષી રાખે છે, અને સાનંદાશ્ચર્યમાં તક્લીન કરી મૂકે
છે. એટલુંજ નહીં પણ ધર્મ, નીતિ, અને તત્ત્વજ્ઞાન-
(વેદાંત) ના અસરકારક બોધથી અંતઃકરણને વધારે નિ-
ર્ભળ અને સુસંસ્કારવાન કરે છે. આ ગ્રંથને માટે વિદ્વ-
જ્ઞનોએ ઉચ્ચ અભિપ્રાયો આપ્યા છે.

॥ श्रीअष्टावक्रगीता ॥

श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहिता
ब्रह्मनिष्ठपंडितश्रीपीतांबरकृतभाषायुक्ता च ।
तस्या इयं तृतीयावृत्तिः

मुमुक्षुजनहितार्थं
सालेमुहंमदनूरान्यात्मजशरीफाह्वयेन

मुंवापुर्यां
निर्णयसागराभिधमुद्रणयन्त्रालये बाळकृष्ण रामचंद्र
घाणेकर इत्यनेन मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीता ॥

॥ श्लोकः ॥
तावद्गर्जति शास्त्राणि जंबुका विपिने यथा ॥
न गर्जति महाशक्तिर्योवद्वेदांतकेसरी ॥ १ ॥

संवत् १९६६-सन् १९०९

॥ अस्याः सर्वोप्यधिकारः प्रकाशयिन्ना स्वाधीनो रक्षितः ॥

॥ शार्दूलचिक्रीडितम् ॥

संपूर्णं जगदेव नंदनवनं सर्वेऽपि कल्पद्रुमा
गांगं वारि समस्तवारिनिबहाः पुण्याः समस्ताः क्रियाः ।
वाचः प्राकृतसंस्कृताः श्रुतिशिरो वाराणसी मेदिनी
सर्वावस्थितिरस्य वस्तुविषया दृष्टे परे ब्रह्मणि ॥ १ ॥

॥ ॐ गुरुदेवाय नमः ॥

॥ अथाष्टावक्रगीताप्रथमावृत्ति- प्रस्तावनिका ॥

वेदांतशास्त्रग्रंथेषु श्रीअष्टावक्रगीताना-
मको ग्रंथोऽतिप्रसिद्धोऽस्ति ॥ यद्यप्यस्मि-
न्ग्रंथे पंचदश्यादिवद्विशेषेणात्मानात्मादि-
विचारो न स्पष्टीकृतस्तथाप्यस्मिन्ग्रंथे मुमु-
क्षूणां ज्ञानिनां च संतोषकारकाणि स्वानु-
भवोद्गारयुक्तानि वचनानि यथोपलभ्यन्ते
नर्ततथान्यग्रंथेषु ॥ अस्य ग्रंथस्य हिंदुस्थानी-
भाषाटीका पूर्वमंकितास्ति तथापि सा श्री-
मद्विश्वेश्वरकृतसंस्कृतटीकासदृशी तत्त्व-
बोधकारिणी नास्तीति निश्चित्येमां सटीका-
ष्टावक्रगीतामंकयितुं प्रवृत्ता वयं ब्रह्मनिष्ठ-

श्रीपंडितपीतांबराभिधान् गुरुन्स्वमनीषितं
विज्ञापितवन्तः ॥

येषां जन्माखिलजगत्कल्याणपरंपराका-
रणमेवेहास्ति तैः सिद्धांतार्थबुभुत्सूनां मुमु-
क्षूणांमनायासेनार्थबोधसिद्धये पंचदश्यादि-
ग्रंथानां भाषाटीका विरचितास्ति । उत
च वेदांतसिद्धांतप्रतिपादका विचारचंद्रो-
दयाद्या नूतना ग्रंथाः संग्रंथिताः । तैः पर-
मकृपयेमं सटीकमष्टावक्रगीताख्यं ग्रंथं सं-
शोधानायासतो मूलार्थबोधिनीं भाषाटीकां
च विधाय तत्सहितोऽयं ग्रंथोऽस्मभ्यमंक-
नार्थमर्पितः ॥

शरीफ सालेमहंमद ॥ .

॥ ॐ गुरुदेवाय नमः ॥

॥ प्रथमावृत्तिकी भाषाप्रस्तावना ॥

वेदांतशास्त्रोंविषै यह श्रीअष्टावक्रगीता-
ग्रंथ अतिशय प्रख्यात है॥ यद्यपि इस ग्रंथ-
विषै पंचदशीआदिकग्रंथनकी न्यांई प्रक्रि-
या विशेषकरिके हैं नहीं । तथापि मुमुक्षु
औ ज्ञानीपुरुषोंकूं आनंद होवै । ऐसे
अनुभवोद्वारयुक्त स्पष्ट वचन जैसे इस
ग्रंथमें हैं । तैसे अन्यग्रंथोंमें क्वचित्ही
मिलेंगे ॥ हिंदुस्थानीभाषामें इस ग्रंथकी
टीका पूर्व छपीहै तथापि सो वेदांतविषै
अतिउपयोगी नहीं है॥ इस ग्रंथकी संस्कृत-
टीका मेरेकूं प्राप्त भई । सो देखिके बहुत-
सत्संगीमित्रोंको इच्छा भई जो इसकूं छपाइ-
के प्रगट करीचाहिये । तब मैंने ब्रह्मनिष्ठ-

पंडित श्रीपीतांबरजीमहाराजकूं प्रार्थना
 करी ॥ उनोंका शरीर जगत्के कल्याणअर्थ-
 हीं उत्पन्न हुयाहै । सो उनोंके पंचदशी-
 आदिकग्रंथोंके भाषांतरकरि औ श्रीविचार-
 चंद्रोदयआदिक स्वतंत्रग्रंथोंकी रचनाकरि
 स्पष्ट होवैहै ॥ जीवोंके पुण्यप्रारब्धके
 वशतैं उक्तमहाराजश्रीजीनैं इस अतिउत्तम-
 ग्रंथकूं शोधन करी दिया औ संस्कृतविषै
 लघुमतिवालोंकूं शीघ्र संस्कृतका बोध होवै ।
 ऐसा सुंदर संक्षिप्त मूलमात्रका हिंदुस्थानी
 भाषांतर करी दिया ॥

शरीफ सालेमहंमद ॥

॥ ॐ गुरुदेवाय नमः ॥

॥ तृतीयावृत्तिकी प्रस्तावना ॥

हमारे प्रसिद्ध कियेहुये ग्रंथोकी नवीन-
आवृत्तिमें नवीनता औ अधिकता करीके
ग्रंथके उपयोगीपनैविषै अभिवृद्धि करनैकी
इच्छातै इस तृतीयावृत्तिविषै हमनै जो
विशेषता करीहै । सौ नीचे दिखावैहैं:—

१— प्रथम तौ इसआवृत्तिविषै संस्कृत
औ भाषाविभागनकूं पृथक् पृथक् छापैहैं ।
तातै संस्कृतके जिज्ञासुनकूं संस्कृतविभाग
औ भाषाके जिज्ञासुनकूं भाषाविभाग अलग
प्राप्त होवैगा ॥

२— श्रीपंचदशीसटिकासभाषाविषै जो
अलौकिकमुद्रणशैलि हमनै प्रविष्ट करीहै

औ जिस मुद्रणशैलिकी प्रशंसा विद्वज्जनोंने
 करीहै । तिसीहीं शैलिसँ इसआवृत्तिका
 संस्कृतविभाग छापा गयाहै । तातँ संस्कृतके
 अभ्यासीनकू अभ्यासविपै औ समजनै-
 विपै अत्यंतसुगमता होवैगी ॥

३- मूलश्लोक औ संस्कृतअन्वयके
 साथि भाषाविभाग मिलायके अवलोकन
 करनैकी जिनकी इच्छा होवै तिनोकी सुग-
 मताअर्थ भाषाविभाग जो पृष्ठ २४१ सँ
 आरंभ होवैहै । तिसविपै प्रत्येकश्लोकके
 अर्थमें अन्वयके अंक दिये गयेहैं । इतनाहीं
 नहीं परंतु मूलमात्रके अर्थदर्शक शब्दनकू
 स्थूलाक्षरसँ छापैहैं ॥

४- परमपूज्यब्रह्मनिष्ठपंडितश्रीपीतांबर-
 जीमहाराज संवत् १९६१ के वैशाख कृष्ण-

पक्ष ७ गुरुवारके रोज परमधामकूं पहुंचे
तिनोंनै मुमुक्षुनपर अनुग्रह करीके इस-
आवृत्तिके लिये ग्रंथभागका पुनः सं-
शोधन कियाथा ॥

५- आधुनिक पाश्चात्यविद्या (सायन्स)
के विद्वानग्रंथकारोनै पदार्थ (मेटर) ।
अवकाश । प्रकाश । समय । गति औ ख-
गोलआदिकविषै जे स्वतंत्रविचार प्रदर्शित
कियेहैं । वे वेदांतके अभ्यासीनकूं अवलोक-
नीय हैं । कारणकी तातै यह अखिलसंसार-
का अनादिपना । व्यभिचारिपना । असार-
पना । औ कल्पितपना । जो वेदांतमतकूं
मान्य है । सो अत्यंतस्फुट होवैहै ॥ आधु-
निक पाश्चात्यविद्याके अनेकग्रंथनके अव-
लोकनसँ मेरे मनविषै विचारका जो स्फुरण

भयाहै। ताके उद्धाररूप २५ छंद मैंनै यथामति रचेहैं। सो “आधुनिकविद्याविलास” नामसैं ग्रंथके अंतविषै छोपेहैं ॥

६- यह श्रीअष्टावक्रगीतारूपसैं श्रीअष्टावक्रमुनिनै जनकनामकराजाकूं “रिकावमें चरण औ ब्रह्मका उपदेश” इस प्रसंगसैं बोध दियाथा। ऐसी जो दंतकथा है सो मुमुक्षुनके आनंदअर्थ ग्रंथारंभमें छापीहै औ तिस प्रसंगका सूचक एक तादृशउत्तमचित्र वी बडेखर्चसैं बनवायके इस आवृत्तिमें धर्याहै ॥

७- श्रीएंचदशीके प्रस्ताविक १७ श्लोक अन्वयांकसहित ग्रंथके अंतमें रखेहैं ॥

शरीफ सालेमुहम्मद नूरानी ॥

॥ श्रीअष्टावक्रगीतानुक्रमणिका ॥

संस्कृत पृ.भाषा पृ.

जनकराजा औ अष्टावक्रमुनिकी गाथा-

रिकावर्मे चरण औ ब्रह्मका उपदेश । चित्रसहित ...

१ आत्मानुभवोपदेशवर्णनम्	१	२४१
२ शिष्योक्तमात्मानुभवोल्लासवर्णनम् ...	२४	२४८
३ शिष्यं प्रत्याक्षेपद्वारोपदेशवर्णनम्...	४९	३५७
४ शिष्यप्रोक्तानुभवोल्लासवर्णनम् ...	६१	२६२
५ आचार्योक्तं लयचतुष्टयवर्णनम् ...	६७	२६५
६ शिष्योक्तमुत्तरचतुष्कवर्णनम्... ..	७१	२६६
७ अनुभवपंचकवर्णनम्	७५	२६९
८ गुरुप्रोक्तं बंधमोक्षव्यवस्थाचतुष्कवर्णनम्...	७९	२७१
९ निर्वेदाष्टकवर्णनम्	८२	२७३
१० गुरुप्रोक्तमुपशमाष्टकवर्णनम्...	९०	२७७
११ ज्ञानाष्टकवर्णनम्	९६	२८०
१२ एवमेवाष्टकवर्णनम्	१०३	२८३
१३ यथासुखसप्तकवर्णनम्	१०९	२८६
१४ शान्तिचतुष्टयवर्णनम्	११४	२८९

संस्कृत पृ.भाषा पृ.

१५ तत्त्वोपदेशविंशतिकवर्णनम्	११७	२९१
१६ विशेषोपदेशकवर्णनम्	१३१	२९८
१७ तत्त्वज्ञस्वरूपविंशतिकवर्णनम्	१४०	३०१
१८ शांतिशतकवर्णनम्	१५२	३०९
१९ आत्मविश्रान्त्यष्टकवर्णनम्	२२२	३४०
२० शिष्यप्रोक्तं जीवन्मुक्तिचतुर्दशकवर्णनम् २२७	३४३	
२१ संख्याक्रमव्याख्यानवर्णनम्	२३६	३४७
२२ श्रीआधुनिकविद्याविलासः... ..	३५२	
॥ इति श्रीअष्टावक्रगीतानुक्रमणिका समाप्ता ॥		

॥ श्रीभद्रावक्त्रगीता । नृन्यावृत्ति ॥

॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्र- मुनिकी गाथा ॥

॥ रिकावमैं चरण औ ब्रह्मका उपदेश ॥

जन्ममरणरूप प्रवाहवाले यह संसाररूप
दुस्तरसागरकूं उल्लंघन करीके मोक्षरूप
पारकूं पहुंचावनैविषै “ब्रह्मज्ञान” वा अन्य-
शब्दमैं कहिये तौ “वेदांतविद्या” विना
तौ अन्य कोईवी विद्या समर्थ नहीं है। यह
सिद्धांतके निरूपणअर्थ श्रीमच्छंकराचार्यनै
श्रीविवेकचूडामणिविषै कह्या हैः—

न योगेन न सांख्येन कर्मणा नो न विद्यया ।
ब्रह्मात्मैकत्वबोधेन मोक्षः सिद्ध्यति नान्यथा ॥

ऐसैं होनैतैं महात्माजनौनै यह ज्ञान-
विद्याकूं अन्य सर्वविद्याओंमैं शिरोमणी
कहीहै ॥

१४ ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

श्रीकृष्णभगवाननै वी श्रीमद्भगवद्गीता-
विषै कहाहै कि:—

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययं ॥

ऐसै ब्रह्मज्ञानरूप विद्या सर्वविद्याओं-
में पवित्र ओ सर्वोत्तम होनैतैं अतिदुर्लभ
है औ सामान्यतः मनुष्यनकूं अनेक-
जन्मांतरसैं प्राप्त होवैहै । ऐसा जो कथन
शास्त्रकारोंनै कियाहै सो केवल वास्तविक
है । कारणकी उत्तम मध्यम औ कनिष्ठ ।
ऐसै अधिकारिनके तीनवर्गमें जैसैं उत्तम-
अधिकारिनकी संख्या अतिअल्प है ।
तैसैं कनिष्ठअधिकारिनकी संख्या अति-
विस्तृत है ॥ इसीहीं अर्थका सम्यक् निरू-
पण श्रीकृष्णभगवाननै श्रीगीताजीविषै
नीचे दिये श्लोकसैं कियाहै:—

॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥ १५

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥

शास्त्रकारोंने ब्रह्मज्ञानकी प्राप्तिविषे
सामान्यतः अनेकजन्मांतरकी जो आव-
श्यकता लिखीहै । सो कनिष्ठअधिकारिनके
मलविक्षेपरूप आवरणोंकी निवृत्तिके दुः-
साध्यपनैकी दृष्टिसँ लिखीहै । परंतु जिन
अधिकारिनके मलविक्षेपरूप आवरण नष्ट
भयेहैं । तिनोकूँ तौ सर्वोत्तमसाधनोके
सद्भावतँ इसीहीं जन्मविषे ब्रह्मज्ञान संभवेहै
इतनाहीं नहीं । परंतु अतिशीघ्र कहिये
ब्रह्मनिष्ठसद्गुरुके मुखसँ “तत्त्वमसि”
आदिकमहावाक्यरूप महामंत्रके श्रवण
करतँहीं प्राप्त होई जावैहै ॥

जनकराजा उत्तमोत्तम अधिकारी भये-
हैं । तिनोकूँ अश्वारूढ होनैमैं एकरिकावमैं

१६ ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

चरण राखिके दूसरा चरण अन्यरिकाव-
मैं पहुंचे । तितनै अल्पसमयमें ब्रह्म-
साक्षात्कार कैसैं भया । यह वार्त्ता हमारे
परमकृपालु परमपूज्य ब्रह्मश्रोत्रीय ब्रह्म-
निष्ठ सद्गुरु पंडितश्रीपीतांबरजीमहाराज-
सैं श्रीअष्टावक्रगीताके व्याख्यानप्रसंगमें
बहुतवर्षोंके पूर्व हमनै श्रवण करीथी । सो
यथास्मृति जिज्ञासुनके बोध औ आह्लाद-
अर्थ हम नीचे वर्णन करैहै:-

प्राचीनकालविषै एक अत्यंतबुद्धि-
मान । राज्यकार्यमें कुशल औ अनेकसद्गु-
णोकरि अलंकृत ऐसा जनकनामक एक
श्रेष्ठराजा राज्य करताभया ॥ तिनकी
राज्यसभामैं तिनके कुलगुरुका एक परम-
आस्तिक ब्राह्मणपुत्र नित्य शास्त्रका श्रवण

॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥ १७

करावताभया ॥ एकसमय उत्तमअधिकारीके प्रसंगमें वे शास्त्रविषै “रिकावमें चरण औ ब्रह्मका उपदेश” ऐसा वाक्य वे कथाकारनै पठन किया ॥ इस वाक्यकूं श्रवण करीके जनकराजा अत्यंत आश्चर्य भये औ तिनोंनै वे ब्राह्मणपुत्रके प्रति प्रश्न किया:—हे महाराज ! “रिकावमें चरण औ ब्रह्मका उपदेश” यह शास्त्रका वाक्य सत्य है वा असत्य है ?

ब्राह्मणपुत्रनै प्रत्युत्तर दिया:— हे राजन् ! ये महापवित्रशास्त्रविषै जो कथन हैं सो केवल यथार्थ हैं । तामें आप किंचित वी शंकाकूं मति करौ ॥

जनकराजानै फेर कहा:— महाराज ! हमारी बुद्धिमें तौ सो उक्ति केवल असंभ-

१८ ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

वित भासतीहै ॥ यदि वे कथन यथार्थ
होवै तौ मैं इसी समय अश्व मंगायके आ-
रूढ होऊँ औ एकरिकावमें चरण धरिके
अन्यरिकावमें दूसराचरण स्थित करूँ
तितनै समयमें आप मेरेकुं ब्रह्मोपदेश देके
ताकी सत्यता प्रतिपादन करौ ॥

ब्राह्मणपुत्रनै उत्तर दियाः—हे राजन् !
यद्यपि शास्त्रवचन कदाचित वी असत्य
होवै नहीं तथापि ताकी सत्यता आपकुं
प्रतिपादन करनेका मेरेमें सामर्थ्य नहीं है ॥

जनकराजानै फेर कह्याः—हे महाराज !
आपके जैसे विद्वानमें तैसा सामर्थ्य नहीं है
तौ वे वाक्यकी सत्यता कैसेँ मानतैहो ?
हम ऐसी अशक्यउक्तिकुं सिद्धिकरणके
अभावतै केवल कल्पनारचित गिनतैहैं ॥

॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥ १९

यातें वे वाक्यकी सत्यता प्रदर्शित करनेकूं
आप असमर्थ हो तौ वे वाक्यकूं छेदन
करौ ॥

ब्राह्मणपुत्रनै राजाकूं किंचित् क्रोधा-
यमान देखिके नम्रतासैं उत्तर दियाः—हे
राजन् ! शास्त्रोक्त पवित्रवचनकूं मैं कदा-
चित् बी छेदन नहीं करुंगा । कारणकी
उक्तवचनकी सत्यताविषै मेरेकूं लेश बी
शंका नहिं है ॥

ऐसैं सुनिके जनकराजा अत्यंत क्रोधित
भये ॥ तिनोंनै वे कथा करनेवालेकूं कारागृह-
विषै डार्या औ नगरके अन्य सर्वब्राह्मणोंकूं
कचेरीविषै आमंत्रण किये औ तिनोंके
सन्मुख बी शास्त्रके उक्तप्रसंगकूं धरिके
पूछ्याः— हे विद्वज्जनो ! इस शास्त्रविषै

२० ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

“रिकावमैं चरण औ ब्रह्मका उपदेश”
ऐसा वाक्य लिख्याहै सो क्या सत्य है ?

सर्वजनोनै एकध्वनिसैं उत्तर दिया कि
सत्य है ॥

जनकराजानै फेरि कह्याः— तौ यह अश्व
तैयार है । तुमारेमैंसैं कोईमैं सामर्थ्य होवै
तौ यह वार्त्ताकी सत्यता प्रत्यक्षप्रमाणसैं
सिद्ध करौ । वा इस वाक्यकूं छेदन करौ ॥

सर्वब्राह्मणोनै अपनी अशक्तता निवे-
दन करी औ शिक्षा सहन करैगैं परंतु
वाक्यकूं कदाचित् वी छेदन नहीं करैगैं ऐसैं
दृढतासैं कह्या ॥

उक्तउत्तरकूं श्रवण करीके जनकराजानै
तिन सर्वब्राह्मणनकूं बंधनगृहविषै भेजैं औ
नगरके द्वारपालोंकूं आज्ञा करी की कोई वी

॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनीकी गाथा ॥ २१

ब्राह्मण नगरमें प्रवेश करै तिसकुं हमारे
पास ले आवनां ॥ ऐसैं नगरविषै कोईवी
नवीन ब्राह्मण प्रवेश करताथा तिसकुं
जनकराजा उक्तप्रकारका प्रश्न करीके पीछे
बंधनविषै डारता भया ॥ जनकाराजाका
यह त्रासदायकवर्त्तन देशप्रदेशविषै प्रसिद्धि-
कुं पाया । तातैं कोईवी ब्राह्मण तिनके
नगरविषै प्रवेश करता नहीं था ॥ कित-
नेक कालपीछे भाग्यवशात् श्रीअष्टावक्र-
मुनीका तिस नगर समीप आगमन भया ॥
मुनिश्री नगरके बाहिर एकवृक्षके नीचे
बैठिके विश्राम लेतेथे । तहां दो पंथिक
ब्राह्मण वी आयके बैठै ॥

श्रीअष्टावक्र मुनीनैं तिनोंकुं पूछ्याः—
इस नगरविषै कोन राजा राज्य करताहै ?

२२ ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनीकी गाथा ॥

ब्राह्मणोंने कहा:-हे मुनि ! आपकूं क्या प्रयोजन है ? क्या आपकूं इसनगरमें जानाहै ?

अष्टावक्रमुनीने हा कहा । तब वे ब्राह्मण कर जोड़िके प्रार्थना करतेभये कि:- हे मुनिवर ! आप कृपा करिके नगरविषै कदाचित् वी प्रवेश नहीं करना । कारण कि इसनगरके राजा जनकका अत्यंत त्रास वर्त्तताहै ॥ तिनोंने अपने दुराग्रहसँ अनेक ब्राह्मणनकूं बंधनगृहविषै डारेहैं । औ कोई वी नवीन ब्राह्मण दुर्भाग्यवशात् नगरविषै प्रवेश करताहै तौ तिसकूं वे राजा “रिकावमें चरण औ ब्रह्मका उपदेश” ऐसँ एक शास्त्रोक्त वचनकी सत्यता प्रत्यक्षप्रमाणसँ सिद्ध करनैकी आज्ञा

॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥ २३

करताहै औ तैसें सिद्ध न करै तौ तत्काल
बंधनविषै डारताहै ॥

उक्तवार्ताकूं तिन पंथिकनसैं श्रवण
करिके श्रीअष्टावक्रमुनी कहतेभये:- हम
चलनैमें असमर्थ हैं । तातैं तुम एक मंचमें
बिठायके हमारेकूं जनकराजाके सन्मुख
लेचलौ तौ तिनकूं वे शास्त्रोक्तवाक्यकी
सत्यता हम प्रतिपादन करी देवैंगे औ तातैं
सर्वब्राह्मणनकूं बंधनसैं मुक्त वी करावैंगे ॥

अष्टावक्रमुनिका गंभीरता औ दृढतायुक्त
कथन सुनिके वे पंथिकनकूं निश्चय भया कि
मुनीश्वर ब्रह्माणोंका दुःख अवश्य निवारण
करैंगे ॥ तिनॉनै त्वरित एकमंचविषै मुनि-
महाराजकूं बिठाये औ जनकराजाके समीप
राज्यसभामैं लेगये ॥

२४ ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

अष्टावक्रमुनिकी भव्य औ तेजस्वी मुख-
मुद्रा देखिके जनकराजाकूं तत्काल तिनोके
प्रति पूज्यबुद्धि उत्पन्न भई ॥ राजानै साष्टांग-
नमस्कार करीके औ उभयकर जोड़िके
प्रार्थना करी:- हे मुनीश्वर ! किस प्रयोजन-
अर्थ आपका यहां आगमन भयाहै ।
सो कृपा करिके कहो ॥

अष्टावक्रमुनिनै कह्या:- हे राजन् ! किस
अपराधके लिये तुमनै ब्राह्मणोंकूं कारागृह-
विषै डारेहैं ?

जनकराजानै उत्तर दिया:- हे मुनिवर !
“रिकाबमैं चरण औ ब्रह्मका उपदेश”
ऐसी शास्त्रोक्त काल्पनिकउक्ति कूं वे सर्व-
ब्राह्मण प्रतिपादन करनैकूं असमर्थ हुये वी
तिसकी यथार्थताविषै दुराग्रहकूं करतेहैं ॥

॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥ २५

अष्टा:- हे राजन् ! तुमारा तर्क यथान्याय नहीं है ॥ तिनोंकी प्रतिपादन करनेकी अशक्तितैं वे वाक्यका काल्पनिकपना सिद्ध नहीं होताहै ॥ मैं प्रतिज्ञा करताहूं कि “रिकात्रमें चरण औ ब्रह्मका उपदेश” यह शास्त्रोक्तवचन मिथ्या नहीं है । किंतु अक्षरसह केवलसत्य है ॥

जनक:- हे मुनिओंविपै श्रेष्ठ ! आप आज्ञा करौ तौ मैं अश्वकूं मंगाउं ॥ आप कृपावधि करिके मेरेकूं तिसप्रकारसैं ब्रह्मोपदेश करौ औ उक्त वाक्यकी सत्यता मेरेकूं प्रतिपादन करौ । ऐसी मेरी नमनयुक्त प्रार्थनां है ॥

अष्टा:- हे राजन् ! मैं तुमारा शुभभाव देखिके प्रसन्न हुवाहूं ॥ तुमारेकूं कदाचित्

२६ ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

ज्ञात नहीं है कि ब्रह्मज्ञानरूप पवित्र उप-
देश अपात्र जनोंकूं दिया जाता नहीं ।
औ देवें तौ अपात्रकूं तासैं किंचित् बी
लाभ होता नहिं ॥ तातैं हे राजपुत्र !
तुमारेकूं ब्रह्मोपदेशकी यदि अभिलाषा होवै
औ हमारेविषै पूर्णश्रद्धा होवै । तौ बंधन-
विषै डारेहुवे ब्राह्मणनकूं प्रथम मुक्त करौ
औ पीछे अश्वारूढ होइके हमारे संग
वनविषै चलौ ॥ तहां एकांत औ निर्जन-
स्थलविषै मैं तुमारी पात्रताकी परीक्षा करी-
के वे शास्त्रोक्त वचन सिद्ध होवै तिस
प्रकार तुमारेकूं ब्रह्मका उपदेश करुंगा ॥

अष्टावक्रमुनिकी दृढतायुक्त वाणी श्रवण
करीके जनकराजाकूं तिनोकेविषै परम-
आस्था उत्पन्न हुई ॥ जनकराजानै तत्काल

॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥ २७

सर्वब्राह्मणोंकूं बंधनगृहसैं मुक्त करनैकी
आज्ञा करी ॥ आप अश्वारूढ भये । औ
मुनिवरकूं एक उत्तममंचिलविषै आरूढ
करिके । प्रधान । सैन्याधिपति आदिक
राज्यमंडल औ प्रतिष्ठित प्रजाजनोंसहित
वनविषै पहुंचे ॥ तहां एक घनघटावाले
वटवृक्षके नीचे किंचितकाल विश्राम करीके
जनकराजानै सर्वराज्यमंडल औ प्रजा-
जनोकूं नगरविषै चलै जानैकी आज्ञा करी ।
तातैं वे सर्व नगरविषै शीघ्र पीछे पधार-
नैकी विज्ञप्ति करिके तहांसै विदाय भये ॥

जब मुनि औ राजा एकाकिन रहे ।
तब जनकराजा अष्टावक्रमुनिकी आज्ञा ले
के अश्वकी एकरिकावमैं चरणकूं स्थित क-
रीके आरूढ होनैकूं तत्पर भये ॥ इससमय

२८ ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

अष्टावक्रमुनीनै अपनै हाथसँ धैर्य रखनैकी संज्ञा करी (देखो ग्रंथारंभमें दिया चित्र) औ कहा:- हे राजपुत्र ! दूसरा चरण उठानैसँ पूर्व हमारे प्रश्नोंके उत्तर देओ ॥

जनक:- आज्ञा महाराज !

अष्टावक्र:- “रिकावमें चरण औ ब्रह्मका उपदेश” यह एकहीं वाक्य उक्तशास्त्रविषै लिखा है ? वा कछु अन्यवार्त्ता वी लिखी है ?

जनक:- अन्य तौ बहुत वी लिखाहै ॥

अष्टा:- तिस शास्त्रविषै ब्रह्मज्ञानके लिये कोई गुरु करना चाहिये ऐसा विधान है वा नहीं ?

जनक:- हा महाराज । गुरु करनैकी आवश्यकता विधान करीहै ॥

॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥ २९

अष्टाः— तव हे राजन् ! तुम मेरेकूं
अपनै गुरु किये विना क्या उपदेश लेनैकूं
इच्छतेहो ?

जनकः— नहीं महाराज । मैं शास्त्रविधि-
पूर्वक उपदेश लेनैकूं उत्सुक हूं औ ताँतें
मैं आपकूं मेरा गुरु स्थापित करताहूं ॥

अष्टाः— उक्तशास्त्रविषै गुरुके प्रति कुछ
दान देनैका लिखाहै ?

जनकः— हां महाराज । मैं इसीहीं क्षण
प्रतिज्ञा करिके शास्त्रवचनानुसार मेरा तन
मन औ धन । ये तीनों आपके चरणकमल-
में अर्पण करताहूं ॥ याँतें हे भगवन् !
अब अनुग्रह करिके मेरे ताँई ब्रह्मका उप-
देश करौ ॥

अष्टावक्रमुनि । राजपुत्रकी उक्तप्रतिज्ञा

३० ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

मुनिके तहांसँ दूर गमन करीके कोई गुफा-
विषै स्थित भये ॥ औ जनकराजा तौ
अश्वकी एकरिकाबविषै जैसै चरण राखिके
खडे थे तैसँहीं तिसीहीं स्थलविषै गति-
रहित स्थित रहे ॥

सूर्यास्त होनैका समय समीप आया तौ
वी जनकराजा नगरविषै पुनः आये नहीं ।
तब प्रधानादिकराज्यमंडल अत्यंतचिंताग्रस्त
भये औ तत्काल वनविषै गये ॥ तहां देखा
तौ एक विशालवृक्षके समीप अष्टावक्रमुनि-
वाली मंचिल पड़ीथी । परंतु मुनिराज
कहींबी दृष्टिगोचर भयें नहीं औ जनक-
राजा तौ अपनै अश्वकी एकरिकावमैं चरण
राखिके चेतनरहित प्रतिमाकी न्यांई खडे
थे ॥ यह देखिके प्रधानआदिकसर्व अत्यंत-

॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥ ३१

भयकूं पाये ॥ प्रधान त्वरित राजाके स-
न्मुख गया । परंतु जनकराजानै तिसके
तांई दृष्टि बी करी नहीं । तब प्रधान-
नै उभयकर जोड़िके विज्ञप्ति करी कि हे
राजन् ! ऐसै किस कारण खडे हो औ
क्या स्थिति है ? परंतु जनकराजानै यत्-
किंचित् बी जब उत्तर दिया नहीं तब
सर्वनै निश्चय किया कि राजाके तांई मुनिनै
कछु मंत्रयोग कियाहै ॥ अल्पसमयपर्यंत
मुनिक्कू वहां ढूंढे । परंतु समीपमें कहीं मिलै
नहीं । तब निराश होइके राजाकूं वहांसैं
उठायके नगरविषै ले आये औ राजमहल-
विषै एक उत्तमशय्यामें सुलाये औ
अनेक आश्विकनकूं मुनिकी शोधअर्थ
वनविषै जानैकी औ मुनि जहां बी होवै

३२ ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

वहांसैं तिनकूं लाये विना पुनः नहीं आ-
नेकी तिनोंकूं दृढ आज्ञा करी ॥ राजा तौ
तिनोकूं जिस स्थितिमें शयाविषै डालेथे ।
तिसींहीं स्थितिमें पडै रहे ॥ तिनोंनै न हस्त
हिलाया । न चरण हिलाया । कि न एक बी
शब्दका उच्चार किया ॥ भोजनकी थालीयां
लाके राजाके सन्मुख धरी । परंतु राजानै
कछु बी ग्रहण किया नहीं ॥ जलपात्र राजा-
के मुखकूं धर्या परंतु राजानै यत्किंचित्
बी पान किया नहीं ॥ राजाकी यह स्थिति
देखिके राणीयां औ राजमंडल अत्यंत-
शोकनिमग्न भये औ यह वार्ता जब प्रजा-
जनोंने जानि तब अखिलनगरविषै होहा-
कार हो रह्या ॥ अतिदुःखपूर्वक रात्रि
व्यतीत भई औ सूर्योदय भया । परंतु

॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥ ३३

मुनिकां कहीं बी पत्ता मिला नहीं ॥ जब
सूर्यास्त हुवा तब एक सिपाई अष्टावक्र-
मुनिकूं ले आया ॥

मुनिकूं देखिके प्रथम तौ प्रधानके हृदय-
में अत्यंत क्रोध प्रज्वलित भया । परंतु
मुनिकूं क्रोधायमान करनेसैं कार्यसिद्धि
नहीं होवैगी औ विपरीत परिणाम
होवैगा । ऐसैं विचारिके नम्रतायुक्त प्रश्न
कियाः—हे मुनिवर ! हमारे राजाकूं आपनै
मंत्रबलसैं क्या कियाहै ?

मुनिनै उत्तर दियाः—तुमारे राजाउपर
मंत्रप्रयोग करनेसैं हमारेकूं क्या प्रयोजन
है ? हमनै तौ तुमारे राजाके तांड़ कछुबी
नहीं कियाहै ॥ तुम खुद राजाकूं क्यों
पूछते नहीं ?

३४ ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

राजा कछु वी उत्तर देतै नहीं औ
दोदिनसँ उपवासी हैं । आदिक सर्वस्थिति
प्रधाननै मुनिके ताँई कहीके विज्ञप्ति करी
कि “हे मुनिवर ! हमारे राजा भोजन करै
ऐसै करौ” ॥

अष्टावक्रमुनिनै तत्काल कहाः—क्यूं
जनक !

जनकः—आज्ञा महाराज !

अष्टाः—हमनै तेरेप्रति कुछ कीयाहै ?

जनकः—नहीं महाराज ॥ कौन कहताहै ?

अष्टाः—जनक ! तव क्यूं सोया पडाहै ?

आनंदसँ बैठ औ यह भोजन धर्याहै । सो
भक्ष करीके क्षुधाकी तृप्ति कर ॥

जनकराजा तत्काल बैठीके भोजन करनै
लगै । सो देखिके सर्व कोई सानंदाश्चर्यमें
तल्लीन भये ॥ भोजनकी समाप्ति होतेहीं

॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥ ३५

जनकराजा गतिरहित स्थित रहे । तातैं
प्रधाननै पुनः विज्ञप्ति करीः—हे मुनिवर !
कृपा करिके हमारे राजाकी स्थिति प्रथमके
जैसी करौ ॥

यह सुनिके मुनिनै प्रधानआदिकसर्वकूं
अपनै अपनै गृहविषै जानैकी आज्ञा करी
औ आप एकाकिन् औ आंतरसैं द्वार
बंध करिके जनकके समीप रहे ॥ जब
सर्व कोई चले गये तब अष्टावक्रमुनिनै
जनककूं पूछयाः—

हे राजन् ! ऐसैं चेष्टारहित क्यूं हुवाहै ?

जनकः—गुरुमहाराज ! यह हाथ अब
मेरे नहीं है । यह चरण मेरे नहीं है । यह
जिह्वा वी मेरी नहीं है ॥ यह चक्षु कर्ण
आदिक कोई इंद्रियां मेरी नहीं है ॥ यह
राज्य वी मेरा नहीं है ॥ संक्षेपतैं मेरा

३६ ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

कछु वी नहीं है ॥ यह तन मन औ धन-
आपकूं सत्यप्रतिज्ञासैं मैंनें अर्पण किये-
हैं । तातैं यह सर्व अव आपकाहीं है ॥ आ-
पकी आज्ञाविना मैं यत्किंचित् वी चेष्टा
वा व्यवहार करनैकूं पात्र नहीं हूं ॥

जनकके अत्यंतश्रद्धायुक्त यह वचन
मुनिके अष्टावक्रमुनि अत्यंत प्रसन्नताकूं
पाये ॥ तिनोनें जनकके मस्तक उपरि अपना
हाथ फिरायके कह्याः—

वच्चा जनक ! मुमुक्षु किस प्रकारसैं
ज्ञानका अधिकारी है तून्ही प्रथम परीक्षा
करनी आवश्यक है भोजन तेरी परीक्षा
करताथा ॥ मेरी अवस्था का भई है कि तूं
ज्ञानका उत्तमोत्तम अधिकारी है ॥ “रिकाव-
मैं चरण औ ब्रह्मका उपदेश” मात्र तेरे

॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥ ३७

जैसै अधिकारीकूहीं संभवैहै । तातैं “हे पुत्र ! तूं निश्चय कर कि तूं आपहीं ब्रह्म-स्वरूप है ॥ तूं सदासर्वदा मुक्तहीं है ॥ तूं कृतकृत्य औ प्राप्तप्राप्य है ॥ औ तूं अ-खंड सुखरूपहीं है ॥”

यह मुनिके जनकराजा संकल्प करता-भया कि मैं तौ परिच्छिन्न हूं। विकारी हूं। अज्ञानी हूं। तातैं ब्रह्मरूप कैसैं संभवुं। ऐसैं विचारीके जनकराजानै मुनिवरके प्रति प्रश्न किया:—“कथं ज्ञानमवाप्नोति.....

यहांसैं अष्टावक्रगीताका आरंभ होवैहै ॥

अष्टावक्रमुनिनै वे प्रश्नोका उत्तर दिया ॥ इसरीतिसैं यह श्रीअष्टावक्रगीताविषै दिये प्रश्नोत्तर । उपदेश औ आनंदोद्धारमैं सारी रात्रि व्यतीत भई ॥ जब सूर्योदय भया

३८ ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

औ आंतरगृहके द्वार खोले गये। तब प्रधानादिक सर्वराज्यमंडलनै आज्ञा मांगिके नमनसहित प्रवेश किया औ जनकराजाकूं आनंदनिमग्न देखिके हर्षकूं पाया ॥

इससमय अष्टावक्रमुनिनै जनककूं पूछ्याः—

हे राजन् ! “रिकावमै चरण औ ब्रह्मका उपदेश” यह वचनविषै यदि तेरेकूं शंका हो तौ अश्वकूं लानैकी आज्ञा कर ॥

जनकः—हे भगवन् ! अब मेरै हृदयमै किंचित्मात्र बी शंका नहीं है ॥ शास्त्रका वे वचन केवल सत्य है औ मैं आपकी अपरिमितदयासै कृतार्थ हुवाहूं ॥

॥ इति जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा समाप्त ॥

॥ श्रीगुरुपरमात्मने नमः ॥

॥ ॐ सटीकाष्टावक्रगीता ॥

॥ आत्मानुभवोपदेशवर्णनं नाम

प्रथमं प्रकरणम् ॥ १ ॥

॥ अथ टीकाकारकृतमंगलाचरणम् ॥

सच्चिदानंदमद्वैतं सर्वाधिष्ठानमुत्तमम् ।

नत्वाष्टावक्रसूक्तस्य दीपिका तन्यते परा ॥ १ ॥

॥ जनक उवाच ॥

कथं ज्ञानमवाप्नोति कथं मुक्तिर्भविष्यति ।

वैराग्यं च कथं प्राप्तमेतद्ब्रूहि मम प्रभो ॥ १ ॥

१] प्रभो ज्ञानं कथं अवाप्नोति । मुक्तिः कथं भविष्यति
च वैराग्यं कथं प्राप्तं एतत् मम ब्रूहि ॥ १ ॥

२ इह खलु ज्ञानविज्ञानसंपन्नः परमकारुणिको-
ऽष्टावक्रमुनिः मुक्तिकामनया समुपेतं कंचिच्छिष्यं
शमदमाद्यधिकारस्वीकारोपदेशपूर्वकमात्मतत्त्व-
मुपदिशति—

॥ अष्टावक्र उवाच ॥

मुक्तिमिच्छसि चेत्तात विषयान्विषयवत्त्यज ।

क्षमार्जवदयातोषसत्यं पीयूषवद्भज ॥ १ ॥

३] तात चेत् मुक्तिं हृच्छसि विषयान् विषयवत्त्यज ॥

४] तात इति सानुग्रहसंबोधने । हे शिष्य !

त्वं सर्वानर्थनिवृत्तिं परमानंदावासिरूपां मुक्ति-

मिच्छसि चेत् । तर्हि विषयान्विषयवत्त्यज ।

यथा विषं अनर्थहेतुत्वात्त्यज्यते तथा विषयान्

देहादीननर्थहेतुभूतांस्त्यज । तत्राहं ममेत्यध्यासा-

सक्तिं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ अनेन बाह्यपदार्थानु-

पंगत्यागोपदेशेन बाह्येन्द्रियनिग्रहरूपदमांगीकार-

उपदिष्टः ॥

१] ॥ आत्मानुभवोपदेशः ॥ १ ॥ ३

५ अथांतःकरणनिग्रहरूपशमांगीकारमुपदिशति-

६] क्षमार्जवदयातोपसत्यं पीयूषवत् भज ॥

७) क्षमा नाम सर्वसहनं सर्वाधिष्ठानत्वमात्म-
धर्मः । आर्जवं नाम अविद्यारूपकुहकसंबंधाभावः
सोऽप्यात्मधर्मः । दया नाम निरुपाधिकं सर्व-
हितानुबंधित्वं सोऽप्यात्मधर्मः । तोषो नामात्मसुखं
तदप्यात्मस्वरूपं । सत्यं नाम कालत्रयावाध्यं
स्वरूपं तदप्यात्मैव । एवंविधमात्मरूपं पीयूष-
वद्भज ॥ क्षमादिकं । यथा पीयूषं अर्थहेतुत्वात्
सेव्यते तथा सेवस्वेत्यर्थः ॥ शमदमादिसाधनचतु-
ष्टयसंपन्नमधिकारिणं शिष्यं प्रति भगवानष्टावक्रो
मुनिर्मुक्तिमुपदिशति ॥ १ ॥

८ ननु पांचमौक्तिको देह एवात्मा । तथा च भूतानां तद्धर्माणां च त्यागो न संभावितः । न हि पृथिव्यादीनां स्वभावभूतो गंधादिः कालत्रयेऽपि त्यज्यत इत्याशङ्क्य । पृथिव्यादिस्वरूपस्त्वं न भवसीत्याह—

नं पृथ्वी न जलं नाग्निर्न वायुर्द्यौर्न वा भवान् ।
 एषां साक्षिणमात्मानं चिद्रूपं विद्धि मुक्तये ॥२॥

९] भवान् पृथ्वी न । वा जलं न । अग्निः न । वायुः न । द्यौः न ॥

१०) हे शिष्य । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशादिरूपस्त्वं न भवसि । ततस्त्वमनात्मधर्मान्विषयांस्त्यजेत्यर्थः ॥

११ नन्वहं गौरः स्थूलः कृष्णो नृस्व इत्यादि-प्रतीतेः पांचमौक्तिको देह एवात्मा इत्यत आह—

१२] एषां साक्षिणं आत्मानं ॥

४] ॥ आत्मानुनयोपदेशः ॥ १ ॥

७

२४ नन्वहं ब्राह्मण इत्यादि चाक्षुषप्रत्यक्ष-
बलादात्मैव वर्णाश्रमीत्याशंक्याह—

२५] अक्षगोचरः न ॥

२६) साक्षित्वात् अयं ब्राह्मण इत्यादि प्रत्य-
यास्तु देहगोचरा एव । न त्वाल्लगोचरान्तरम्यैर्द्रि-
यकज्ञानागोचरत्वादित्यर्थः ॥

२७ तर्हि क्रीदशोऽहमित्याशंक्यात्मानं निरूप-
यन्नेव तद्विश्रान्तिफलमनुवदति—

२८] असंगः निराकारः विश्वसाक्षी असि सुप्री मय॥

२९) असंगः सर्वोपाधिसंगरहितः । निरा-
कारो विश्वसाक्षी त्वं असि । अतश्चासंगादि-
रूपस्य तव वर्णाश्रमविलक्षणत्वात् । कर्मासक्ति-
परिविहाय । चित्ति विश्राम्य । सुखी प्राप्तपरमा-
नंदो भव इत्यर्थः ॥ ४ ॥

३० ननु वेदोदितं कर्म विहाय । चिति
विश्रान्तावपि प्रत्यवायप्रसंग इत्याशंक्याह—

धर्माधर्मौ सुखं दुःखं मानसानि न ते विभो ।
न कर्तासि न भोक्तासि मुक्त एवासि सर्वदा ५

३१] विभो धर्माधर्मौ सुखं दुःखं मानसानि । ते न॥

३२) धर्माधर्मादयो मनोधर्मा एव । काल-
त्रयेऽपि तैः सह तव संबन्धो नास्तीत्यर्थः ॥

३३ कुत इत्यत आह—

३४] कर्ता न असि । भोक्ता असि न । सर्वदा मुक्त
एव असि ॥

३५) किं च । विहितनिषिद्धकर्मकर्तुः धर्मा-
धर्मादिद्वारा सुखदुःखभोक्तृत्वं । तदपि तव नास्ति
शुद्धबुद्धस्वरूपत्वात्त्वं सर्वदा मुक्त एवासि ।
अज्ञानमात्रविजृम्भिते सुखदुःखे ते तु चिति विश्रां-
त्यैवाज्ञाननिवृत्त्या न विजृम्भिष्येतेत्यर्थः ॥ ५ ॥

३६ ननु शुद्धगुणस्य बाधोऽप्येकस्य नित्यमुक्त-
स्यात्मनो बंधः किं निबन्धनो । यस्य निबन्धस्य
निवृत्त्यर्थं विवेकिनो यतंत इत्याशङ्क्य । नित्य-
मुक्तस्यापि प्रातीतिकं बंधोऽनुनाह—

ऐंको द्रष्टासि सर्वस्य मुक्तप्रायोऽसि सर्वदा ।
अयमेव हि ते बंधो द्रष्टारं पश्यसीतरम् ॥ ६॥

३७] सर्वस्य द्रष्टा अस्मि। एकः सर्वदा मुक्तप्रायः अस्मि॥

३८) हे शिष्य । सर्वस्य द्रष्टा प्रतिशरीरं
एकः त्वं असि । नतश्च व्यापकत्वात् सर्वदा
मुक्तप्रायोऽसि । देहाव्यासवशतो बंधे प्रतीग-
मानेऽपि वस्तुगत्या मुक्तोऽसीत्यर्थः ॥

३९] अयं एव हि ते बंधः । इतरं द्रष्टारं पश्यसि ॥

४०) हि निश्चितं । अयमेव ते तव बंधो ।
यदि इतरं देहादिरूपं परिच्छिन्नं द्रष्टारं
पश्यसि इत्यर्थः ॥ ६ ॥

४१ पूर्वं बंधहेतुरुक्त अथानर्थहेतुं वदन्नेव
तन्निवृत्तिपरमानंदप्राप्त्युपायमनुवदति—

अहं कर्त्तेत्यहंमानो महाकृष्णाहिदंशितः ।
नाहं कर्त्तेति विश्वासामृतं पीत्वा सुखी भव ॥७॥

४२] अहं कर्त्ता इति अहंमानः महाकृष्णाहिदंशितः ।
अहं कर्त्ता न इति विश्वासामृतं पीत्वा सुखी भव ॥

४३) हे शिष्य । अहं कर्त्तेति एवरूपो
योऽहंमानः अहमित्यात्मनि कर्त्तृत्वाभिमानस्तद्रूपो
महान् कृष्णसर्पः सुखदुःखविषयावहस्तेन दंशितः
कवलीकृतोऽतःकारणात् । अहं न कर्त्ता अहं
अकर्त्ता आत्मा । इत्येवरूपं विश्वासामृतं निश्चया-
मृतं । पीत्वा अनुभूय । सुखी भव प्राप्तपरमा-
नंदो भवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

४२ नन्यात्मज्ञानानुत्पत्तये विज्ञाया मुखसाधन-
मित्याशंस्यज्ञानकाननदहनद्वारा ज्ञानाग्निः मुख-
साधनमित्याह—

ऐंको विशुद्धबोधोऽहमिति निश्चयवह्निना ।
प्रज्वाल्याज्ञानगहनं वीतशोकः सुखी भव॥८॥

४५] एकः विशुद्धबोधः सहं इति निश्चयवह्निना
प्रज्वाल्य ज्ञानगहनं । वीतशोकः सुखी भव ॥

४६) एकः सजातीयविजातीयस्यगतभेद-
रहितः । विशुद्धबोधः स्वप्रकाशचिदात्मा अह-
मिति निश्चयाग्निना । अज्ञानाण्यं गहनं यत् ।
प्रज्वाल्य प्रफलेण दग्ध्वा । शोकमोहरागद्वेषप्रभृति-
जन्मापायात् वीतशोको विगतदुःखः सन् ।
सुखी भव इत्यर्थः ॥ ८ ॥

४७ नन्वात्मज्ञानेन अज्ञानकाननदाहे सत्यपि
सत्यस्य प्रपञ्चस्य ज्ञानादनिवृत्तेः वीतशोकः कथं
स्यादित्याशङ्क्य । प्रपञ्चस्य रज्जुभुजंगतुल्यत्वा-
ज्ज्ञानाद्विनिवृत्तौ दुःखहेतोरभावाद्गीतशोकता
स्यादेवेत्याह—

यत्र विश्वमिदं भाति कल्पितं रज्जुसर्पवत् ।

आनन्दपरमानन्दः स बोधस्त्वं सुखं चर ॥ ९ ॥

४८] यत्र इदं विश्वं रज्जुसर्पवत् कल्पितं भाति सः
बोधः त्वं सुखं चर ॥

४९) यत्र बोधे । इदं विश्वं रज्जुसर्पवत्
कल्पितं अधिष्ठानाज्ञानकल्पितं भाति । स बोधः
चिदात्मा त्वं सुखं चर । यथा स्वप्नदशायामज्ञान-
कल्पितं व्याघ्रादिकं पश्यति । जाग्रद्बोधे निवर्त्य
सुखं चरति । तद्वदित्यर्थः ॥

५० ननु दुःखहेतुप्रपञ्चनिवृत्तौ दुःखाभावमात्रं
स्यात्सुखं तु कथं स्यादित्याशङ्क्य । स्वभावत एव

६१) आत्मा भ्रमात् देहादावान्मतादात्म्य-
भ्रमात् संसारवानिव प्रतीयते । न तु वस्तुतः
संसारी ॥

६२ अत्र दशहेतूनाह—

६३] भ्रमात् संसारवान् इव साक्षी विभुः पूर्णः
एकः मुक्तः चित् अक्रियः असंगः निःस्पृहः शान्तः ॥

६४) कर्तुरहंकारादेः साक्षी न तु कर्ता ।
विभुः विविधं भवत्यस्मादिति विभुः सर्वाधिष्ठानं ।
पूर्णः व्यापकः । एकः सजातीयविजातीयस्वगत-
भेदरहितः । मुक्तः वस्तुगत्या मायातत्कार्यातीतः ।
चित् स्वप्रकाशचैतन्यरूपः । अक्रियः चेष्टा-
रहितः । असंगः सर्वसंबन्धशून्यः । “असंगो ह्ययं
पुरुष” इति श्रुतेः । निःस्पृहः विषयाभिलाष-
रहितः । शान्तः प्रवृत्तिनिवृत्तिदेहाद्यन्तःकरणधर्म-
रहितः । तस्माद्वस्तुतो न संसारीत्यर्थः ॥ ११ ॥

६५ अहं परिच्छिन्नो । ममेदं देहादिकं ।
 सुखी दुःखी चाहमिति अमस्यानादिपरंपरागतस्य
 सकृद्भावनया निवर्त्तयितुमशक्यत्वात् “आवृत्तिरस-
 कृदुपदेशात्” इति व्याससूत्राच्च । पुनः पुनरद्वैतात्म-
 भावनां विजातीयभावनानिवृत्तिपुरःसरामुपदिशति—
 कूटस्थं बोधमद्वैतमात्मानं परिभावय ।

आभासोऽहं भ्रमं मुक्त्वा भावं बाह्यमथांतरम् ॥

६६] अहं आभासः भ्रमं बाह्यम् अथ आंतरम् भावं
 मुक्त्वा कूटस्थं बोधं अद्वैतं आत्मानं परिभावय ॥

६७) हे शिष्य । आभासोऽहं अहंकारोऽह-
 मिति भ्रमं मुक्त्वा । बाह्यं भावं ममेदं देहा-
 दिकमिति बाह्यपदार्थविषयं भावं संभावनां मुक्त्वा ।
 अथ च आंतरं भावं सुखी दुःखी मूढोऽहमिति
 आंतरपदार्थविषयं भावं भावनां मुक्त्वा । अकर्त्तारं
 कूटस्थं असंगबोधस्वरूपं अद्वैतमात्मानं परि-
 समंताद्व्यापकं भावय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

१३] ॥ आत्मानुमयोपदेशः ॥ १ ॥ १७

६८ अनादिरयं देहाभिमानः सहृद्धान्नया न
निवर्त्तत इति पुनः पुनर्ज्ञानस्वप्नेन तं निःकृत्य
सुखी भवेत्याह—

देहोऽभिमानपाशेन चिरं बद्धोऽसि पुत्रक ।
बोधोऽहं ज्ञानस्वप्नेन तन्निःकृत्य सुखी भव १३

६९] पुत्रक । देहाभिमानपाशेन चिरं बद्धः असि ।
अहं बोधः ज्ञानस्वप्नेन तत् निःकृत्य सुखी भव ॥

७०) हे पुत्रक हे शिष्य । त्वं देहोऽहमिति
अभिमानपाशेन चिरं बहुकालं बद्धोऽसि ।
अतो बोधोऽहं चिद्रूपोऽहमिति ज्ञानस्वप्नेन ।
पुनः पुनः तं पाशं । निःकृत्य नितरां छित्वा ।
सुखी भव ॥ १३ ॥

७१ चित्तवृत्तिनिरोधरूपः समाधिरेव केवलो
बंधनिवृत्तिहेतुरिति पातंजलमतमपाकर्तुमाह—

निःसंगो निष्क्रियोऽसि त्वं स्वप्रकाशो निरंजनः
अयमेव हि ते बंधः समाधिमनुतिष्ठसि ॥ १४ ॥

७२] त्वं निःसंगः निष्क्रियः असि ॥

७३) हे शिष्य । त्वं वस्तुतो निःसंगः
सर्वसंबंधशून्योऽसि । तथा क्रियारहितोऽसि ॥

७४ अत्र हेतुमाह—

७५] स्वप्रकाशः निरंजनः समार्धिं अनुतिष्ठसि अयं
एव ते बंधः हि ॥

७६) निष्क्रियस्य समाध्यनुष्ठानं यत् अय-
मेव हि निश्चितं बंधः । तथा च ज्ञानातिरिक्तो-
पायानुष्ठानमात्रं प्रत्युतबंध एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

७७ तदेवमात्मज्ञानातिरिक्तः समाधिरपि पूर्वं
निराकृतः। अथ परिपूर्णे शुद्धबुद्धात्मनि विपरीत-

१५] ॥ आत्मानुभवोपदेशः ॥ १ ॥ १९

धियमुत्सारयन्नेव चिन्निष्ठामुपसंहरति श्लोकद्वयेन—
त्वंया व्याप्तमिदं विश्वं त्वयि प्रोतं यथार्थतः ।
शुद्धबुद्धस्वरूपस्त्वं मा गमः क्षुद्रचित्तताम्॥१५

७८] इदं विश्वं त्वया व्याप्तं त्वयि प्रोतं त्वं यथा-
र्थतः शुद्धबुद्धस्वरूपः । क्षुद्रचित्तताम् मा गमः ॥

७९) हे शिष्य । इदं विश्वं त्वया व्याप्तं
कनकेनेव कटककुंडलादिकं यथा तथा ॥ इदं
विश्वं त्वयि प्रोतं मृदिव घटशरावादिकं ॥ हे
शिष्य । त्वं यथार्थतः परमार्थतः । शुद्धः अ-
विद्यातत्कार्यप्रपंचातीतः । बुद्धः स्वप्रकाशः चिद्रूपो-
ऽसि । एवं च । “सर्वगंधः सर्वरसः । नेति नेति”
इति श्रुतिद्वयानुसारेणोक्ताभ्यामध्यारोपापवादाभ्यां
निःप्रपंचमात्मतत्त्वमुपदिष्टं भवति ॥ हे शिष्य । परि-
पूर्णः शुद्धबुद्धस्वरूपस्त्वं क्षुद्रचित्ततां विपरीत-
चित्तवृत्तिं । मा गमः मा कार्पीरित्यर्थः ॥ १५ ॥

८० प्रतीयमानाः पङ्कर्मयः पङ्भावविकाराश्च
न त्वद्गतास्त्वं तद्विलक्षण इत्याह—

निरपेक्षो निर्विकारो निर्भरः शीतलाशयः ।

अगाधबुद्धिरक्षुब्धो भव चिन्मात्रवासनः ॥ १६

८१] निरपेक्षः निर्विकारः ॥

८२) हे शिष्य। त्वं निरपेक्षः अशनापिपासादि-
षड्भूमिसंसर्गातीतः । तथा निर्विकारः “ जायते
अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते विनश्यति ”
इत्येवंविधाः यास्कादिप्रोक्ताः पङ्भावविकारास्त-
त्संसर्गरहितस्त्वमित्यर्थः ॥

८३ तर्हि कीदृशोऽहमित्यत आह—

८४] निर्भरः शीतलाशयः अगाधबुद्धिः अक्षुब्धः
चिन्मात्रवासनः भव ॥

८५) निर्भरः चिद्गुणरूपः । शीतलः सुख-
स्वरूपः आमुक्तिसमयमभिव्याप्य शेते तिष्ठतीति
आशयः । अगाधः अगाधा अतलस्पर्श

१७] ॥ आत्मानुभवोपदेशः ॥ १ ॥ २१

अपरिच्छिन्ना बुद्धिः स्वरूपचैतन्यं तद्रूपः।अक्षुब्धः
अविद्याकृतक्षोभरहितस्त्वं वस्तुतोऽसि । अतस्त्वं
क्रियामात्ररहितश्चिन्मात्रनिष्ठो भव इत्यर्थः ॥ १६ ॥

८६ “ विषयान् विषवत्यज । सत्यं पीयूष-
वद्भज ” इति मोक्षोपायः प्रथमश्लोके समुपदिष्टः ।
परंतु विषयाणां विषतुल्यत्वे सत्यात्मनः पीयूष-
तुल्यत्व च हेतुर्नोक्तस्तत्र हेतुं वदन्नेव षोडश-
श्लोकोपदेशो मोक्षहेतुश्चिदात्मा च स्वाध्यस्तं विश्वं
समंततो व्याप्यावस्थितो मुकुर इव स्वाध्यस्तं
शरीरादि इति तद्भावापत्तिरेव परमपुरुषार्थ इत्युप-
पत्तिमुखेन प्रकरणार्थं संगृह्णाति श्लोकत्रयेण ॥

“अथ संग्रहश्लोकाः” साकार इत्यादिना—

साँकारमनृतं विद्धि निराकारं तु निश्चलम् ।
एतत्तत्त्वोपदेशेन न पुनर्भवसंभवः ॥ १७ ॥

८७] साकारं अनृतं विद्धि । निराकारं तु निश्चलं
एतत् तत्त्वोपदेशेन न पुनर्भवसंभवः ॥

९१) यथैवादशं प्रतिविंविते शरीरादौ अंतः
मध्ये । परितः वहिश्च । स आदशो व्याप्य
वर्तते । तथैव स्वाध्यस्ते अस्मिन् स्थूले शरीरे
अंतःपरितः च । परमेश्वरः चिदात्मा व्याप्य
स्थितः । तथा च “ यत्र विश्वमिदं भाति कल्पितं
रज्जुसर्पवत् ” इत्यादि सर्वोऽपि प्रकरणार्थः संक्षेपतः
सूचितः ॥ १८ ॥

९२ आदर्शदृष्टते परिच्छिन्नत्वादिभ्रमापत्तिः ।
स्वाध्यस्ते शरीरांतर्बर्तित्वं च न स्पष्टमतो घटाकाश-
दृष्टतेन बाह्याभ्यंतरव्यापकत्वमाह—

एकं सर्वगतं व्योम वहिरन्तर्यथा घटे ।
नित्यं निरन्तरं ब्रह्म सर्वभूतगणे तथा ॥१९॥

९३] यथा सर्वगतं एकं व्योम घटे बहिः अंतः तथा
नित्यं ब्रह्म सर्वभूतगणे निरंतरं ॥

९४) यथा सर्वगतं एकं नित्यं व्योम घट-
पटादौ बहिरंतः च वर्त्तते । तथा नित्यं
अविनाशि ब्रह्म सर्वभूतगणे बहिरंतरं सर्वदा
वर्त्तते इत्यर्थः । “ एष त आत्मा सर्वस्यांतर ”
इति श्रुतेः । अतश्च बोधोऽहमिति ज्ञानखड्गेन
देहादहंभावपाशं निःकृत्य सुखी भवेत्यर्थः॥ १९ ॥

॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहिताष्टवक्त्रगीताया-
मात्मानुभवोपदेशनामकं प्रथमं प्रकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

~~~~~

॥ अथ शिष्योक्तमात्मानुभवोल्लास-
नामकं द्वितीयं प्रकरणं ॥ २ ॥

इत्थं गुरुक्तिपीयूषस्वादानुभवमात्मनः ।

आविश्वकार साश्चर्यं शिष्यो निजगुरुं प्रति ॥ १ ॥

९५ तत्र तावच्छिष्यश्चिद्रूपात्मानुभवमाविष्कुर्व-
न्नेवं गुरुकृतोपकारख्यापनाय प्राचीनसंस्कारवशा-

२०] ॥ शाल्लोक्त आत्मानुभवोद्भासः ॥ २ ॥ २५

द्वाधितानुवृत्त्या प्रतीतस्य मोहविडम्बनस्य स्मरण-
माविष्करोति—

अहो निरंजनः शांतो बोधोऽहं प्रकृतेः परः ।
एतावन्तमहं कालं मोहेनैव विडम्बितः ॥ १ ॥

९६] अहो निरंजनः अहं शांतः बोधः प्रकृतेः परः॥

९७) अदृष्टस्याद्भुतस्यानुभवात् अहो इत्या-
श्चर्ये । अहं निरंजनः सर्वोपाधिविनिर्मुक्तः ।
शांतः सर्वविकारातीतः । प्रकृतेः परः मायांधकार-
स्पर्शशून्यो । बोधः स्वप्रकाशचिद्रूप इत्यर्थः ॥

९८ गुरूपकारख्यापनाय मोहविडम्बनमनु-
स्मरति—

९९] एतावन्तं कालं अहं मोहेन एव विडम्बितः ॥

१००) एतावन्तं गुरूपदेशावधिकालं ।
मोहेन देहात्माविवेकेन । विडम्बितः एव ।
सांप्रतं तु श्रीगुरुप्रसादादात्मानन्दानुभवोऽस्मीति
विवक्षितोऽर्थः ॥ १ ॥

१०१ पूर्वकालीनं मोहविडम्बनमुक्तं । संप्रतिगुरु-
प्रसादान्मम देहात्मविवेकोऽस्तीति सोपपत्तिकमाह—
यथा प्रकाशयाम्येको देहमेनं तथा जगत् ।

१०२] अतो मम जगत्सर्वमथवा न च किञ्चन ॥२॥

१०२] एकः यथा जगत् प्रकाशयामि तथा एनं देहम्

१०३) अहं यथा एक एव जगत् प्रकाश-
यामि । तथा एव एनं स्थूलं देहं प्रकाशयामि ।
तथा च । देहोऽनात्माऽप्रकाशत्वाद्यथा जग-
त्तद्वदित्यर्थः ॥

१०४ कस्तर्हि जगदादिदेहात्मनोः संबंध
इत्याशङ्क्य । युक्तिविचारादाध्यासिकः संबंधः । पर-
मार्थगत्या च न कश्चित्संबंध इत्याह—

१०५] अतः सर्वं जगत् मम अथवा किञ्चन न च ॥

१०७) अतो दृश्यत्वात् सर्वं देहप्रमुखं
जगत् मम मदीयं मय्यध्यस्तमित्यर्थः । चावधा-
रणे ॥ अथवा परमार्थविचारे । किञ्चन किमपि

११० सशरीरविश्वस्य पृथक्सत्तया परि-
त्यज्य । तं सदृष्टान्तं निरूपयति—

यथा न तोयतो भिन्नास्तरंगाः फेनबुद्बुदाः ।
आत्मनो न तथा भिन्नं विश्वमात्मविनिर्गतम् ४

१११] यथा तरंगाः फेनबुद्बुदाः तोयतः भिन्नाः न
तथा आत्मनः विश्वं आत्मविनिर्गतं भिन्नं न ॥

११२) यथा तरंगाः फेनबुद्बुदाः च ।
न तोयतो भिन्नाः तदुपादानत्वात् । तथा
आत्मविनिर्गतं आत्मनः संजातं आत्मोपादानकं ।
विश्वं आत्मनो न भिन्नं । एवं च । तोय-
तरंगादिषु जलं यथा स्वच्छमनुगतं । तथा स्वच्छ-
चिद्रूपोऽहं विश्वस्मिन्नधिष्ठानभूतो । न मत्तोऽन्य-
द्विश्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥

२४] ॥ शिष्योक्त आत्मानुभवोद्घातः ॥ २ ॥ २९

११३ दृष्टांतांतरेणात्मरूपतया सर्वत्रलोकनं
निरूपयति—

तंतुमात्रो भवेदेव पटो यद्वद्विचारितः ।

आत्मतन्मात्रमेवेदं तद्वद्विश्वं विचारितम् ॥ ५ ॥

११४] यद्वत् पटः विचारितः तंतुमात्रः एव भवेत्
तद्वत् इदं विश्वं विचारितं आत्मतन्मात्रं एव ॥

११५) स्थूलद्रष्टृया तंतुवैलक्षण्येन प्रतीयमानो-
ऽपि पटो विचारितः विचारविक्षितः सत् ।
यद्वत् यथा । तंतुमात्रो । भवेत् अस्ति ।
तद्वत् तथा । इदं विश्वं । स्थूलद्रष्टृया ब्रह्मवैल-
क्षण्येनापि प्रतीयमानं । युक्त्या विचारितं सत् ।
आत्मतन्मात्रमेव आत्मसत्तामात्रात्मकमेव । एतेन
तंतुः स्वसत्तया यथा पटेऽनुगतस्तथात्मापि स्व-
सत्तयाधिष्ठानमृतो विश्वस्मिन्ननुगत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

११६ आत्मनैव सर्वं व्याप्तमित्यत्र दृष्टांतां-
तरमाह—

यथैवेक्षुरसे क्लृप्ता तेन व्याप्तैव शर्करा ।
तथा विश्वं मयि क्लृप्तं मया व्याप्तं निरंतरम् ॥६॥

११७] यथा एव इक्षुरसे क्लृप्ता शर्करा तेन व्याप्ता
एव तथा मयि क्लृप्तं विश्वं मया निरंतरं व्याप्तं ॥

११८) यथैवेक्षुरसे क्लृप्ता अध्यस्ता शर्करा ।
तेन मधुररसेन । व्याप्तैव सर्वापि व्याप्ता ॥ तथा
एव । मयि नित्यानंदस्वरूपे । क्लृप्तं अध्यस्तं ।
इदं विश्वं । मया नित्यानंदेन । निरंतरं बाह्या-
भ्यंतरं । व्याप्तं ॥ तस्मात् विश्वमानंदात्मस्वरूप-
मेवेत्यर्थः ॥ तदेवमस्तिमातिप्रियमित्येवंरूपेणाह-
मेव सर्वत्रावस्थित इति श्लोकत्रयविवक्षितोऽर्थः ॥६॥

२६] ॥ शिष्यांस्त आत्मानुभवोदासः ॥ २ ॥ ३१

११९ विश्वं चिदात्मनो न मित्रं । तर्हि केन
कारणेनेदं भासते । केन च कारणेन न भासत
इत्याशंक्याह—

आत्माज्ञानाज्जगद्भाति आत्मज्ञानान्न भासते ।
रज्ज्वज्ञानादहिर्भाति तज्ज्ञानाद्भासते न हि ७

१२०] आत्माज्ञानात् जगत् भाति । आत्मज्ञानात्
न भासते ॥

१२१) आत्मनः अज्ञानाज्जगद्भाति । तथा
आत्मन अधिष्ठानस्य ज्ञानान्न भासते ॥

१२२ अधिष्ठानाज्ञानादन्यस्य भानेऽधिष्ठान-
ज्ञानाच्च न भाने लोकप्रसिद्धदृष्टान्तमाह—

१२३] रज्ज्वज्ञानात् अहिः भाति । तज्ज्ञानात् हि
भासते न ॥

१२४) हि यथा । रज्जु स्वरूपस्य अज्ञाना-
दहिः सर्पो भाति । तज्ज्ञानाद्रज्जुज्ञानान्न
भासते ॥ ७ ॥

१२५ नन्वात्माज्ञाने सति आत्मप्रकाशाभावा-
ज्जगत्कथं भासत इत्याशंक्य । स्वरूपचैतन्यवला-
देवेत्याह—

प्रकाशो मे निजं रूपं नातिरिक्तोऽस्म्यहं ततः
यदा प्रकाशते विश्वं तदाहंभास एव हि ॥८॥

१२६] प्रकाशः मे निजं रूपं अहं न अतिरिक्तः
अस्मि । कुतः । यदा विश्वं प्रकाशते । तदा अहं भासः
एव हि ॥

१२७) प्रकाशो नित्यबोधः । मे मम ।
निजं स्वाभाविकं । स्वरूपं । अहं । ततः
प्रकाशात् । अतिरिक्तः भिन्नो नास्मि ॥ अतो
मम । यदा विश्वं प्रकाशते । तदा अहंभासा-
दात्मप्रकाशात् एव भासते ॥ स्वरूपचैतन्यं
चिद्भासकं । किं तु साधकमेव । अन्यथा । जडस्य
सिद्धिरेव न स्यात् । किं च । आत्मस्वरूपप्रकाशा-
भावे स्वात्मनोऽप्यसत्त्वप्रसक्तिर्जगदाध्यप्रसंगश्च ।

२८] ॥ शिष्योक्त आत्मानुभवोलासः ॥ २ ॥ ३३

तस्मात् यदा विश्वं प्रकाशते तदात्मस्वरूप-
प्रकाशादेवेति भावः ॥ ८ ॥

oooooooooooooooooooooooooooooooooooooooo

१२८ स्वप्रकाशेऽपि मय्यात्मन्यज्ञानवशाद्विश्वं
भासते इति महदाश्चर्यं सदृष्टान्तमाह—

^{१२९}
अहो विकल्पितं विश्वमज्ञानान्मयि भासते ।
रूप्यं शुक्लं फणी रज्जौ वारि सूर्यकरे यथा ९.

[१२९] अहो ! मयि अज्ञानात् विकल्पितं विश्वं
भासते । यथा शुक्लं रूप्यं रज्जौ फणी सूर्यकरे वारि ॥

१३०) स्वप्रकाशेऽपि मयि । अज्ञानाद्वि-
कल्पितं रचितं अध्यस्तं विश्वं मयि भासते ।
अहो आश्चर्यमिदं ॥ यथा शुक्त्यादौ रूप्यादिकं
भासते । तद्वदित्यर्थः ॥ ९ ॥

१३१ ननु मायाविकारत्वात्तत्रैव विश्वमुत्पद्यते ।
तत्रैव लयमेति । न तु चैतन्यात्मनीति सांख्यमत-
मपाकर्तुमाह—

^{१३२} मत्तौ विनिर्गतं विश्वं मय्येव लयमेष्यति ।
मृदि कुंभो जले वीचिः कनके कटकं यथा १०

१३२] विश्वं मत्तः विनिर्गतं मयि एव लयं एष्यति
यथा मृदि कुंभः जले वीचिः कनके कटकं ॥

१३३) इदं विश्वं मत्त एव विनिर्गतं ।
मय्येव लयमेष्यति प्राप्स्यति । यथा मृदादौ
कुंभादिकं । तद्वदित्यर्थः ॥ न चात्र प्रमाणाभाव
इति शङ्कनीयं “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयंत्यभिसंविशन्ति” इति
श्रुतेः ॥ १० ॥

३०] ॥ शिष्योक्त आत्मानुभवोदात्तः ॥ २ ॥ ३५

१३४ ननु ब्रह्मचेज्जगदुपादानकारणं तर्हि तस्य
विकारित्वान्मृदादिवद्विनाशित्वापत्तिरित्याशङ्क्याह—
१३५

अहो अहं नमो मह्यं विनाशो यस्य नास्ति मे ।
ब्रह्मादिस्तं वपर्यंतं जगन्नाशेऽपि तिष्ठतः ॥ ११ ॥

१३५] अहं अहो ! ब्रह्मादिस्तं वपर्यंतं जगत् नाशे
अपि तिष्ठतः यस्य मे विनाशः न अस्ति मह्यं नमः ॥

१३६) अहो आश्चर्यरूपोऽहं । यस्य मम
सर्वोपादानभूतस्यापि विनाशो नास्ति । न चोपा-
दानत्वे सुवर्णादिवद्विनाशित्वापत्तिः । सुवर्णादिव-
द्विकारित्वानङ्गीकाराद्विवर्त्ताधिष्ठानत्वेनैवोपादानत्व-
स्वीकारात् । अत एवाशेषकार्योपादानत्वाद्विना-
शिने सर्वोत्कृष्टाय मह्यं नमः । ब्रह्मादिदेवतावत्
प्रलये विनाशशङ्कां निराकरोति ॥ ब्रह्मादिस्तं-
वपर्यंतं यत् जगत् । तस्य नाशेऽपि तिष्ठतः-
प्रलयेऽपि स्थितिमतो यस्य मे विनाशो नास्ती-
त्यर्थः ॥ “सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म” इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

१३७ नन्वात्मा सुखदुःखावच्छेदकदेहवानाना । तथाहंकाररूपत्वात्तत्तद्देशगमनागमनवानित्याशंक्याह—

^{१३८}अहो ^{१३९}अहं नमो मह्यमेकोऽहं देहवानपि ।

^{१४३}कचिन्न गंता नागंता व्याप्य विश्वमवस्थितः १२

१३८] अहो अहं मह्यं नमः ॥

१३९) अहो आश्चर्यरूपः अहं । आश्चर्यरूपाय मह्यं नमः इत्यर्थः ॥

१४० आश्चर्यरूपत्वमेवाह—

१४१] देहवान् अपि एकः अहम् ॥

१४२) नानासुखदुःखावच्छेदकदेहवानप्यहमेक एव । यथा नानासकंपनिःकंपत्वावच्छेदकजलोपाधिमानपि भानुरेक एवेत्यर्थः ॥

१४३] कचिन्न न गंता न आगंता विश्वं व्याप्य अवस्थितः ॥

१४८ नन्वसंबद्धस्य न जगद्विधारकत्वं ।
संबद्धस्यैव भित्त्यादेर्गृहादिधारकत्वादित्याशंक्याह—

‘अहो अहं नमो मह्यं यस्य मे नास्ति किंचन ।
अथवा यस्य मे सर्वं यद्वाङ्मनसगोचरम् ॥१४॥

१४९] अहं अहो मह्यं नमः यस्य मे किंचन न
अस्ति अथवा यस्य मे यत् वाङ्मनसगोचरं सर्वम् ॥

१५०) अहो आश्चर्यरूपः । अहं । तस्मै मे नमः ॥
यस्य मे संबन्धि । परमार्थगत्या किंचन किमपि ।
नास्ति ॥ परमार्थसतो द्वितीयस्यैवाभावात् ॥
अथवा यत् यावत् वाङ्मनसगोचरं तावत् सर्वं ।
यस्य मे मम संबन्धि मिथ्यातादात्म्यसंबन्धः ।
सुवर्णकुंडलादिवदित्यर्थः ॥ अत एव सर्वसंबन्धित्वा-
संबन्धित्वाभ्यामाश्चर्यरूपाय मह्यं नम इत्यर्थः ॥१४॥

३४] ॥ शिष्योक्त आत्मानुभवोद्घातः ॥ २ ॥ ३९

१५१ ननु त्रिपुटीरूपसंसारस्य परमार्थिक-
त्वात्कथं निव्यानादान्म्यसंबंधो जगदात्मनोरित्या-
शंक्याह—

ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता त्रितयं नास्ति वास्तवम् ।
अज्ञानाद्भाति यत्रेदं सोऽहमस्मि निरंजनः १५

१५२] ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता त्रितयं वास्तवं न
अस्ति यत्र इदं अज्ञानाद् भाति सः निरंजनः अहं अस्मि ॥

१५३) ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता इत्यादिकं
त्रितयं त्रिपुटीरूपं सर्व । वास्तवं परमार्थिकं ।
नास्ति ॥ यत्र मयि । इदं त्रितयं । अज्ञानात्
अनिर्वचनीयाज्ञानान्मिव्यातादात्म्येनाव्यस्तं भाति ।
अत एव वस्तुगत्याऽहं निरंजनः प्रपंचमलसंबंध-
शून्योऽस्मि इत्यर्थः ॥ १५ ॥

१५४ ननु निरंजनस्य कथं दुःखसंबन्ध इत्या-
शङ्क्य । द्वैतभ्रान्तिमूलक एवासौ । न तु वास्तव इत्याह—
द्वैतमूलमहो दुःखं नान्यत्तस्यास्ति भेषजम् ।
दृश्यमेतन्मृषा सर्वं एकोहं चिद्रसोऽमलः ॥१६॥

१५५] अहो द्वैतमूलं दुःखम् ॥

१५६) अहो आश्चर्यं । निरंजनस्याप्यात्मनः
द्वैतमूलं दुःखं द्वैतभ्रमाद् दुःखाध्यासो । न तु
वास्तवं दुःखमित्यर्थः ॥

१५७ दुःखाध्यासमहान्याधेः किं भेषज-
मित्याशङ्क्याह—

१५८] अमलः चिद्रसः एकः अहं एतत् दृश्यं सर्वं
मृषा न अन्यत् तस्य भेषजं अस्ति ॥

१५९) अमलो मायातत्कार्यातीतः चिद्रसः
चिन्मात्रस्वरूप एकोऽहं । एतत् प्रतीयमानं ।
सर्वं दृश्यं जडजातं । मृषा मिथ्या । परमार्थिक-
मिति बोधात् अन्यत्तस्य त्रिविधदुःखन्याधेः
भेषजं नास्ति इत्यर्थः ॥ १६ ॥

३६] ॥ शिष्योक्त आत्मानुभवोद्घातः ॥ २ ॥ ४१

१६० नन्वयं द्वैतप्रपञ्चाध्यासः । किं निमित्तः
किमुपादानक इत्याशङ्क्याह—

चोर्ध्वमात्रोऽहमज्ञानादुपाधिः कल्पितो मया ।
एवं विमृशतो नित्यं निर्विकल्पे स्थितिर्मम १७

१६१] बोधमात्रः अहं मया अज्ञानात् उपाधिः
कल्पितः ॥

१६२) चोर्ध्वमात्रः चिदेकस्वरूपः । अहं
एव पारमार्थिकः । मया सर्वोपादानभूतेन कर्त्रा
अज्ञानात् अखंडाज्ञानरूपनिमित्तादहंकारप्रमुख
उपाधिः द्वैतप्रपञ्चः । कल्पितः ॥

१६३ एवं विचारस्य फलमाह—

१६४] एवं नित्यं निर्विकल्पे मम विमृशतः स्थितिः॥

१६५) एवं नित्यं विमृशतो विचारयतो
मम । निर्विकल्पे निरस्तद्वैते स्वरूपचेतन्ये ।
स्थितिः प्रजाता ॥ १७ ॥

१६६ ननु स्वरूपचैतन्यप्राप्तिरूपा मुक्तिः
प्रागुक्तविचारजन्या चेत्तदामुक्तेर्विनाशापत्तिः जन्य-
भावस्य विनाशित्वनियमात् । विचाराजन्या चेत्तदा
विचाररहितानामपि मोक्षापत्तिरित्याशंक्याह—

^{१६७} न मे बंधोऽस्ति मोक्षो वा ^{१७०} भ्रांतिः शांतानिराश्रया
अहो मयि स्थितं विश्वं वस्तुतो न मयि स्थितम् १८

१६७] मे बंधः वा मोक्षः न अस्ति ॥

१६८) वस्तुतो मे मम बंधो नास्ति । वा
न च मोक्षोऽप्यस्ति । नित्यचिद्रूपत्वात् ॥

१६९ तर्हि शास्त्रविचारस्य किं फलमित्या-
शंक्य । भ्रांतिनिवृत्तिरेव तत्फलमित्याह—

१७०] अहो मयि स्थितं विश्वं वस्तुतः मयि स्थितं
न निराश्रया भ्रांतिः शांता ॥

१७१) अहो आश्चर्यं । मयि स्थितं अपि
विश्वं । वस्तुतः । कालत्रयेऽपि । मयि न
स्थितं इति विचारतोऽपि भ्रांतिः एव शांता ।

१७५ ननु सर्वस्य प्रपञ्चस्यावास्तवत्वे । वर्ण-
जात्याश्रयं शरीरमप्यवास्तवमेवेति शरीरविशेष-
मधिकृत्य प्रवर्तमानं विधिनिषेधशास्त्रमप्यवास्तवं
स्यात् । तथा च । तद्वोधितस्वर्गनरकयोरप्य-
वास्तवत्वात् । स्वर्गादावनुरागो । नरकादिभ्यश्चभयं ।
न स्यात् ॥ किं च शास्त्रबोध्यौ बन्धमोक्षावपि
वास्तवौ न स्यातामित्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति—
^{१७६} शरीरं स्वर्गनरकौ बन्धमोक्षौ भयं तथा ।

कल्पनामात्रमेवैतत्किं मे कार्यं चिदात्मनः २०

१७६] शरीरं स्वर्गनरकौ बन्धमोक्षौ तथा भयं एतत्
कल्पनामात्रं एव । चिदात्मनः मे किं कार्यं ॥

१७७) शरीरादिकमेवैतत् कल्पनामात्रमेव ।
चिदात्मनः सच्चिदानन्दस्वरूपस्य मम एतैः शरी-
रादिभिः किं कार्यं । न किमपि कार्यं साध्यं ।
विधिनिषेधादिकं त्वविद्यावन्तमेवाधिकृत्य प्रमाण-
मित्यर्थः ॥ २० ॥

१८३) अहं देहो न । जडत्वान्नापि मे
देहः । मम निःसंगत्वात् । जीवः अहंकारो ।
नाहं । तस्य कर्तृत्वात् आत्मनश्चाकर्तृत्वात् ॥

१८४ कस्तर्हि त्वमित्याशंक्याह—

१८५] अहं हि चित् ॥

१८६) चित्स्वरूप एव अहं इत्यर्थः ॥

१८७ कुतस्तर्हि विवेकिनामपि जीविते
स्पृहेत्याशंक्याह—

१८८] जीविते स्पृहा अयं एव मे बंधः या
आसीत् हि ॥

१८९) या जीविते स्पृहा । अयमेव हि
मे बंधः प्राक् आसीत् ॥ जीवनार्थं हि पुमान्
सुवर्णहरणादिकमपि करोतीति जीवितेच्छा बंधः ।
बंधहेतुत्वात् ॥ इदानीं तु सच्चिदानंदानुभवशालिनो-
ममासंगस्य प्राणानुषंगबंधनरूपे जीवितेऽपि स्पृहा
नास्ति इत्यर्थः ॥ २२ ॥

४४] ॥ शिष्यं प्रत्याक्षेपद्वारोपदेशः ॥ ३ ॥ ४९

मिथः खेलन्ति इव मित्रभावाध्यासात् । अविद्या-
कामकर्मक्षये सति न मयि विशन्तीव । कस्मात्
स्वभावतः अविद्याकामकर्मस्वभाववशात् उत्पत्त्या-
दिकं प्राप्नुवन्ति । स्वभावतः स्वस्य चिद्रूपस्यांश-
रूपेण स्वभावतः तत्रैव प्रविशन्ति । घटाकाशा-
दय इव महाकाश इति विवेकः ॥ २५ ॥

द्वितीयेऽस्मिन् प्रकरणे शिष्येणानुभवस्थितिः ॥

निवेदिता गुरोस्तुष्ट्यै ब्रह्माश्चर्यपुरःसरा ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहिताष्टावक्रगीतायां
शिष्येणोक्तमात्मानुभवोद्देशसंपंचविंशतिकं नाम द्वितीयं
प्रकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

~~~~~

॥ शिष्यं प्रत्याक्षेपद्वारोपदेशकं नाम
तृतीयं प्रकरणं ॥ ३ ॥

शिष्यानुभवपीयूषे ज्ञातेऽपि करुणावशात् ।

तद्विज्ञानपरीक्षार्थं शिष्यमाह गुरुः पुनः ॥ १ ॥

१९९ विज्ञानानुभवमपि स्वशिष्यं व्यवहार-
स्थितं दृष्ट्वा तद्विज्ञानपरीक्षार्थं तद्व्यवहारे स्थिति-
माक्षिप्यात्मानुभवशालिनीं स्थितिमुपदिशति—

^{२००}अविनाशिनमात्मानमेकं विज्ञाय तत्त्वतः ।

तवात्मज्ञस्य धीरस्य कथमर्थार्जने रतिः ॥ १ ॥

२००] अविनाशिनं एकं आत्मानं विज्ञाय तत्त्वतः
आत्मज्ञस्य धीरस्य तव अर्थार्जने कथं रतिः ॥

२०१) हे शिष्य । अविनाशिनं निर्विकल्पं
त्रैकालिकसत्ताशालिनं कालतो व्यवच्छेदशून्यं ।
आत्मानं देशतो व्यवच्छेदशून्यं । एकं वस्तुतो
व्यवच्छेदशून्यं । चित्स्वरूपं । विज्ञाय निदि-
ध्यास्य । तत्त्वतः आत्मज्ञस्य । अत एव
धीरस्य । तव अर्थार्जने व्यावहारिकार्थसंग्रहे ।
कथं रतिः प्रीतिर्लक्ष्यते इत्याक्षेपः ॥ १ ॥

४६] ॥ शिष्यं प्रत्याक्षेपद्वारोपदेशः ॥ ३ ॥ ५१

२०२ ननु ज्ञानं सति विषयसंग्रहः कथमनुप-
पन्न इत्याशंक्य । विषयप्रीतेरात्माज्ञानमूलत्वं स-
दृष्टान्तं सौपपत्तिकमाह—

आत्माज्ञानादहो प्रीतिविषयभ्रमगोचरे ।

शुक्तेरज्ञानतो लोभो यथा रजतविभ्रमे ॥ २॥

२०३] अहो विषयभ्रमगोचरे प्रीतिः आत्माज्ञानात्॥

२०४) अहो इति संबोधने । हे शिष्य ।

विषयभ्रमगोचरे विषये या प्रीतिः । सा
आत्माज्ञानात् एव भवति । न तु ज्ञानात्तद्व्य-
तिरिक्तविषयाणां बाधादिति भावः ॥

२०५ अत्र लोकप्रसिद्धं दृष्टान्तमाह—

२०६] यथा रजतविभ्रमे शुक्तेः अज्ञानतः लोभः ॥

२०७) यथा रजतविभ्रमे सति शुक्ते-
रज्ञानतो लोभः पामराणामपि अनुभवसाक्षिक
इत्यर्थः ॥ “ विषयभ्रमगोचर ” इत्यत्र विशेष्य-
स्यापि पूर्वं निपातः “ विशेषणं विशेष्येण

४८] ॥ शिष्यं प्रत्याक्षेपद्वारोपदेशः ॥ ३ ॥ ५३

२११ तदेवं श्लोकत्रयेण ज्ञानिनि शिष्ये
दृश्यमानं विषयव्यवहारमाक्षिप्येदानीं सर्वज्ञानिपु
विषयव्यवहारं शिष्यपरीक्षार्थं गुरुराक्षिपति—

श्रुत्वापि शुद्धचैतन्यमात्मानमतिसुन्दरम् ।
उपस्थेऽत्यंतसंसक्तो मालिन्यमधिगच्छति ॥४॥

२१२] शुद्धचैतन्यं अतिसुन्दरं आत्मानं श्रुत्वा अपि
उपस्थे अत्यंतसंसक्तः मालिन्यं अधिगच्छति ॥

२१३) शुद्धचैतन्यं श्रुत्वापि गुरुमुखाद्वे-
दांतवाक्यतः साक्षात्कृत्वापि । उपस्थे समीपस्थे
विषये । अत्यंतसंसक्तः सन् आत्मज्ञः । कथं
मालिन्यं मौढ्यं । अधिगच्छति प्राप्नोति ॥ अस्य
प्रकरणस्य शिष्यजिज्ञासार्थमाक्षेपमुद्रयैव प्रवृत्तत्वा-
द्यत्राक्षेपवाचकं पदं न दृश्यते तत्र तदध्या-
हर्त्तव्यम् ॥ ४ ॥

२१४ पुनरप्याश्चर्यमुद्रयाक्षिपति—

^{२१५}सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
मुनेर्जानत आश्चर्यं ममत्वमनुवर्त्तते ॥ ५ ॥

२१५] सर्वभूतेषु आत्मानं जानतः च सर्वभूतानि
च आत्मनि मुनेः ममत्वं अनुवर्त्तते आश्चर्यम् ॥

२१६) सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषु ।
आत्मानं अधिष्ठानभूतं जानतः । सर्वभूतानि
चात्मनि रज्जौ भुजंगवदध्यस्तानि जानतो मुनेः ।
विषयेषु ममत्वमनुवर्त्तते इति आश्चर्यं अ-
संभाव्यं । न हि श्रुक्तिकायामध्यस्तं रजतं इति
जानतस्तत्र ममत्वं संभवतीति भावः ॥ ५ ॥

५३] ॥ शिष्यं प्रत्याक्षेपहारोपदेशः ॥ ३ ॥ ५७

२२३ एवमाक्षेपमुद्रया पूर्वमुक्तं । अथ ज्ञानि-
नस्तोपरोपावनुचिताविति कंठतो निरूपयति—

धीरंस्तु भोज्यमानोऽपि पीड्यमानोऽपि सर्वदा
आत्मानं केवलं पश्यन्न तुप्यति न कुप्यति ॥९

२२४] धीरः तु भोज्यमानः अपि पीड्यमानः अपि
सर्वदा आत्मानं केवलं पश्यन् न तुप्यति न कुप्यति ॥

२२५) धीरो ज्ञानी । लोकैर्विषयान् भोज्य-
मानोऽपि । तथा निंदादिना पीड्यमानोऽपि ।
सर्वदा । आत्मानं । केवलं सुखदुःखभोगादि-
रहितं । पश्यन्न तुप्यति न कुप्यति ॥ तोपरोप-
हेतूनां केवलात्मनि असंभवज्ञानादिति भावः ॥९॥

२२६ किं च । तोषरोपहेतूनां स्तुतिनिंदा-
दीनां शरीरधर्मत्वाच्छरीरस्य चात्मभिन्नत्वेनानु-
संधानात् । कथं ज्ञानिनस्तोषरोपावित्याह—

चेष्टमानं शरीरं स्वं पश्यत्यन्यशरीरवत् ।
संस्तवे चापि निंदायां कथं क्षुभ्येन्महाशयः १०

२२७] स्वं शरीरं चेष्टमानं अन्यशरीरवत् पश्यति
महाशयः संस्तवे अपि च निंदायां कथं क्षुभ्येत् ॥

२२८) स्वं शरीरं । स्वात्मभिन्नचेष्टाश्रयत्वाद्
अन्यशरीरवत् इति यः पश्यति स महाशयः
संस्तवे स्तुतावपि । च निंदायां । कथं क्षुभ्येत्
कथं तोषरोपरूपां विक्रियां वृजेदित्याक्षेपः ॥ १० ॥

७५.] ॥ दिव्यं मन्त्रालयेपद्वारोपदेसः ॥ ३ ॥ ५६.

२२९ मर्यादाकयोरनित्यत्वानुसंधानात्संनिहि-
तेऽपि मृत्यौ ज्ञानिनश्चासः कथमित्याह—

मायामात्रमिदं विश्वं पश्यन्विगतकौतुकः ।

अपि संनिहिते मृत्यो कथं त्रस्यति धीरधीः ११

२३०] इदं विश्वं नायानात्रं पश्यन् विगतकौतुकः
धीरधीः सन्निहिते नृत्वा अपि कथं त्रस्यति ॥

२३१) इदं दृश्यमानं । विश्वं मार्यमारकादि-
 रूपं । समग्रं मायामात्रं असद्रूपं । पश्यन्
 अत एव । कुत इदं शरीरादिकं जायते । कुत्र
 विलयं यात्येवंरूपकौतुकरहितस्तथा धीरधीः धीरा
 त्वस्वरूपपादचला धीरस्य सः । सन्निहिते मृत्यौ
 सति अपि । कथं त्रस्यति इत्याक्षेपः ॥ ११ ॥

२३२ संवेष्टामाक्षेपाणां समर्थनार्थं ज्ञानिनो
निरूपयन्माह —

निःस्पृहं मानसं यस्य नैराश्येऽपि महात्मनः ।
तस्यात्मज्ञानतृप्तस्य तुलना केन जायते ॥१२॥

२३३] यस्य महात्मनः मानसं नैराश्ये अपि निः-
स्पृहं तस्य आत्मज्ञानतृप्तस्य केन तुलना जायते ॥

२३४) यस्य । नैराश्ये मोक्षे अपि ।
मानसं निःस्पृहं । तस्यात्मज्ञानतृप्तस्य ब्रह्माहम-
स्मीति जानतः समाप्तसर्वमनोरथस्य । केन समं
तुलना जायते । न केनापीत्यर्थः ॥ १२ ॥

२३५] ज्ञानिनः हानोपादानादिव्यवहारमाक्षिपति—
स्वभावादेव जानानो दृश्यमेतन्न किञ्चन ।

इदं ग्राह्यमिदं त्याज्यं स किं पश्यति धीरधीः १३

२३६] स्वभावात् एव जानानः दृश्यं किञ्चन न
धीरधीः सः इदं ग्राह्यं इदं त्याज्यं एतत् किं पश्यति ॥

२३७) प्रपञ्चो मिथ्या । दृश्यत्वात् । शुक्तिका-
रजतवदित्यनुमानात् । एतत् दृश्यं न किं-
चन । न सन्नाप्यसदिति जानानो निश्चयवान्यो
धीरधीः । स इदं ग्राह्यमिदं त्याज्यं इति ।
पश्यति इत्याक्षेपः ॥ १३ ॥

५८] ॥ शिष्यप्रोक्तानुभवोक्तयः ॥ ४ ॥ ६१

२३८ अत्र हेतुमाह—

अतस्तत्कृपायस्य निर्द्वन्द्वस्य निराशियः ।

यदृच्छयागतो भोगो न दुःखाय न तुष्टये १४

२३९] अतस्तत्कृपायस्य निर्द्वन्द्वस्य निराशियः यदृच्छया आगतः भोगः दुःखाय न तुष्टये न ॥

२४०) अतःकृपायस्य कृपायाः विषय-
वासना येन तस्य । निर्द्वन्द्वस्य शीतोष्णादिम-
नित्तस्य । अतएव निराशियः विषयवासना-
विहीनस्य । यदृच्छया देययोगात् । आगतः
प्राप्तो । भोगः सुखमाप्तो विषयो । दुःखाय न
भवति । तुष्टये च न भवति ॥ १४ ॥

॥ इति श्रीनारदस्य शिष्यप्रोक्तानुभवोक्तयः
सप्तमोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ अथ शिष्यप्रोक्तानुभवोक्तयः ॥ ४ ॥

गुरुप्रेमनुपाक्षिप्तः शिष्यो ज्ञानदशोदयः ।

ज्ञानिन्यशेषचेष्टानां स्पष्टमाचष्ट संभवम् ॥ १ ॥

२४१ एवं तावद्गुरुणा परीक्षार्थमाक्षिप्तः शिष्यः।
प्रारब्धवशाद्वाधितानुवृत्त्या ज्ञानिन्यपि सर्वव्यवहारा-
णामुपपत्तिमात्मज्ञानोल्लासवशादेवाह । पङ्क्तिः श्लोकैः—
हंतोऽत्मज्ञस्य धीरस्य खेलतो भोगलीलया ।

न हि संसारवाहीकैर्मूढैः सह समानता ॥१॥

२४२] हंत आत्मज्ञस्य धीरस्य भोगलीलया खेलतः
संसारवाहीकैः मूढैः सह न हि समानता ॥

२४३) हंत इति आत्मज्ञानोल्लासिते हषे । हे
गुरो । आत्मज्ञस्य सर्वाधिष्ठानतया स्वात्मानं जानतः
अत एव धीरस्य विषयैरविक्षिप्तचित्तस्य । भोगली-
लया विषयभोगादिरूपया लीलया क्रीडया प्रारब्ध-
वशात्प्रवृत्तया । खेलतः क्रीडतः । संसारवाहीकैः
संसारवृत्तिपशुभिः । मूढैः देहाद्यात्मवेदिभिः
सह । न हि समानता नैव तुल्यत्वं ॥ तदुक्तं
भगवता “तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥
गुणा गुणेषु वर्तते इति मत्वा न सज्जते” ॥ १ ॥

६०] ॥ शिष्यप्राक्तानुभवोलानः ॥ ४ ॥ ६३

२४४ ननु संसारव्यवहारस्थो ज्ञानी । कथं
न संसारितुल्य इत्याशङ्क्य । हर्षादिरहितत्वात्तस्य
वैलक्षण्यमाह—

यत्पदं प्रेप्सवो दीनाः शक्राद्याः सर्वदेवताः ।
अहो तत्र स्थितो योगी न हर्षमुपगच्छति॥२॥

२४५] अहो शक्राद्याः सर्वदेवताः यत् पदं प्रेप्सवः
दीनाः तत्र स्थितः योगी न हर्षं उपगच्छति ॥

२४६) अहो इति संबोधने । हे गुरो । यद्वा
अहो आश्चर्ये । शक्राद्याः सर्वदेवताः अपि ।
यत्पदं प्रेप्सवः यत्पदं प्राप्तुमिच्छन्तो । दीनाः
तदप्राप्तितः शोच्या वर्तन्ते । तत्र सच्चिदानन्दारूपे
पदे । स्थितः तत्त्वंपदार्थैक्यज्ञानात्तत्र वर्तमानो ।
योगी लब्धसाक्षात्कारो । विषयभोगात् न हर्षं
प्राप्नोति । नापि तदपगमादुद्विग्नो भवतीत्यर्थः॥२॥

२४७ तत्त्वज्ञस्य विध्यङ्गिकरत्नं वक्तुं पुण्या-
द्यसंस्पर्शमाह—

तज्ज्ञस्य पुण्यपापाभ्यां स्पर्शो ह्यन्तर्न जायते ।
न ह्याकाशस्य धूमेन दृश्यमानापि संगतिः ॥३॥

२४८] तज्ज्ञस्य पुण्यपापान्यां अन्तः स्पर्शः न हि
जायते ॥

२४९) तत्त्वंपदार्थैक्याभिज्ञस्य । पुण्य-
पापाभ्यां सह अन्तःकरणधर्माणां स्पर्शः संबन्धो न
जायते । “ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्
कुरुते तथा ” इति स्मृतेः ॥

२५० अत्र दृष्टान्तमाह—

२५१] हि आकाशस्य धूमेन दृश्यमाना अपि
संगतिः न ॥

२५२) यथा हि आकाशस्य धूमेन सह
दृश्यमानापि संगतिः नास्ति । तथात्मज्ञस्य न
पुण्यादिसंगतिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

६२] ॥ शिष्यप्रोक्तानुभयोत्तासः ॥ ४ ॥ ६५

२५३ ननु कर्मणि कृते । कथं न पुण्यादि-
स्पर्श इत्याशंक्य । ज्ञानिनो विधिनिषेधानियम्य-
त्वमाह—

आत्मैवेदं जगत्सर्वं ज्ञातं येन महात्मना ।
यदृच्छया वर्त्तमानं तं निषेद्धुं क्षमेत कः ॥४॥

२५४] येन महात्मना इदं सर्वं जगत् आत्मा एव
ज्ञातं तं यदृच्छया वर्त्तमानं कः निषेद्धुं क्षमेत ॥

२५५) येन महात्मना । इदं दृश्यमानं ।
सर्वं जगत् । आत्मैव इति ज्ञातं । तं ज्ञानिनं ।
यदृच्छया प्रारब्धवशादेव वर्त्तमानं को
वचःकलापो । निषेद्धुं प्रवर्त्तयितुं वा । क्षमेत
समर्थो भवेत् । न कोऽपीत्यर्थः ॥ तदुक्तं शारीरक-
भाष्ये “अविद्यावद्विषयो वेदः” इति । “प्रबोध-
नीय एवासौ सुप्तो राजेव वंदिभिः” इति
स्मृतिरपि ॥ ४ ॥

६४] ॥ आचार्योक्तं लयचतुष्टयं ॥ ५ ॥ ६७

सः यत् वेत्ति तत् कुरुते तस्य कुत्रचित् भयं न ॥

२६१) कश्चित् सहस्रेषु एक एव जगदी-
श्वरं तत्पदार्थं आत्मानं त्वं पदार्थं अद्वयं अ-
भिन्नतया जानाति । स यद्वेत्ति प्रारब्धवशाद्वा-
धितानुवृत्त्येदं कर्तव्यमिति मन्यते तत् करोति ।
एवं कुर्वतः तस्य कुत्रचित् इह वासुत्र वा
भयं न अस्ति । भयहेतोर्द्वैतज्ञानवाधितत्वादिति
भावः ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहिताष्टावक्रगीतायां
शिष्यप्रोक्तानुभवोद्देशपट्टं नाम चतुर्थं प्रकरणं समाप्तम् ॥४॥

~~~~~

॥ अथाचार्योक्तं लयचतुष्टयं नाम
पंचमं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ ५ ॥

एवमुल्लासपट्टेन स्वशिष्येऽपि परीक्षिते ।

गुरुर्द्वोपदेशार्थं लययोगमथाब्रवीत् ॥ १ ॥

२६२ एवमुल्लासपट्केन स्वशिष्ये परीक्षिते
सति । पुनर्दृढोपदेशार्थमाचार्यो लयमुपदिशति ।
श्लोकचतुष्टयेन—

^{२६३}
न ते संगोऽस्ति केनापि किं शुद्धस्त्यक्तुमिच्छसि ।
संघातविलयं कुर्वन्नेवमेव लयं ब्रज ॥ १ ॥

२६३] ते केन अपि संगः अस्ति न शुद्धः किं त्यक्तुं
इच्छसि संघातविलयं कुर्वन् एवम् एव लयं ब्रज ॥

२६४) हे शिष्य । शुद्धबुद्धस्वभावस्य तव
केनापि देहगेहादिनाहंकारममकारास्पदेन न
संगोऽस्ति । अतः शुद्धः असंगस्त्वं । किं त्यक्तुं ।
किमुपादातुं च इच्छसि । तस्मात् संघातस्य
देहस्य विलयं कुर्वन् अहं देहीति निरसनं
कुर्वन् । एवं देहादिनिरसनरूपं एव लयं ब्रज ॥ १ ॥

२६९) प्रत्यक्षमपि व्यक्तं दृश्यं विश्वं ।
 अमले त्वयि । नास्ति एव । अवस्तुत्वात् ।
 रज्जुमुजंगवत् । तस्मात् एवमेव लयं ब्रज ॥ ..
 द्वितीयस्य हेयोपादेयस्यैवाभावादित्यर्थः ॥ ३ ॥

समदुःखसुखः पूर्ण आशानैराश्ययोः समः ।
 समजीवितमृत्युः सन्नेवमेव लयं ब्रज ॥ ४ ॥

२७०] पूर्णः समदुःखसुखः आशानैराश्ययोः समः
 समजीवितमृत्युः सन् एवं एव लयं ब्रज ॥

२७१) पूर्ण आत्मानन्दपूर्णस्त्वमत एव । दैव-
 वशादुद्धृतयोः सुखदुःखयोः समः । आशा-
 नैराश्ययोः च समः । तथा जीविते मृत्यौ वा
 समः निर्विकारः । सुखदुःखादीनामनात्मधर्माणां
 तुच्छत्वानुसंधानात्त्वं सुखदुःखादिषु समः । ब्रह्म-
 दृष्टिरूपं लयं ब्रज इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचित्तटीकासहिताष्टावक्रगीतायामा-
 चार्योक्तं लयचतुष्टयं नाम पञ्चमं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

६९] ॥ शिष्योक्तमुत्तरचतुष्कम् ॥ ६ ॥ ७१

॥ अथ शिष्योक्तमुत्तरचतुष्कं नाम
पष्ठं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ ६ ॥

गुरुणैवं परीक्षार्थमुपदिष्टे लये सति ।

पूर्णात्मनो लयादीनां शिष्योऽसंभवमब्रवीत् ॥ १ ॥

२७२ तदेवं गुरुणात्यंतपरीक्षार्थं लययोगे
समुपदिष्टे सति । लयाद्यमात्रोपपादक्रमात्मज्ञान-
मनुबदन्नेव शिष्यः । पूर्णात्मनो लयाद्यसंभवमाह ।
चतुर्भिः श्लोकैः—

आकाशवदनंतोऽहं वैद्वत्प्राकृतं जगत् ।

^{२७१} इति ज्ञानं ^{२७१} तथैतस्य न त्यागो न ग्रहो लयः १

२७३] अहं आकाशवत् अनंतः ॥

२७४) अहं आत्मा । आकाशवदनंतः ॥

२७५ नन्वनंतस्यात्मनो देहादिनिवासः कथ-
मित्यत आह—

२७६] प्राकृतं जगत् घटवत् ॥

२७७) प्राकृतं प्रकृतिकार्यं । जगत् देहा-
दिकं । घटवत् । यथा घट आकाशस्यावच्छेदको
निवासस्थानं च । तथात्मनो देहादिरेकदेशावच्छे-
दक एव । व्योम इव घटादिरित्यर्थः ॥

२७८ अत्र प्रमाणमाह—

२७९] इति ज्ञानं ॥

२८०) इति एवं । वेदांतसिद्धं ज्ञानं अनुभव-
रूपमत्र प्रमाणमतो नान्यथाभावशङ्केत्यर्थः ॥

२८१] तथा एतस्य त्यागः न ग्रहः लयः न ॥

२८२) तथा सत्यात्मनोऽनंतत्वे सति ।
एतस्य आत्मनः । त्यागो । ग्रहणं । लयः च ।
न संभवति । परिच्छिन्नस्यैव घटादेस्त्यागादि-
दर्शनादित्यर्थः ॥ १ ॥

२८९ शुक्तिदृष्टान्तेऽप्यात्मनि परिच्छिन्नत्व-
शंका स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—

२९० अहं वा सर्वभूतेषु सर्वभूतान्यथो मयि ।
इति ज्ञानं तथैतस्य न त्यागो न ग्रहो लयः ॥४॥

२९०] अहं वा सर्वभूतेषु अथ सर्वभूतानि मयि
इति ज्ञानं तथा एतस्य न त्यागः ग्रहः लयः न ॥

२९१) अहं वा अहमेव । सर्वभूतेषु प्रकृति-
प्राकृतिकेषु । सत्तास्फूर्त्यादिप्रदत्तेनासि । अथ
अतो हेतोः । सर्वभूतानि । अधिष्ठानभूते मयि ।
वर्त्तत इति ज्ञानं वेदांतसिद्धं । तथा सत्यात्मन-
स्त्यागादिकं न संभवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहिताष्टावक्रगीतायां
शिष्यप्रोक्तगुत्तरचतुष्कं नाम पष्ठं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

॥ अथानुभवपंचकं नाम सप्तमं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ ७ ॥

लययोगाननुष्ठाने व्यवहारं निरंकुशम् ।

आशंक्य शिष्यः स्वोलासादब्रवीद्रुमुत्तमम् ॥१॥

२९२ ननु लययोगाभावे संसारविक्षेपो निरं-
कुशः प्रसरः स्यादित्याशंक्य । तस्यानिष्टत्वाभाव-
मनुभवपंचकेनोत्तरमाह शिष्यः—

मैर्यनंतमहांभोधौ विश्वपोत इतस्ततः ।

भ्रमति स्वांतवातेन न ममास्त्यसहिष्णुता ॥१॥

२९३] मयि अनंतमहांभोधौ विश्वपोतः स्वांत-
वातेन इतस्ततः भ्रमति मम असहिष्णुता न अस्ति ॥

२९४) हे गुरो । मयि आत्मनि । अनंते
महासमुद्रे । विश्वाख्यः पोतो नौका । स्वांत-
वातेन मंनः पवनेन । इतस्ततो भ्रमति । अत्र
मम असहिष्णुता असहनशीलता । न अस्ति ।
समुद्रस्येव नौकापरिभ्रमण इत्यर्थः ॥ १०॥

७८] ॥ गुरुप्रोक्तं बंधमोक्षचतुष्कम् ॥ ८ ॥ ७९

॥ अथ गुरुप्रोक्तं बंधमोक्षव्यवस्था- चतुष्कं नामाष्टमं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ ८ ॥

इत्थं परीक्षितज्ञानं शिष्यमेवाभिनन्दितुम् ।

गुरुर्वंधस्य मोक्षस्य व्यवस्थां सम्यगब्रवीत् ॥ १ ॥

३१० तदेवं पङ्क्तिः प्रकरणैः । स्वशिष्यं
सम्यक् परीक्ष्य । बंधमोक्षव्यवस्थानिरूपणव्याजेन
गुरुः । स्वशिष्यानुभवमभिनन्दति । चतुर्भिः श्लोकैः—

तदा बंधो यदा चित्तं किञ्चिद्वाञ्छति शोचति ।

किञ्चिन्मुञ्चति गृह्णाति किञ्चिद्दृष्यति कुप्यति १

३११] चित्तं यदा किञ्चित् वाञ्छति शोचति किञ्चित्
मुञ्चति गृह्णाति किञ्चित् दृष्यति कुप्यति तदा बंधः ॥

३१२) हे शिष्य । “ अतो मम कथं कुत्र
हेयोपादेयकल्पना ” इत्यंतं यत्त्वयोक्तं । तत्तथैव
यतः चित्तं यदा विषयवाञ्छादिविकारवद्भवति ।
तदा एव जीवस्य बंध इत्यर्थः ॥ १ ॥

तै३३ मुक्तिर्यदा चित्तं न वाञ्छति न शोचति ।
न मुंचति न गृह्णाति न हृष्यति न कुप्यति ॥२॥

३१३] यदा चित्तं न बांछति न शोचति न मुंचति
न गृह्णाति न हृष्यति न कुप्यति तदा मुक्तिः ॥

३१४) यदा चित्तं वांछादिविकारातीतं ।
तदा मुक्तिः इत्यर्थः ॥ २ ॥

३१५ तदेवं पृथक् बंधमोक्षावुक्तौ । अथ
समुच्चयेन बंधमोक्षावाह—

तदा बंधो यदा चित्तं सत्तं कास्वपि दृष्टिषु ।
तदा मोक्षो यदा चित्तमसत्तं सर्वदृष्टिषु ॥ ३ ॥

३१६] यदा चित्तं कासु अपि दृष्टिषु सक्तं तदा बन्धः
यदा चित्तं सर्वदृष्टिषु असक्तं तदा मोक्षः ॥

३१७) यदा चित्तं कास्वपि अनात्म-
दृष्टिषु । संसक्तं । तदा बंधः ॥ यदा चित्तं
सर्वास्वपि विषयदृष्टिषु । संसक्तं न भवति ।
तदा मोक्ष इत्यर्थः ॥ ३ ॥

८१] ॥ गुरुप्रोक्तं बंधमोक्षचतुष्कम् ॥ ८ ॥ ८१

३१८ अस्तु वा बाधितानुवृत्त्या दग्धपटोपमाना
सर्वापि विषयदृष्टिर्वधहेतुस्तन्निवृत्तौ मोक्ष इति पूर्व-
मुक्तं । तथाप्यहंकारनिवृत्तौ । मोक्षस्तदनिवृत्तौ बंध
इति वदन्नेव शिष्योक्तमर्थमभिनन्दितुमनुवदति—

यदा नाहं तदा मोक्षो यदाहं बंधनं तदा ।

मत्वेति हेलया किञ्चिन्मा गृहाण विमुञ्च मा॥४॥

३१९] यदा अहं न तदा मोक्षः यदा अहं तदा
बंधनं इति मत्वा हेलया किञ्चित् मा गृहाण मा विमुञ्च॥

३२०) यदाहं इत्येवंरूपोऽहंकाराध्यासोऽनर्थ-
मूलभूतो निवर्त्तते तदा मोक्षः ॥ यदा च सो-
ऽनुवर्त्तते तदा बंधनं इति ज्ञात्वा । हेलया अनाया-
सेनैव हानोपादानादिक्रियाणामकर्ता त्वमसि । अ-
कर्त्रात्मज्ञानेन कर्तृत्वाभिमानो निवर्त्तत इति भावः ४

॥ इति श्रीमद्वि० गुरुप्रोक्तं बंधमोक्षचतुष्कं नामाष्टमं
प्रकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

॥ अथ निर्वेदाष्टकं नाम नवमं प्रकरणं ॥ ९ ॥

शिष्योक्तानुभवस्यैव दाढ्यार्थं गुरुणोच्यते ।

निर्वेदः स्पष्टमष्टाभिरिच्छादित्यजनात्मकः ॥ १ ॥

३२१ “ मत्वेति हेलया किञ्चिन्मा गृहाण ”
इति यदुक्तं । तत्र किं द्वारमित्यपेक्षायां । गुरुरनु-
मोदनमुद्रया वैराग्याष्टकमाह—

कृताकृते च द्वंद्वानि कदा शांतानि कस्य वा ।
एवं ज्ञात्वेह निर्वेदाद्भव त्यागपरोऽव्रती ॥१॥

३२२] कृताकृते द्वंद्वानि च कस्य कदा वा शांतानि
एवं ज्ञात्वा इह निर्वेदात् त्यागपरः भव अव्रती ॥

३२३) कृताकृते इदं कर्त्तव्यमिदमकर्त्तव्य-
मित्यभिनिवेशौ । द्वंद्वानि सुखदुःखादीनि । कस्य ।
कदा वा । शांतानि निवृत्तानि । अपि तु न
कस्यापि कदापि शांतानीत्यर्थः ॥ एवं ज्ञात्वा ।

३२७ ननु ज्ञानिनां सर्वत्रेच्छोपशमः किं
हेतुक इत्यत आह—

^{३२८} अनित्यं सर्वमेवेदं तापत्रितयदूषितम् ।

असारं निन्दितं हेयमिति निश्चित्य शाम्यति ३

३२८] इदं सर्वं एव अनित्यं तापत्रितयदूषितं
असारं हेयं निन्दितं इति निश्चित्य शाम्यति ॥

३२९) इदं दृश्यमानं सर्वप्रपञ्चजातं । अ-
नित्यं चैतन्येऽध्यस्तं । तथा पृथक् सत्त्वेन गृह्य-
माणं सत् आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकापत्रय-
दूषितं । अत एव असारं तुच्छमसत् एव ।
हेयं पृथक्सत्तया नैवादरणीयं । इति निश्चित्य ।
ज्ञानी शाम्यति कुत्रापिच्छां न कुरुते ॥ ३ ॥

३३० द्वंद्वानामारब्धकर्मवशादवश्यं भावि-
त्वात् । तत्रेच्छानिच्छे विहाय यथाप्राप्तभोगी
मुक्तिमवाप्नुयादित्याह—

^{३३१} कौऽसौ कालो वयः किं वा यत्र द्वंद्वानि नो नृणाम्
तान्युपेक्ष्य यथाप्राप्तवर्ती सिद्धिमवाप्नुयात् ॥४॥

३३१] यत्र नृणां द्वंद्वानि न असौ कः कालः वा
किं वयः तानि उपेक्ष्य यथाप्राप्तवर्ती सिद्धिं अवाप्नुयात् ॥

३३२) यत्र नृणां द्वंद्वानि सुखदुःखादीनि
न संति । असौ कः कालः ॥ का वा बाल्यादि-
वयोलक्षणा शरीरावस्था । अपि तु न कापीति
विचार्य । तानि द्वंद्वानि । उपेक्ष्य तत्रेच्छाम-
कृत्वा । यथाप्राप्तेष्टानासक्ततया वर्त्ती । सिद्धिं
मुक्तिं अवाप्नुयात् इत्यर्थः ॥ ४ ॥

३३३ तर्कशास्त्रादिज्ञानेषु निष्ठा न कर्त्तव्या ।
नानाविप्रतिपत्तिग्रस्तत्वान्नापि कर्मसु नाप्यष्टांग-
योगादिष्वित्याह—

३३४ नाना मतं महर्षीणां साधूनां योगिनां तथा ।
दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नः को न शाम्यति मानवः॥५॥

३३४] महर्षीणां साधूनां तथा योगिनां मतं नाना
दृष्ट्वा निर्वेदम् आपन्नः कः मानवः शाम्यति न ॥

३३५) महर्षीणां गौतमजैमिनिप्रभृतीनां ।
मतं । नानाविधं परिच्छिन्नं । दृष्ट्वा । तर्कशास्त्रादि-
भ्यो निर्वेदमापन्नः । तथा साधूनां कर्म-
निष्ठानां मतं नानाविधं । केचिद्धोमपराः । केचिज्जप-
पराः । केचित् कृच्छ्रचांद्रायणादिपराः । इति
नाना-विधं मतं दृष्ट्वा । कर्मभ्योऽपि निर्वेद-
मापन्नः केवलमात्मानुसंधाननिष्ठः । को न
शाम्यति कः सुखं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

२२६ केवलं ज्ञाननिष्ठानेवायित्य क्लृप्तदिकं
ना कुर्वित्याह—

कृत्वा मूर्तिपरिज्ञानं चैतन्यस्य न किं गुरुः ।
निर्वेदसमतायुक्त्या यस्तारयति संसृतं ॥६॥

२२७] निर्वेदसमतायुक्त्या चैतन्यस्य मूर्तिपरिज्ञानं
कृत्वा न किं गुरुः यः संसृतं तारयति ॥

२२८) निर्वेदसमतायुक्त्या निर्वेदो नान
विषयानलक्षित्तया यदुन्निवेद्य समता सर्वत्रात्म-
वृद्धिर्मुक्तिर्मानं श्रुत्यमुप्राहकत्तर्कः । एतैः । चैतन्य-
स्य सच्चिदानन्दस्य । मूर्तिपरिज्ञानं तत्त्व- ॥
साक्षात्कारं । कृत्वा । तदनन्तरं चास्ति कश्चिद्गुरु-
र्यस्य स न किं गुरुः । एवंविधो यः । स
संसृतं सकलाज्ञानं तारयति ॥ ६ ॥

३३९ चेतनस्य स्वरूपज्ञानोपायमाह—

पश्य भूतविकारांस्त्वं भूतमात्रान् यथार्थतः ।
तत्क्षणाद्धंधनिर्मुक्तः स्वरूपस्थो भविष्यसि ॥७

३४०] त्वं भूतविकारान् यथार्थतः भूतमात्रान् पश्य
तत्क्षणात् धंधनिर्मुक्तः स्वरूपस्थः भविष्यसि ॥

३४१) हे शिष्य । भूतविकारान् देहेन्द्रिया-
दीन् । यथार्थतः तत्त्वतः । भूतमात्रान् । पश्य ।
न तु आत्मस्वरूपान् ॥ एवं सति । त्वं तत्क्ष-
णाद्धंधनिर्मुक्तः शरीराहंभावनिर्मुक्तः सन् ।
शरीरादिविविक्तात्मस्वरूपस्थो भविष्यसि ॥
शरीरादावनात्मतया ज्ञाते सति । तत्साक्षीभूत
आत्मा झटिति सुज्ञेय इति भावः ॥ ७ ॥

३४२ नन्वेवमात्मनि ज्ञातेऽपि । तत्र निष्ठा
कथं स्यादित्याशङ्क्य । वासनात्यागादित्याह—

वौसैना एव संसार इति सर्वा विमुंच ताः ।
तत्त्यागो वासनात्यागात्स्थितिरय यथा तथा ८

३४३] वासना एव संसारः इति सर्वाः ताः विमुंच
वासनात्यागात् तत्त्यागः अद्य स्थितिः यथा तथा ॥

३४४) वासना विषयवासना । एव संसार
इति कारणात् । ता वासनास्त्वं विमुंच ॥
वासनात्यागात् च आत्मनिष्ठायां सत्यां । तस्य
संसारस्य त्याग इत्यर्थः ॥ अद्य अधुना । वासना-
त्यागे सति । स्थितिर्वथा तथा यथा प्रारब्धं
तथैवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहिताष्टावक्रगीतानां
गुरुप्रोक्तं निर्वेदाष्टकं नाम नवमं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ९ ॥

॥ अथ गुरुप्रोक्तमुपशमाष्टकं नाम
दशमं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ १० ॥

विषयाणामभावेऽपि तुष्टिर्निर्वेद ईरितः ॥

तत्सिद्ध्यर्थं च विषये वैतृण्यं शांतिरीर्यते ॥ १ ॥

३४५ विषयैर्विनापि संतोषरूपो निर्वेदः
प्रागुक्तः । अथेदानीं विषयतृण्योपशममभिनन्दन-
मुद्रया गुरुरुदाहरति—

विहाय वैरिणं काममर्थं चानर्थसंकुलम् ।

धर्ममप्येतयोर्हेतुं सर्वत्रानादरं कुरु ॥ १ ॥

३४६] कामं वैरिणं च अनर्थसंकुलं अर्थ एतयोः हेतुं
धर्मं अपि विहाय सर्वत्र अनादरं कुरु ॥

३४७) कामं वैरिणं ज्ञानशत्रुं विहाय । तथा
अनर्थसंकुलं अर्जने रक्षणे व्यये वानेकशोकदुःख-
संकुलं । अर्थं विहाय । तथा । एतयोः अनयोः
कामार्थयोः । हेतुं । धर्ममपि विहाय । सर्वत्र
त्रिवर्गहेतुकर्मसु । अनादरं उपेक्षां । कुरु ॥ १ ॥

६२] ॥ शुद्धमेतत्तुपनमाष्टकम् ॥ ३० ॥ ६३

३४८ ननु मित्रक्षेत्रादिफलक्षेपे कर्मसु । कथ-
ननादर इत्याशङ्क्य । मित्रादीनामनित्यत्वनाह—
स्वैर्मित्रेणालवत्पश्य दिनानि त्रीणि पञ्च वा ॥
मित्रक्षेत्रधनागारदारदायादिसंपदः ॥ २ ॥

१४९] मिश्रक्षेत्रधनागारदारदायादिसंपदः स्वर्ग-
जालयन् पश्य त्रीणि वा पञ्च दिनानि ॥

३५०) हे शिष्य । भिन्नादि-संपदः स्वमेन्द्र-
जालवत्पश्य । यतो दिनानि । त्रीणि ।
पञ्च वा । स्थायिन्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

३५१ सर्वत्रानादरं कुरु इत्यनेनोक्तं वैतृष्ण्यं
पुरुषार्थहेतुरित्याह—

यत्र यत्र भवेत्तृष्णा संसारं विद्धि तत्र वै ।
प्राद्वैराग्यमाश्रित्य वीततृष्णः सुखी भव ॥३॥

३.५.२] यत्र यत्र तृष्णा भवेत् तत्र वै संसारं विद्धि ।
प्रौढचैरात्म्यं नाश्रित्य वीततृष्णाः सुखी भव ॥

३५३) यत्र यत्र येषु प्रसिद्धेषु विषयेषु। तृपणा

९४] ॥ गुरुप्रोक्तमुपगमाद्वक्तुं ॥ ६० ॥ ९३

वारं । प्राप्तितुष्टिः आत्मप्राप्तिजः संतोषः स्यादतः
तृष्णापगमे मोक्ष इत्यर्थः । प्राप्तितुष्टिरिति पाठे
प्राप्तिः स्यात्तुष्टिश्च स्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

३६० ननु बुभुक्षारूपा तृष्णा कथं त्याज्ये-
त्याशङ्क्याह—

३६१ त्वमेकश्चेतनः शुद्धो जडं विश्वमसत्तथा ।

अविद्यापि न किञ्चित्सा का बुभुत्सा तथापि ते ५

३६१] त्वं एकः चेतनः शुद्धः विश्वं जडं असत्
तथा सा अविद्या अपि तथा अपि ते किञ्चित् बुभुत्सा का ॥

३६२) इह जगति त्रय एव पदार्थाः आत्मा
जगदविद्या च । तत्र आत्मा तावत् त्वं एव
एकश्चेतनः शुद्धो न तु चिद्भिन्न इति स्वात्मा-
नमेव एकं पूर्णं जानीहि । न अन्या पुनरात्मबुभुत्सा
युक्ता नापि जगद्बुभुत्सा । जगतः असत्त्वात् जड-
त्वाच्च । नापि अविद्याबुभुत्सा युक्ता । तस्या अपि
सदसद्विलक्षणरूपतयानिर्वचनीयत्वात् तथा च ।
तव बुभुत्सापि का युक्ता । न काचिदपीत्यर्थः ५

॥ अथ ज्ञानाष्टकं नामैकादशं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ ११ ॥

उक्ता शांतिर्न विज्ञानं विना कस्यापि जायते ।

इति निश्चितुमेवाह गुरुर्ज्ञानामृताष्टकम् ॥ १ ॥

३७५ उक्ता शांतिर्विज्ञानादेव स्यान्न त्वन्य-
थेति बोधयितुं ज्ञानाष्टकमाह । तत्रादौ ज्ञान-
साधनान्याह—

३७६ भावाभावविकारश्च स्वभावादिति निश्चयी ।

निर्विकारो गतक्लेशः सुखेनैवोपशाम्यति ॥१॥

३७६] भावाभावविकारः स्वभावात् इति निश्चयी
निर्विकारः च गतक्लेशः सुखेन एव उपशाम्यति ॥

३७७) भावाभाव-रूपो विकारः स्वभा-
वात् मायातत्संस्कारादेव जायते । न तु निर्वि-
कारादात्मन इति निश्चयवान्पुरुषो । निश्चयवला-
देव सुखेन अनायासेन । एवोपशाम्यति ॥१॥

१००   ॥ सटीकाष्टावक्रगीता ॥   [१०३

३९० उक्तसाधनैः सिद्धज्ञानिनां निजदशा
निरूपयति—

^{३९१}
नाहं देहो न मे देहो बोधोऽहमिति निश्चयी ।
कैवल्यमिव संप्राप्तो न स्मरत्यकृतं कृतम् ॥ ६॥

३९१] अहं देहः न मे देहः न बोधः अहं इति
निश्चयी कैवल्यं इव संप्राप्तः कृतं अकृतं न स्मरति ॥

३९२) अहं देहो न । तथा मे देहो न ।
किं तु नित्यबोधोऽहमिति ज्ञानवशाद्देहादौ निवृ-
त्ताहंममाभिमानः । देहादीनां कृतं अकृतं च ।
मया कृतमिति न स्मरति ॥ यथा कैवल्यं वि-
देहकैवल्यं प्राप्य कृताकृतं न स्मरति । तद्व-
दित्यर्थः ॥ ६ ॥

१०४]

॥ ज्ञानाष्टकम् ॥ ११ ॥

१०१

ॐ ब्रह्मस्तं वपर्यंतमहमेवेति निश्चयी ।

निर्विकल्पः शुचिः शान्तः प्राप्ताप्राप्तविनिर्मुक्तः ७

३९३] आब्रह्मस्तं वपर्यंतं अहं एव इति निश्चयी
निर्विकल्पः शुचिः शान्तः प्राप्ताप्राप्तविनिर्मुक्तः ॥

३९४) ब्रह्माणं हिरण्यगर्भमारभ्य तृण-स्तं व-
पर्यंतं सर्वं जगत् अहमेवेति प्रत्यक्षनिश्चयवान्
पुरुषः । निर्विकल्पः संकल्पविकल्पशून्यः । अत
एव शुचिः विषयासंगरूपमलरहितः । अत एव
शान्तो निश्चलान्तःकरणः । अत एव प्राप्ताप्राप्तयो-
रपि विषययोर्निर्मुक्तः परमसंतोषवान् आत्मानन्द-
पूर्णत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

३९५ नन्वात्मज्ञानी कथं निर्विकल्पादिरूप
इत्याशंक्याह—

नानाश्चर्यमिदं विश्वं न किञ्चिदिति निश्चयी ।
निर्वासनः स्फूर्तिमात्रो न किञ्चिदिव शाम्यति ८

३९६] नानाश्चर्यं इदं विश्वं न किञ्चित् इति निश्चयी
निर्वासनः स्फूर्तिमात्रः न किञ्चित् इव शाम्यति ॥

३९७) अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेणाध्यस्तबाधे
सति । नानाश्चर्यं इदं विश्वं जगत् । न किञ्-
चित् पृथक् सत्ताशून्यं । इति निश्चयी पुरुषः ।
निवृत्तवासनः केवलचिद्रूपः सन् । न किञ्चिदिव
विशेषव्यवहारागोचर एव । शाम्यति निवृत्त-
कार्यकारणोपाधिर्भवति । तत्त्वज्ञानेन सर्वस्यापि
स्वप्नवन्निवृत्तेरित्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्विश्वे० ज्ञानाष्टकं नामैकादशं प्रकरणं
समाप्तम् ॥ ११ ॥

॥ अथ एवमेवाष्टकं नाम द्वादशं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ १२ ॥

गुरुणोदीरितं ज्ञानं न किञ्चिदिव शाम्यति ।

तत्स्वस्मिन्नप्यभिख्यातुं शिष्यो वदति सांप्रतम् ॥१॥

३९८ उक्तं ज्ञानाष्टकेन “न किञ्चिदिव शाम्यति”
इति । तदेव शिष्यः । स्वसिन्विशदयतुमेवमेवाष्टक-
माह । तत्र प्रथमं कायवाङ्मनसां व्यापारोपरममाह—

कौथिकृत्यासहः पूर्वं ततो वाग्विस्तरासहः ।

अथ चिंतासहस्तस्मादेवमेवाहमास्थितः ॥ १ ॥

३९९] पूर्वं कायकृत्यासहः ततः वाग्विस्तरासहः अथ
चिंतासहः एवम् एव तस्मात् अहं आस्थितः ॥

४००) अहं पूर्वं अपि कायिकरूपकर्मासहः ।

ततो हेतोः वाग्विस्तरासहः जपकर्मासहः ।

अथ अतो मनोव्यापाररूपा या चिंता तत्र
असहस्तस्माद् हेतोः । एवमेव निर्व्यापार एव
अहमास्थितः आसमस्येव स्थित इत्यर्थः ॥१॥

४०१ उक्तव्यापारत्रयोपरमहेतुं वदन्नेवोक्तमनु-
वदति—

प्रीत्यभावेन शब्दादेरदृश्यत्वेन चात्मनः ।

विक्षेपैकाग्रहृदय एवमेवाहमास्थितः ॥ २ ॥

४०२] शब्दादेः प्रीत्यभावेन आत्मनः च अदृश्यत्वेन
विक्षेपैकाग्रहृदयः एवम् एव अहं आस्थितः ॥

४०३) क्षयिष्णुफलजनकस्य शब्दादेः
शब्दकायकर्मद्वयस्य । प्रीत्यभावेन प्रीत्यविषय-
त्वेन । आत्मनः च अदृश्यत्वेन । त्रिविध-
विक्षेपेभ्यो व्यावृत्तं एकाग्रं हृदयं यस्य स विक्षे-
पैकाग्रहृदय इति मध्यमपदलोपी समासः ।
क्षयिष्णुफलजनकस्य जपादेः प्रीत्यविषयत्वाज्जपा-
दिरूपो विक्षेपो न ममास्ति । आत्मनश्चादृश्यत्वा-
च्चाणाद्यविषयत्वाच्चितारूपोऽपि विक्षेपो मम ना-
स्तीत्यर्थः । अत एवमेव स्वस्वरूपेणैव ।
अहमास्थितः ॥ २ ॥

४०४ ननु तथापि समाध्यर्थं व्यवहारः कर्तव्य
इत्याशङ्क्य । नेत्याह—

१०६] ॥ एवमेवाष्टकम् ॥ १२ ॥ १०५

संमोख्यासादिविशिष्टा व्यवहारः समाधये ।

एवं विलोक्य नियममेवमेवाहमास्थितः ॥ ३ ॥

१०५] संमोख्यासादिविशिष्टा व्यवहारः समाधये
एवं नियमं विलोक्य एवं एव कर्तुं भास्थितः ॥

१०६) कर्तृत्वमोक्तत्वाद्यनयोव्यासादिभिः वि-
शिष्टां सत्तां तद्विराज्यं । समाधये व्यवहारो
नान्यथेति नियमं विलोक्य । शुद्धात्मज्ञानिनि
मय्यव्यासानावादेव । समाधिग्रन्थ एवाहमा-
स्थित इत्यर्थः ॥ ३ ॥

oooooooooooooooooooooooooooooooooooooooo

ह्योपादेयविरहादेव हर्षविपादयोः ॥

अभावाद्य हे ब्रह्ममेवमेवाहमास्थितः ॥ ४ ॥

१०७] हेयोपादेयविरहान् एवं हर्षविपादयोः अना-
वान् हे ब्रह्मन् अद्य एवन् एव कर्तुं भास्थितः ॥

४०८) पूर्णात्मदर्शिनो मम हेयोपादेय-
वस्तुनो विरहात् । अत एवं अमुना प्रकारेण ।
हर्षविषादयोः अपि अभावात् । हे ब्रह्मन्
गुरो । अद्य अधुना । अहमेवमेवास्थित
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ॐ श्रमानाश्रमं ध्यानं चित्तस्वीकृतवर्जनम् ॥
विकल्पं मम वीक्ष्यैतैरेवमेवाहमास्थितः ॥५॥

४०९] आश्रमानाश्रमं ध्यानं चित्तस्वीकृतवर्जनं मम
विकल्पं वीक्ष्य एतैः एवम् एव अहं आस्थितः ॥

४१०) आश्रमानाश्रमं । ध्यानं च । तथा
तत्प्रयुक्तं चित्तस्वीकृतवर्जनं च । एतैस्त्रिभिरेव
मम । विकल्पं संकल्पविकल्पं वीक्ष्य । अहमे-
वमेव एतन्नयरहित एव । आस्थितः ॥ ५ ॥

ॐ कर्मानुष्ठानमज्ञानाद्यैवोपरमस्तथा ॥

बुद्ध्वा सम्यगिदं तत्त्वमेवमेवाहमास्थितः ॥६॥

४१५ एवमेवेत्यवस्थायाः साधकोऽपि श्रेष्ठः ।

किं पुनस्तत्स्वभाव इति कैमुतिकन्यायेनाह—

एवमेव कृतं येन स कृतार्थो भवेदसौ ॥

एवमेव स्वभावो यः स कृतार्थो भवेदसौ ॥८॥

४१६] येन एवम् एव कृतं सः असौ कृतार्थः भवेत्
यः एवम् एव स्वभावः सः असौ कृतार्थः भवेत् ॥

४१७) येन एवमेव सर्वक्रियारहितमेव
स्वरूपं । साधनवशात् कृतं । सोऽसौ कृतार्थो
भवेत् ॥ यः तु एवमेव स्वभाववान् सोऽसौ
कृतार्थो भवतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहिताष्टवक्रगीतायामेव-
मेवाष्टकं नाम द्वादशं प्रकरणं समाप्तम् ॥ १२ ॥

११४] ॥ यथासुखसप्तकम् ॥ १३ ॥ १०९

॥ अथ यथासुखसप्तकं नाम
त्रयोदशं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ १३ ॥

एवमेवेत्यवस्थायाः फलीभूतां सुखस्थितिम् ॥
प्राह शिष्यः स्फुटीकर्तुमहमासे यथा सुखम् ॥ १ ॥

४१८ अथ “एवमेव” इत्यवस्थायाः फलीभूतां
सुखावस्थां स्वकीयां विदधयितुमाह—

अकिञ्चनभवं स्वास्थ्यं कौपीनत्वेऽपि दुर्लभम् ॥
त्यागादाने विहायास्मादहमासे यथा सुखम् ॥ १

४१९] अकिञ्चनभवं स्वास्थ्यं कौपीनत्वे अपि दुर्लभं
अस्मात् त्यागादाने विहाय यथासुखं अहं आसे ॥

४२०) अकिञ्चनभवं सर्वसंगामावप्रभवं ।
स्वास्थ्यं चित्तस्थैर्यं । कौपीनत्वेऽपि कौपीनास-
त्तावपि । दुर्लभं । अस्मात् कारणात् । अहं
त्यागादाने विहाय त्यागादानयोरसक्तिं विहाय ।
यथासुखं सुखमनतिक्रम्य अहमासे । न कदा-
चित् दुःखीत्यर्थः ॥ १ ॥

११७] ॥ यथामुत्तमसकन् ॥ १३ ॥ १११

यद्वा यत् कर्तुं आयाति तत् कृत्वा यथासुखं जाते ॥

४२५) शरीरेंद्रियादिभिः कृतं किमपि तत्त्वतः
आत्मकृतं । न स्यादिति संचिंत्य । यदा यत्
शरीरादिकर्म । कर्तुमायाति । तत् अहंकार-
शून्यत्वेन कृत्वा । अहं यथासुखं आसे ॥ ३ ॥

४२६ ननु कर्म वा नैष्कर्म्यं वा एकत्र
निष्ठावश्यं स्वीकार्या । पुरुषार्थार्थिनेत्याशङ्क्याह—
कर्मनैष्कर्म्यनिर्वेधभावा देहस्थयोगिनः ॥

संयोगायोगविरहादह्मासे यथामुखम् ॥ ४ ॥

४२७] कर्मनैक्यम्यनिर्वधभावाः देहस्थयोगिनः अहं
संयोगायोगविरहात् यथामुखं आसे ॥

४२८) कर्मनैष्कर्म्यनिर्वैध-रूपा-भावा
स्वभावा । देहस्थयोगिनः देहासक्तयोगिन एव ॥
अहं तु देहसंयोगासंयोगविरहादपि यथासुखं
आसे । तथाच मम देहाद्यासंगाभावान्न कर्मनैष्कर्म्य-
निर्वैध इत्यर्थः ॥ ४ ॥

१२०] ॥ यथामुत्तमात्मनः ॥ १३ ॥ ११३

४३४) स्वपतो यत्नरहितस्य । मे मम ।
हानिः नास्ति ॥ यत्नवतः च वा मम । सिद्धिः
फलविशेषप्राप्तिः नास्ति ॥ अस्मात् कारणाद्यन्ना-
यत्नयोः नाशोद्भासां विहायाहं यथामुत्तमात्मे
॥ ६ ॥

सुखादिरूपानियमं भावेष्वालोक्ष्य भूरिशः ॥
शुभाशुभे विहायास्मादहमात्मे यथामुत्तमम् ॥ ७

४३५] भावेषु सुखादिरूपानियमं भूरिशः आलोक्ष्य
शुभाशुभे विहाय क्षणात् अहं यथामुत्तमं आत्मे ॥

४३६) भावेषु अवतारेषु सुखादिरूपानि-
यमं सुखदुःखादियर्माणामनित्यत्वं । भूरिशः
बहुषु स्थलेषु । आलोक्ष्य । तस्मात्सुखाद्यनित्य-
त्वदर्शनाद्धेतोः । अहं यथामुत्तमात्मे ॥ ७ ॥

॥ इति धीमद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहिताष्टावक्रगीतायां
यथामुत्तमात्मकं नाम त्रयोदशं प्रकरणं समाप्तम् ॥ १३ ॥

॥ अथ शान्तिचतुष्टयं नाम
चतुर्दशं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ १४ ॥

उदीरतां सुखावस्थां समर्थयितुमात्मनि ॥

प्राह शिष्यः समावस्थां चतुःश्लोक्या गुरुं प्रति ॥ १ ॥

४३७ पूर्वं तु गुरुणोपशमाष्टकमुक्तं । संप्रति
तु शिष्यः स्वसुखावस्थासमर्थनार्थमात्मनः शमा-
वस्थामाह—

प्रकृत्या शून्यचित्तो यः प्रमादाद्भावभावनः ॥
निद्रितो बोधित इव क्षीणसंसरणो हि सः ॥ १ ॥

४३८] यः प्रकृत्या शून्यचित्तः प्रमादात् भावभावनः
निद्रितः बोधितः इव सः हि क्षीणसंसरणः ॥

४३९) प्रकृत्या स्वभावेन । विषयेषु शून्य-
चित्तः । प्रमादात् बुद्धिपूर्वकमारब्धवशाद्भावान्
विषयान् भावयति चिंतयतीति भावभावनः ।

१२४] ॥ तत्त्वोपदेशविंशतिकम् ॥ १५ ॥ ११७

४४६) अंतःकरणे विकल्पशून्यस्य । बहिः
भ्रांतस्येव स्वच्छंदचारिणः ज्ञानिनो । दशा-
स्तादृशा एव ज्ञानिन एव । जानते ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीमद्विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥
शिवप्रोक्तं ज्ञानिबुद्धयं नाम चतुर्दशं प्रकरणं समाप्तम् ॥४॥

~~~~~

॥ अथ तत्त्वोपदेशविंशतिकं नाम
पंचदशं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ १५ ॥

दुर्लभ्यमात्मनस्तत्त्वं प्रत्यापयितुमंजसा ॥

सुहृत्तत्त्वोपदेशार्थं गुरुराह दयोदयिः ॥ १ ॥

४४७ यद्यपि प्रथममात्मतत्त्वोपदेश कृत एव ।
 तथापि तदात्मतत्त्वमंतेवासिभ्यः पुनः पुनरुपदे-
 ष्टव्यं दुर्लभ्यत्वात् । यथा छांदोग्योपनिषदि नव-
 कृत्वः श्वेतकेतुं प्रत्याचारशिक्षार्थमसकृदात्मोपदेशं
 गुरुराह । तत्रादौ ज्ञानाधिकारिणमनधिकारिणं चाह-
 र्थं तथा उपदेशेन कृतार्थः सत्त्वबुद्धिमान् ॥
 आजीवमपि जिज्ञासुः परस्तत्र विमुह्यति ॥१॥

४४८] सत्त्वबुद्धिमान् यथा तथा उपदेशेन कृतार्थः
 परः आजीवं जिज्ञासुः अपि तत्र विमुह्यति ॥

४४९) सत्त्वबुद्धिमान् शिष्यो । यथा
 तथा आपाततोऽपि उपदेशेन कृतार्थः स्यात् ।
 अत एव । कृतयुगे प्रणवमात्रोपदेशादपि शिष्याः
 कृतार्थाः बभूवुः । परः असत्त्वबुद्धिः । यावज्जीवं
 जिज्ञासुः अपि । बहुषोपदिष्टोऽपि विमुह्यति ।
 यथा विरोचनो ब्रह्मणा बहुषोपदिष्टोऽपि सुमोहै-
 वेत्यर्थः ॥ १ ॥

१३५] ॥ नमोभक्त्युत्तमिह ॥ १५ ॥ १३५

दिन्मात्ररूपिणः तव इ इन्द्रिः क्व च वा हानिः ॥

४८०) नित्य-चित्मात्ररूपिणः तत्र देह-
नित्या न वृद्धिः । न वा देहनिवृत्त्या हानिः
इत्यर्थः ॥ १० ॥

तैर्व्यनंतमहांभोर्यो विश्ववीचिः स्वभावतः ॥
उदेत्त वास्त्वमायानु न ते वृद्धिर्न वा क्षतिः॥११॥

४८३] विश्वीचिः स्वभावतः स्वयि अनंतमहो-
नोर्ध्वं लहेतु वा अस्तं जायते । ते वृद्धिः न । वा
स्वयिः न ॥

४८२) विद्याया श्रीचिः अपि स्वभावतः
अविद्याजनकतः । त्वयि जगदचित्तद्वये ।
उदेतु अथ वा अस्तमायातु एवावतापि । ते
न । न वृद्धिः न वा क्षतिः । त्वानन्दत्वा-
दित्यर्थः ॥ ११ ॥

^{४९९}मा संकल्पविकल्पाभ्यां चित्तं क्षोभय चिन्मय ॥
उपशाम्य सुखं तिष्ठ स्वात्मन्यानन्दविग्रहे ॥ १९ ॥

४९९] चिन्मय संकल्पविकल्पाभ्यां चित्तं मा
क्षोभय उपशाम्य स्वात्मनि आनन्दविग्रहे सुखं तिष्ठ ॥

५००) हे चिन्मय । त्वं संकल्पविक-
ल्पाभ्यां चित्तं मा क्षोभय । उपशाम्य उप-
रतसंकल्पविकल्पो भव । आनन्दरूपे स्वात्मनि
सुखं तिष्ठ ॥ १९ ॥

oo

५०१ ध्यानमपि त्यजेत्याह—

^{५०३}त्यजैव ^{५०५}ध्यानं सर्वत्र मा किञ्चिद्भृदि धारय ॥
आत्मा त्वं मुक्त एवासि किं विमृश्य करिष्यसि ॥

५०२] सर्वत्र ध्यानं त्यज एव ॥

५०३) सर्वत्र ध्यानं त्यज कुत्रापि ध्यानं
मा कार्षीरित्यर्थः ॥

१४४] ॥ विशेषोपदेशकम् ॥ १६ ॥ १३१

५०४ एतदेव विशदयति—

५०५] किंचिद् हृदि धारय ना ॥

५०६ मननमपि त्यजेत्याह—

५०७] आत्मा त्वं मुक्तः एव असि विमृश्य किं करिष्यसि ॥

५०८) आत्मा त्वं सदा मुक्त एवासि ।
जतो विमृश्य विचार्य । किं फलं करिष्यसि
नित्यमुक्तत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीनद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहितायवक्त्रगीतायां त-
त्त्वोपदेशविशतिकं नाम पञ्चदशं प्रकरणं समाप्तम् ॥ १५ ॥

॥ अथ विशेषोपदेशकं नाम

षोडशं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ १६ ॥

पृथक्सत्वेन सर्वस्य विस्मृतिर्मुक्तिसाधनम् ॥

तृष्णाद्यनर्थविच्छेदद्वारेणेत्यत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

५०९ तत्त्वज्ञानेन सर्वप्रपञ्चस्य पृथक्सत्तया
विस्मरणकारणैस्तव तृष्णापायादिद्वारा मुक्तिर्नान्य-
थेति विशेषमुपदिशति—

आचक्ष्व शृणु वा तात नानाशास्त्राण्यनेकशः॥
तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वविस्मरणाद्वते॥१॥

५१०] तात नानाशास्त्राणि अनेकशः आचक्ष्व वा
शृणु । तथा अपि तव सर्वविस्मरणात् व्रते स्वास्थ्यं ना।

५११) हे तात त्वं नानाशास्त्राणि । अने-
कशः अनेकवारं । शिष्येभ्यः आचक्ष्व गुरुभ्यः
शृणु वा । तथापि तव सर्वविस्मरणाद्वते
स्वास्थ्यं श्रेयो । नास्तीत्यर्थः ॥ ननु सुषुप्तौ
सर्वविस्मरणं सर्वेषां विद्यत एव । तेन सर्वेषां
मोक्षः स्यादिति व्यर्थं सर्वविस्मरणमिति चेत् ॥
सत्यं । सुषुप्तौ तु यद्यपि विषयविस्मरणमस्ति ।

१४९] ॥ विशेषोपदेशकम् ॥ १६ ॥ १३५

५२१] यः निम्नेपोन्मेषयोः अपि व्यापारे म्रियते
तस्य आलस्यधुरीणस्य नु सुतं न अन्यस्य कस्यचित् ॥

५२२) यो निमेषोन्मेषयोरपि व्यापारे
खिद्यते अनासक्तो भवति । तस्यालस्यधुरी-
णस्य क्रियामिनिवेशरहितस्य । सुखं । नान्यस्य
क्रियामिनिवेशयुक्तस्य ॥ ४ ॥

५२३ सर्वतृष्णाविलये सति द्वंद्वहानिरपि
भवतीति सूचयन्नाह—

इदं कृतमिदं नेति द्वैर्मुक्तं यदा मनः ॥
धर्मार्थकाममोक्षेषु निरपेक्षं तदा भवेत् ॥ ५ ॥

५२४] इदं कृतं इदं न इति द्वंद्वः सुकं यदा जनः
तदा धर्माधिक्यमनोक्षेपु निरपेक्षं भवेत् ॥

५२५) इदं कृतमिदं न इति-आदि द्वंद्व-
मुक्तं यदा मनो भवति । तदा पुरुषार्थचतुष्ट-
येऽपि निरपेक्षं भवेत् । द्वंद्वतीतस्य जीवन्मुक्त-
त्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥

१५२] ॥ विशेषोपदेशकम् ॥ १६ ॥ १३७

५३०] निर्विचारदशास्पदं सृष्ट्वा यावत् जीवति
तावत् हेयोपादेयता संसारविटपाङ्कुरः वै ॥

५३१) निर्विचारदशास्पदं अविवेकदशा-
स्पदीभूता । स्पृहा तृष्णा । यावत् जीवति ।
तावत् पर्यंतमेव हेयोपादेयता हेयोपादानादि-
व्यवहारः । संसार-वृक्षस्य शाखा-अंकुरो भवति ।
ज्ञानिनां तु स्पृहाभावे सत्यपि हानोपादानादिव्य-
वहारे संसारशाखाप्रसरो न भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रवृत्तौ जायते रागो निवृत्तौ द्वेष एव हि ॥
निर्वृद्धो बालवद्धीमानेवमेव व्यवस्थितः ॥ ८ ॥

५३२] प्रवृत्तौ रागः निवृत्तौ द्वेषः एव हि जायते
धीमान् बालवत् निर्द्वन्द्वः एवम् एव व्यवस्थितः ॥

५३३) प्रवृत्तौ सरागप्रवृत्तौ सत्यामुत्तरोत्तरं विषयेषु रागो जायते । विषयेऽपि द्वेषपूर्वक-नि-
वृत्तौ सत्यामुत्तरोत्तरं विषयेषु द्वेष एव हि जा-
यते । अतो धीमान् ज्ञानी । बालवत् शुभाशु-

भानुसंधानरहितः । निर्द्वन्द्वः रागद्वेषविहीनः सन्
 एव । रागजनितप्रवृत्तिद्वेषजनिवृत्तिरहित एव
 स्थितः । केवलं प्रारब्धवशादेव कदाचित्प्रवर्तते
 कदाचिन्निवर्तते च । न तु रागद्वेषवशादित्यर्थः ॥८
 हातुमिच्छति संसारं रागी दुःखजिहासया ॥
 वीतरागो निर्दुःखस्तस्मिन्नपि न खिद्यति ॥९

५३४] रागी दुःखजिहासया संसारं हातुम् इच्छति ।
 वीतरागः निर्दुःखः तस्मिन् अपि न खिद्यति हि ॥

५३५) यस्तु रागी स दुःखजिहासया
 संसारं हातुमिच्छति । वीतरागः तु निर्दुःखः
 रागोत्थदुःखरहितत्वात्तस्मिन् संसारे सति अपि न
 खिद्यति खेदं न प्राप्नोति ॥ ९ ॥

यस्याभिमानो मोक्षेऽपि देहेऽपि ममता तथा ॥
 न च ज्ञानी न वा योगी केवलं दुःखभागसौ १०

५३६] यस्य मोक्षे अपि अभिमानः तथा च देहे अपि
 ममता न योगी न वा ज्ञानी केवलं असौ दुःखभाक् ॥

॥ अथ तत्त्वज्ञस्वरूपविंशतिकं नाम
सप्तदशं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥१७॥

अथातः श्लोकविंशत्या तत्त्वज्ञस्य दशोच्यते ॥
विद्यातज्ज्ञप्रकर्षस्य व्यक्तये गुरुणा स्फुटम् ॥ १ ॥

५४१ अथान्येषामपि विद्यायां प्रवृत्त्यर्थं तत्त्व-
ज्ञानफलं व्याख्यातुमिच्छया तत्त्वज्ञदशां गुरुरनिरूपयति—

^{५४२} तेन ज्ञानफलं प्राप्तं योगाभ्यासफलं तथा ॥
तृप्तः स्वच्छेन्द्रियो नित्यमेकाकी रमते तु यः ॥१॥

५४२] तेन ज्ञानफलं प्राप्तं तथा योगाभ्यासफलं यः
तृप्तः स्वच्छेन्द्रियः एकाकी नित्यं तु रमते ॥

५४३) तेन एव ज्ञानफलं प्राप्तं । य
आत्मन्येव तृप्तो न भोगादिना । अत एव
स्वच्छेन्द्रियो विषयानासर्क्तेन्द्रियः सन् एकाकी
विषयसंयोगं विनैव । नित्यं आत्मन्येव
रमते ॥ १ ॥

रमे । वांछा न अस्ति । तस्य प्रपञ्चस्य स्थितौ च
द्वेषः न अस्ति । अधिष्ठानत्वेनैव ब्रह्मरूपात्मस्फु-
रणात् । तस्मात् कारणात् । धन्यो यो विद्वाना-
रब्धवशात् प्राप्तया यथा प्राप्तया । जीविकया
सुखं अनतिक्रम्यैव आस्ते । इत्यर्थः ॥ ७ ॥

कृतार्थोऽनेन ज्ञानेनेत्येवं गलितधीः कृती ॥

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् भ्रन्नास्ते यथासुखं
५५६] अनेन ज्ञानेन कृतार्थः इति एवं गलितधीः
कृती पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् भ्रन्नास्ते यथासुखं
भास्ते ॥

५५७) अहं अनेन अद्वैतात्मज्ञानेन । कृतार्थः
इत्येवं गलितधीः कृती भक्षणादिकं कुर्वन्नपि ।
सुखं अनतिक्रम्य आस्ते । कृतार्थत्वधियः सत्त्वाद्बहि-
रिन्द्रियव्यापारे सत्यपि अज्ञानिन इव विरक्तस्य तस्य
खेदो न भवति । “उपविष्टो ब्रजन् तिष्ठन् तन्मयः
स्यात्समाहित” इति वचनात् । न भवतीत्यर्थः ॥८॥

[१६४] ॥ तत्त्वज्ञस्वरूपविंशतिकम् ॥ १७ ॥ १४५

शून्या दृष्टिर्वृथा चेष्टा विकलानीन्द्रियाणि च ।
न स्पृहा न विरक्तिर्वा क्षीणसंसारसागरे ॥९॥

५५८] क्षीणसंसारसागरे स्पृहा न वा विरक्तिः न ।
दृष्टिः शून्या चेष्टा वृथा इन्द्रियाणि विकलानि च ॥

५५९) क्षीणः संसारसागरो यस्य सः तस्मिन्
क्षीणसंसारसागरे पुरुषे । स्पृहा विषयेच्छापि ।
न । विरक्तिः च न ॥ अतः तस्य मनःकायै-
न्द्रियव्यापारो बालोन्मत्तादिवदित्याह ॥ शून्येति ॥
तस्य दृष्टिर्मनोव्यापारः शून्या संकल्पविकल्पर-
हितः । चेष्टा कायव्यापारः । वृथा फलमनुद्दिश्यैवा-
तस्य इन्द्रियाणि विकलानि पुरःस्थितानामपि
विषयाणामनिर्णायकत्वात् । तदुक्तं भगवद्गीतायां
“ यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ”
इति ॥ ९ ॥

^{५६०} न जागर्ति न निद्राति नोन्मीलति न मीलति।

^{५६१} अहो परदशा कापि वर्त्तते मुक्तचेतसः ॥१०॥

५६०] न जागर्ति न निद्राति ॥

५६१) ज्ञानी न जागर्ति जाग्रदवस्थावान्न भवति ॥

५६२ अत्र बहिर्विषयाननुसंधानादिति हेतुमाह—

५६३] न उन्मीलति न मीलति ॥

५६४) बाह्यविषयान्नानुसंधत्ते इत्यर्थः । तथा ज्ञानी न निद्राति यतः न निमीलति जडोन्मत्तवत् । सर्वान् विषयान् ब्रह्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः ॥

५६५ का तर्हि तस्य दशेत्यत आह—

५६६] अहो मुक्तचेतसः क अपि परदशा वर्त्तते ॥

५६७) अहो इति आश्चर्ये । मुक्तचेतसः कापि अलौकिकी परदशा उत्कृष्टावस्था । 'तुरीयातीतेत्यर्थः ॥ १० ॥

१६७] ॥ तत्त्वज्ञस्वरूपविंशतिकम् ॥ १७ ॥ १४७

५६८ इदमेव विशदयति—

५६९

सर्वत्र दृश्यते स्वस्थः सर्वत्र विमलाशयः ।

समस्तवासनामुक्तो मुक्तः सर्वत्र राजते ॥११॥

५६९] सर्वत्र स्वस्थः सर्वत्र विमलाशयः दृश्यते
समस्तवासनामुक्तः मुक्तः सर्वत्र राजते ॥

५७०) सर्वत्र सुखे दुःखे च । स्वस्थः
स्वस्थचित्तः । तथा सर्वत्र एव शत्रौ मित्रे च ।
विमलाशयः समानदर्शी । यतः समस्त-विषय-
वासनाभ्यो मुक्तः । अत एव मुक्तः सर्वत्र सर्वासु
दशासु । राजते दीप्यते पूर्णात्मदर्शित्वात् ॥ ११ ॥

५७१) पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गृह्णन् वदन् व्रजन् ईहितानीहितैर्मुक्तो मुक्त एव महाशयः ॥१२॥

५७१] पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गृह्णन्
वदन् व्रजन् ईहितानीहितैः मुक्तः महाशयः मुक्तः एव ॥

५७२) प्रारब्धवशाद्दर्शनादिकं बहिरिन्द्रियव्या-
पारं कुर्वन्नपि ईहितानीहितैः इच्छाद्वेषैः । मुक्तो

१७१] ॥ तत्त्वज्ञस्वरूपविंशतिकम् ॥ १७ ॥ १४९

५७८) सानुरागां स्त्रियं दृष्ट्वा अथ वा
समुपस्थितं मृत्युं दृष्ट्वा अविह्वलमनाः कामभ-
याभ्यां विमुक्तमनाः । महाशयो मुक्त एव ॥१४॥

५७९ किंच—

सुखं दुःखे नरे नार्या संपत्सु च विपत्सु च॥
विशेषो नैव धीरस्य सर्वत्र समदर्शिनः॥१५॥

५८०] सुखे दुःखे नरे नार्यां च संपत्सु च विपत्सु
सर्वत्र विशेषः धीरस्य समदर्शिनः न एव ॥

५८१) स्पष्टम् ॥ १५ ॥

५८२
न हिंसा नैव कारुण्यं नौद्धत्यं न च दीनता।
नाश्चर्यं नैव च क्षोभः क्षीणसंसरणेऽनरे ॥१६॥

५८२] क्षीणसंसरणे अनरे हिंसा न कारुण्यं न एव
औद्धत्यं न दीनता न आश्चर्यं न क्षोभः न एव ॥

५८३) क्षीणसंसरणे अनरे नराभिमानरहिते
विदुषि । हिंसा नाम परद्रोह इत्यादयो मनोवि-
कारा न भवंतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

825

न मुक्तो विषयद्वेषा न वा विषयलोलुपः ।

असंसक्तमना नित्यं प्राप्तप्राप्तमुपाश्रुते ॥१७॥

५८४] मुक्तः विषयद्वेष्टा न । वा विषयलोलुपः न ।
असंसक्तमनाः नित्यं प्राप्तप्राप्तं उपाश्रुते ॥

५८५) जीवन्मुक्तः विषयद्वेष्टा अपि न ।
न वा विषयलोलुपः । किं तर्हि । असंसक्तमनाः
सन् प्रारब्धवशात् प्राप्तप्राप्तमुपाश्रुते भुङ्क्ते
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सैमाधानासमाधानहिताहितविकल्पनाः ।

शून्यचित्तो न जानाति कैवल्यमिव संस्थितः ॥

५८६] शून्यचित्तः समाधानासमाधानहिताहितवि-
कल्पनाः न जानाति कैवल्यं इव संस्थितः ॥

१७४] ॥ तत्त्वज्ञस्वरूपविंशतिकम् ॥ १७ ॥ १५१

५८७) वहिः शून्यचित्तो ज्ञानी । समाधा-
नादिविविधाः कल्पना न जानाति । उत्प्रेक्षते ।
विदेहकैवल्यं प्राप्त इव ॥ १८ ॥

५८८
निर्ममो निरहंकारो न किञ्चिदिति निश्चितः ।
अंतर्गलितसर्वाशः कुर्वन्नपि करोति न ॥ १९ ॥

५८८] निर्ममः निरहंकारः किञ्चित् न इति निश्चितः
अंतर्गलितसर्वाशः कुर्वन् अपि न करोति ॥

५८९) अहंममाभिमानशून्यतयाधिष्ठान-
रिक्तं “ किञ्चित् न सत् ” इति निश्चितः ।
अत एव । अंतर्गलितसर्वाशः । अत
कुर्वन्नपि न करोति । कर्तृत्वात् । न
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

मनःप्रकाशसंमोहस्वप्नजाड्यविवर्जितः ।

दशां कामपि संप्राप्तो भवेद्गलितमानसः ॥२०॥

५९०] गलितमानसः कां दशां अपि संप्राप्तः भवेद्
मनःप्रकाशसंमोहस्वप्नजाड्यविवर्जितः ॥

५९१) गलितं सविशेषवृत्तिहीनं मानसं यस्य
स ज्ञानी । कामपि अनिर्वाच्यां । दशां । संप्राप्तो
भवेत् ॥ तदेव दर्शयति मनःप्रकाश-विवर्जितः॥
सविशेषप्रकाशाभावात् । तथा संमोह-वर्जितः
प्रत्यक् प्रवणचित्तत्वात् । अत एव स्वप्न-वर्जितः
जाड्येन सुषुप्त्या च । विवर्जित इत्यर्थः ॥२०॥

॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहिताष्टावक्रगीतायां
तत्त्वज्ञस्वरूपविंशतिकं नाम सप्तदशकं प्रकरणं समाप्तम् ॥१७॥

॥ अथ शान्तिशतकं नाम ॥

अष्टादशं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ १८ ॥

तत्त्वाभिज्ञे फलीभूतसमस्यैव प्रधानताम् ।

व्याख्यातुं वर्ण्यते शान्तिः शतश्लोकैः पुनः स्फुटम् ॥

१७६] ॥ शांतिशतकम् ॥ १८ ॥ १५३

५९२ तत्र तावच्छांतेः प्रधानतेति ख्याप-
यितुं । फलीभूतां शांतिं वर्णयितुकामः शांति-
शालिनं नमस्करोति—

यैस्यै वोधोदये तावत्स्वप्नवद्भवति भ्रमः ॥
तस्मै सुखैकरूपाय नमः शांताय तेजसे ॥१॥

५९३] वोधोदये तावत् भ्रमः स्वप्नवत् यस्य भवति
तस्मै शांताय सुखैकरूपाय तेजसे नमः ॥

५९४) वोधोदये सति । तावत् तत्क्षण-
मेव । प्रपञ्च-भ्रमः । स्वप्नवत् तुच्छो । यस्य
ज्ञातो भवति । तस्मै शांताय निवृत्तसंकल्प-
विकल्पाय । अत एव सुखैकरूपाय दुःखाननु-
विधसुखस्वभावाय । अत एव तेजसे स्वप्रकाशाय ।
विदुषे नमः ॥ १ ॥

५९५ ननु धनिनोऽपि सुखिनो दृश्यन्ते ।
तत्कथं शांतसंकल्प एव सुखैकरूप इत्याशंक्याह—

^{५९६} अर्जयित्वाखिलानर्थान् भोगानामोति पु-
ष्कलान् ।

न हि सर्वपरित्यागमंतरेण सुखी भवेत् ॥ २ ॥

५९६] अखिलान् अर्थान् अर्जयित्वा पुष्कलान्
भोगान् आमोति सर्वपरित्यागं अंतरेण सुखी भवेत्
न हि ॥

५९७) अखिलानर्थान् धनधान्यकांतादीन् ।
अर्जयित्वा । पुष्कलान् बहुविधान् भोगान्
एव आमोति । न तु सुखैकरूपः स्यात् तत्क्षये
दुःखमागित्वात् । सर्वपरित्यागमंतरेण सर्वसं-
कल्पविकल्पत्यागं विना । सुखैकरूपो न हि
भवति । नैव स्यात् ॥ २ ॥

५९८ संकल्पविकल्पयोस्तुच्छत्वज्ञानमेव त्याग-
मात्रस्य तथात्वात् । यथा वंध्यापुत्रे तच्छत्वज्ञान-

६०२] अयं भवः भावनामात्रः परमार्थतः किञ्चित् न ॥

६०३) अयं भवः भावनामात्रः संकल्प-
मात्रप्रभवः । परमार्थतः आत्मव्यतिरिक्तं किञ्चित्
न अस्ति । परमार्थतस्तु आत्मैव भावरूपः । न
तु अभावरूपः ॥

६०४ नन्वभावरूपोऽपि प्रपञ्चः कालादि-
वशाद्भावस्वभाव इत्याशङ्क्याह—

६०५] भावाभावविभाविनां स्वभावानां अभावः
न अस्ति ॥

६०६) भावाभावेषु विभाविनां स्थितानां ।
स्वभावानां अभावो नास्ति । नहि उष्ण-
स्वभावो वह्निः कदाचिदपि शीतलस्वभावो दृष्टः ।
तथा च मनोराज्यवद्भावनामात्रसिद्धः सत्स्वभावः
प्रपञ्चो भावनानिवृत्तौ निवर्त्तत इति संकल्पप्रशम-
संसारविषतापापगमादात्मामृतप्राप्तिहेतुत्वादमृतमि-
ति भावः ॥ ४-॥

६८०] ॥ चान्तिस्तुतम् ॥ ६८ ॥ ६५७

६८७ ननु संकल्पोपशममात्रेण कथमात्मानु-
प्राप्तिरित्याशङ्क्य । तस्य नित्यप्राप्तत्वमाह—

न दूरं न च संकोचाल्लव्यमेवात्मनः पदम् ।
निर्विकल्पं निरायासं निर्विकारं निरञ्जनम् ५

६८८] आत्मनः पदं दूरं न । संकोचात् च न । लव्यं
पुत्र निरायासं निर्विकल्पं निर्विकारं निरञ्जनं ॥

६८९) आत्मनः पदं स्वरूपं । दूरं न
अस्ति । न अपि संकोचात् वर्तते परिच्छिन्नं
नास्ति । परिपूर्णत्वात् ॥ अत एवात्मनः पदं
नित्यलव्यं प्राप्तमेवास्ति । संकल्पवशात् पुनरप्रा-
प्तनिवादिद्वांसो नन्यते । क्रंठगतचामीकरवत् ॥
कीदृशं पदं । निर्विकल्पं विकल्पातीतं विकल्पा-
नावगम्यं वा । तथा । निरायासं आयासातीतं
तदभावगम्यं वा । निर्विकारं विकारातीतं ।
निरञ्जनं लयाविमलशून्यम् ॥ ५ ॥

६१० कथं तर्हि तत्त्वज्ञानेन तत्प्राप्तिव्यवहारः
शास्त्रकारणमित्याशंक्य आंतिनाशमात्रादेवेत्याह—
व्यामोहमात्रविरतौ स्वरूपादानमात्रतः ।

वीतशोका विराजन्ते निरावरणदृष्टयः ॥ ६ ॥

६११] निरावरणदृष्टयः व्यामोहमात्रविरतौ स्वरूपा-
दानमात्रतः वीतशोकाः विराजन्ते ॥

६१२) ज्ञानेन निरावरणदृष्टयः अविद्याना-
वृतदृष्टयः । व्यामोहमात्रस्य प्रपञ्चआंतिमात्रस्य ।
विरतौ सत्यां । स्वरूपादानमात्रतः आत्मवि-
आंतिमात्रतो । वीतशोका विराजन्ते सर्वदा
स्वभावेनैव पूर्णाद्वितीयतया प्रकाशन्त इत्यर्थः ॥६॥

६१३ आत्मज्ञानरहस्यमाह—

समस्तं कल्पनामात्रमात्मा मुक्तः सनातनः ।
इति विज्ञाय धीरो हि किमभ्यस्यति बालवत् ७

६१४] समस्तं कल्पनामात्रं । आत्मा मुक्तः सना-
तनः । इति विज्ञाय धीरः हि किं अभ्यस्यति बालवत् ॥

१८३] ॥ शान्तिशतकम् ॥ १८ ॥ १५९

६१५) स्पष्टार्थमिदम् ॥ ७ ॥

.....

६१६ समस्तकल्पनामात्रमिति ज्ञानस्य निदा-
नभूततत्त्वंपदार्थैक्यज्ञानमाह—

आत्मा ब्रह्मेति निश्चित्य भावाभावाँ च कल्पितौ
निष्कामः किं विजानाति किं ब्रूते च करोति किं ८

६१७] आत्मा ब्रह्म च भावाभावौ कल्पितौ इति
निश्चित्य निष्कामः किं विजानाति किं ब्रूते किं च करोति ॥

६१८) आत्मा त्वंपदार्थः । ब्रह्म तत्पदार्थमिन्न इति निश्चित्य अधिष्ठानसाक्षात्काराच्च भावाभावौ घटादिः तदभावः च कल्पितौ इति निश्चित्य । तथा च सर्वस्य तुच्छत्वानुसंधानात् कामहेत्वविधाविलयाच्च । निष्कामः सन् । किं विशिष्टतया । जानाति । किं ब्रूते । किं च कार्यं । करोति । कर्तृत्वाभिमानरहितत्वात् ज्ञातापि न वक्तापि न क्रियाकर्तापि नेत्यर्थः ॥८॥

६१९ सर्वमात्मेति ज्ञानं सर्वकल्पनानिवर्तक-
मित्याह—

^{६२०} अयं सोऽहमयं नाहमिति क्षीणा विकल्पनाः ।
सर्वमात्मेति निश्चित्य तूष्णींभूतस्य योगिनः ९

६२०] सर्व आत्मा इति निश्चित्य तूष्णींभूतस्य
योगिनः अयं सः अहं अयं अहं न इति विकल्पनाः
क्षीणाः ॥

६२१) सर्वमात्मेति निश्चित्य अनुमूय ।
तूष्णींभूतस्य निवृत्तपराग्व्यापारस्य । योगिनः
श्लो० “वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं पर-
मात्मनि । एकीकृत्य विमुच्येत मुख्योऽयं योग-
उच्यते ॥” इति योगलक्षणं — नोक्तं । इति
विविधाः कल्पनाः क्षीणा भक्तः । इतीति किं ।
अहं करोमि य एवाहं पूर्वदिनेऽन्तमकरवं । सोऽहं
यजामि । अयं देवदत्तो गच्छति । नाहं गमि-
ष्यामीत्यादयः कल्पनाः क्षीणा भवन्तीत्यर्थः ॥९॥

१८६) ॥ श्रीविष्णुसूक्तम् ॥ १८ ॥ १८१

६२२) निर्विकल्पकस्य व्यक्तपणात् । ज्ञान्यता-
न विशेषो न चैकाग्र्यं नानिवोधो न मूढता ।
न चक्षुः न च वा दूःखमुपशान्तस्य योगिनः १८

६२३) उपशान्तस्य योगिनः विशेषः न च एकपक्षे न
अनिवोधः न मूढता न मूर्ध्नि न वा दूःखं न च ॥

६२४) उपशान्त-विकल्पकस्य योगिनः । विशेषो
व्यभता । न । एकपक्ष्यादिकल्पे नैत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्वाराज्ये भिक्षुवृत्तौ च व्याभालाभे जने वने ।
निर्विकल्पकस्य भावस्य न विशेषोऽस्ति योगिनः

६२५) स्वाराज्ये भिक्षुवृत्तौ व्याभालाभे जने वने च
विशेषः निर्विकल्पकस्य भावस्य योगिनः न अस्ति ॥

६२६) स्वाराज्ये स्वगोराज्ये । भिक्षुवृत्तौ च ।
प्रारब्धवस्तुलाभे । तदभावे । जने जनसमूहे ।
वने विजने च । विशेषो योगिनो नास्ति ॥
कीदृशस्य । विकल्परहित-स्वभावस्येत्यर्थः ॥ १९ ॥

E34

येन विश्वमिदं दृष्टं स नास्तीति करोतु वै ।

निर्वासनः किं कुरुते पश्यन्नपि न पश्यति १५

६३४] येन इदं विश्वं दृष्टं सः न अस्ति इति करोतु
नै पश्यन् अपि न पश्यति निर्वासनः किं कुरुते ॥

६३५) येन इदं विश्वं घटपटादि । दृष्टं ।
स तदाहितसंस्कारः । कदाचित् घटादिकं नास्तीति
करोतु वै नास्तीति जानातु । यः पश्यन्नपि न
पश्यति स निर्वासनः सन् किं कुरुते ।
यद्विषयकः संस्कारोऽपि नास्ति । तस्य कर्तुम-
शक्यत्वादित्यर्थः ॥ १५ ॥

333

येन दृष्टं परं ब्रह्म सोऽहं ब्रह्मेति चिंतयेत् ।
किं चिंतयति निश्चितो द्वितीयं यो न पश्यति १६

६३६] येन परं ब्रह्म दृष्टं सः अहं ब्रह्म इति चिन्तयेत् । यः द्वितीयं न पश्यति निश्चितः किं चिन्तयति ॥

६३७) येन परं व्यतिरिक्तं । ब्रह्म दृष्टं ।

६५४) न विद्यते संसारस्य हेतुः संकल्पो यस्य तस्य असंसारस्य हर्षादिका ऊर्गयो न जायन्ते । अत एव ऊर्मिरहितत्वात् नित्यं शीतलमना विदेह-मुक्त इव राजते “पद्ममिरहितः शिव ” इति स्मृतेः ॥ २२ ॥

कुत्रापि न जिहासास्ति नाशो वापि न कुत्रचित्
आत्मारामस्य धीरस्य शीतलाच्छतरात्मनः २३

६५५] आत्मारामस्य धीरस्य शीतलाच्छतरात्मनः
कुत्र अपि न अस्ति जिहासा नाशः वा अपि कुत्रचित् न॥

६५६) आत्मारामस्य । अत एव धीरस्य निश्चलचित्तस्य । अत एव शीतलः अच्छतरः निर्मलतरः आत्मा मनो यस्य तस्य शीतलाच्छतरात्मनः ज्ञानिनः । कुत्रापि जिहासा त्यागेच्छा नास्ति । उपादित्सापि नास्ति । रागद्वेषाभावात् । नाशोऽपि अनर्थोऽपि कुत्रचित् न अस्ति । अनर्थहेतोरज्ञानस्याभावादित्यर्थः ॥ २३ ॥

६७० ननु संसारं पश्यन्नेव कथं ब्रह्मेत्याशं-
क्याहंकाराभावादित्याह—

यस्यांतः स्यादहंकारो न करोति करोति सः।
निरहंकारधीरेण न किञ्चिदकृतं कृतम् ॥२९॥

६७१] यस्य अंतः अहंकारः स्यात् सः न करोति
करोति निरहंकारधीरेण अकृतं न किंचित् कृतं ॥

६७२) यस्यांतःकरणे अहंकाराध्यासः
स्यात् । सः लोकदृष्ट्या न कुर्वन्नपि संकल्पादिकं
करोति कर्तृत्वाध्यासात् ॥ निरहंकारेण । अत
एव धीरेण कर्तृत्वाध्यासरहितेन । यद्यपि लोकदृष्ट्या
अकृतं । तथापि स्वदृष्ट्या न किञ्चित् अपि कृतं
कर्तृत्वाध्यासाभावादित्यर्थः । “ यस्य नाहंकृतो
भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ” इति स्मृतेः ॥२९॥

६८१ “ अथवायाति संकोचं ” इत्यनेनोक्ता-
वेकाग्रतानिरोधौ दूषयति—

एकौग्रता निरोधो वा मूढैरभ्यस्यते भृशम् ।
धीराः कृत्यं न पश्यन्ति सुप्तवत्स्वपदे स्थिताः ३३

६८२] एकाग्रता वा निरोधः मूढैः भृशं अभ्यस्यते
सुप्तवत् स्वपदे स्थिताः धीराः कृत्यं न पश्यन्ति ॥

६८३) एकाग्रता एकमेव अग्रं ध्येयं यस्य
तदेकाग्रं । एकाग्रस्य भाव एकाग्रता । वा एकाग्रता
एकलक्ष्यनिष्ठचित्तता । अथ-वा निरोधः चित्त-
विलयो । मूढैः अनुत्पन्नात्मसाक्षात्कारैः ।
विपरीतभावनानिवृत्त्यर्थं भृशं अत्यर्थं । अभ्यस्यते ।
सुप्तवत् सुपुप्तवत् । देहात्मधीराहित्येन स्वपदे
स्वरूपे स्थिता धीरा विज्ञानिनस्तु । प्रागुक्तं
किमपि कृत्यं न पश्यन्ति अद्वैतानंदात्मसाक्षा-
त्कारेणैवानानंदादिभ्रमस्य दुरापास्तत्वादित्यर्थः ३३

२०९] ॥ शांतिशतकम् ॥ १८ ॥ १७७

६८४ निरोधस्याकिंचित्करतामाह—

अप्रयत्नात्प्रज्ञाद्वा मूढो नामोति निर्वृतिम् ॥
तत्त्वनिश्चयमात्रेण प्राज्ञो भवति निर्वृतः ॥३४॥

६८५] मूढः अप्रयत्नात् प्रयत्नात् वा निर्वृतिं न
आप्नोति प्राज्ञः तत्त्वनिश्चयमात्रेण निर्वृतः भवति ॥

६८६) मूढः पुरुषः मूढो ब्रह्मात्मैकनिश्चय-
शून्यः । अप्रयत्नात् चित्तनिरोधात् । प्रयत्नात्
कर्मानुष्ठानात् वा । निर्वृतिं परमं सुखं । न
आप्नोति । आनन्दहेतोरात्मानन्दानुभवाभावादित्यर्थः ।
प्राज्ञः तु । समाधिं वाक्कर्म वाप्यकुर्वन् ।
तत्त्वनिश्चयमात्रेण कृतार्थो भवति दुःखहेतो-
रज्ञानस्य ज्ञानेन दग्धत्वादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

१८२ ॥ सटीकाष्टवक्रगीता ॥ [२१७

कं^{७०५} निरोधो विमूढस्य यो निर्वधं करोति वै ॥
स्वारामस्यैव धीरस्य सर्वदाऽसावकृत्रिमः ४१॥

७०५] यः निर्वधं वै करोति विमूढस्य क निरोधः ।
स्वारामस्य एव धीरस्य सर्वदा असौ अकृत्रिमः ॥

७०६) यः अज्ञानी । शुष्कचित्तनिरोधे नि-
र्वधं करोति । तस्य विमूढस्य क चित्त-निरोधः
न क्वापि । अज्ञानिनां समाध्युपरमे पुनश्चित्तप्रसारात् ॥
स्वारामस्यैव आत्मारामस्य । अत एव निश्चल-
चित्तस्य । सर्वदाऽसौ चित्तनिरोधः अकृत्रिमः
स्वाभाविकः । सर्वदा स्वात्मानुभवशालित्वात् ४१॥

भावस्य भावकः कश्चिन्न किञ्चिद्भावकोऽपरः ॥
उभयाभावकः कश्चिदेवमेव निराकुलः ॥४२॥

७०७] कश्चित् भावस्य भावकः । अपरः किञ्चित् न
भावकः । कश्चित् उभयाभावकः एवं एव निराकुलः ॥

७०८) कश्चित् तार्किकादिः भावस्य

२२०] ॥ शांतिशतकम् ॥ १८ ॥ १८५

७१५ निरोधोऽपि विषयस्फूर्तिचकितैरेवानु-
ष्ठीयते न तु विशेषज्ञैरित्याह—

विषयद्वीपिनो वीक्ष्य चकिताः शरणार्थिनः ।
विशंति झटिति क्रोडं निरोधैकाग्रसिद्धये ॥४५॥

७१६] विषयद्वीपिनः वीक्ष्य चकिताः शरणार्थिनः
निरोधैकाग्रसिद्धये झटिति क्रोडं विशंति ॥

७१७) विषयद्वीपिनो विषयव्याघ्रान् वीक्ष्य
“शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे” इत्यमरः । भीताः शर-
णार्थिनः स्वात्मरक्षणार्थिनो । मूढा एव । निरोध-
सिद्धये एकलक्ष्यवृत्तिसिद्धये वा । झटिति
शीघ्रं । क्रोडं कंदरांतःप्रदेशं । विशंति न तु
ज्ञानिन इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

७१८ वासनात्याग एव विषयभयनिवृत्ति-
रित्याह—

^{७१९}निर्वासनं हरिं दृष्ट्वा तूष्णीं विषयदंतिनः ॥
पलायंते न शक्तास्ते सेवन्ते कृतचाटवः॥४६॥

७१९] निर्वासनं हरिं दृष्ट्वा विषयदंतिनः न शक्ताः
तूष्णीं पलायंते कृतचाटवः ते सेवन्ते ॥

७२०) निर्वासनो यः पुरुषस्तल्लक्षणं । हरिं
सिंहं । दृष्ट्वा विषयदंतिनो न शक्ताः संतः
तूष्णीं मौनं यथा स्यात्तथा । पलायन्ते । कृत-
चाटवः कृतप्रियवचना इव तं निर्वासनं
ईश्वराकृष्टाः स्वयमागत्य सेवन्त इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

७२१) मुक्तिकारिकां धत्ते निःशङ्को युक्तमानसः
पश्यन्शृण्वन् स्पृशन्निघ्नन्नशन्नास्ते यथासुखम्

७२१] निःशङ्कः युक्तमानसः मुक्तिकारिकां न धत्ते
पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् निघ्नन् अशन् यथासुखं आस्ते ॥

७२२) निःशंको गतसंशयः । अत एव
युक्तमानसो निश्चलमानसः ज्ञानी । मुक्तिका-
रिकां यमनियमादिक्रियामाग्रहात् न धत्ते । किं
तर्हि । कर्तृत्वाध्यासरहितत्वात् यथासुखं आत्म-
सुखमनतिक्रम्य । लोकदृष्ट्या ईक्षणादिक्रियां कुर्वन्
आस्ते इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

नैवाचारमनाचारमौदास्यं वा प्रपश्यति ॥४८॥

७२३] वस्तुश्रवणमात्रेण शुद्धबुद्धिः निराकुलः आ-
चारं अनाचारं भौदास्यं वा न एव प्रपश्यति ॥

७२४) वस्तुनश्चिदात्मनः श्रवणमात्रेण
जाता या शुद्धबुद्धिः अखंडात्मसाक्षात्कारस्ततो
निराकुलः स्वस्वरूपस्थः पुरुषः । आचारं क्रिया-
नुष्ठानं । अनाचारं अशुभं कर्म वा । औदास्यं
नैष्कर्म्यं उभयत्रापि ताटस्थ्यं वा । एतन्नयमपि
नैव प्रपश्यति । आत्मस्थत्वादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

यदा यत्कर्तुमायाति तदा तत्कुरुते ऋजुः ।

शुभं वाप्यशुभं वापि तस्य चेष्टा हि बालवत्४९

७२५] यदा यत् शुभं वा अशुभं अपि कर्तुं आयाति
तदा तत् कुरुते ऋजुः हि तस्य चेष्टा वा अपि बालवत्।

७२६) यदा यत् शुभं नैष्कर्म्यं वा अ-
शुभं कर्म वा । कर्तुमायाति । तत् लोकदृष्ट्या
प्रारब्धवशात् कुरुते । ऋजुः आग्रहरहितः । हि
यतः कारणात् । तस्य चेष्टा बालवत् प्रारब्ध-
मात्रायत्ता न रागद्वेषाधीना ॥ ४९ ॥

स्वातंत्र्यात्सुखमाप्नोति स्वातंत्र्याल्लभते परम्।

स्वातंत्र्यानिर्घृतिं गच्छेत्स्वातंत्र्यात्परमं पदं५०

७२७] स्वातंत्र्यात् सुखं आप्नोति स्वातंत्र्यात् परं
लभते स्वातंत्र्यात् निर्वृतिं गच्छेत् स्वातंत्र्यात् परमं
पदम् ॥

७३५) निरस्तकल्पना धीराः ज्ञानिनः
कदाचित्प्रारब्धवशात् महाभोगैः विलसन्ति की-
दन्ति । कदाचित्प्रारब्धवशात् गिरिगव्हरान्
पर्वतवनानि विशन्ति । कीदृशाः । अवद्धाः
आसक्तिरहिताः । यतो मुक्तबुद्ध्यः । कर्तृत्वा-
द्यासरहितबुद्ध्य इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

७३E
श्रोत्रियं देवतां तीर्थमंगनां भूपतिं प्रियम् ।

दृष्ट्वा संपूज्य धीरस्य न कापि हृदि वासना॥

७३६] धीरस्य ओत्रियं देवतां तीर्थं संपूज्य अंगनां
मूर्पतिं प्रियं दृष्ट्वा हृदि का अपि वासना न ॥

७३७) धीरस्य ज्ञानिनः श्रोत्रिय-देवता-
तीर्थ-पूजने सति हृदि कापि वासना धर्मार्थ-
कामवासना न जायते । तथा । अंगनां भूपतिं
प्रियं पुत्रादिकं च दृष्ट्वा कापि काम्यपदार्थवासना
न जायते । सर्वत्र समबुद्धित्वादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

भृत्यैः पुत्रैः कलत्रैश्च दौहित्रैश्चापि गोत्रजैः ।

विहस्य धिक्कृतो योगी न याति विकृतिं मनाक्

७३८] मृत्यैः पुत्रैः कलत्रैः च दौहित्रैः च अपि
गोत्रजैः विहस्य धिक्कृतः योगी मनाक् विकृतिं न याति॥

७३९) मृत्यादिभिर्विहस्य उपहस्य धिक्कृतः
तिरस्कृतो योगी मनाक् किञ्चिदपि । विकृतिं
चित्तक्षोभं न याति । रागद्वेषहेतोर्मोहस्याभावा-
दित्यर्थः ॥ ५५ ॥

७४०
संतुष्टोऽपि न संतुष्टः खिन्नोऽपि न च खिद्यते ।

तस्याश्चर्यदशं तां तां तादृशा एव जानते५६

७४०] संतुष्टः अपि संतुष्टः न । च खिन्नः अपि न
खिद्यते तां तां आश्चर्यदशां तस्य तादृशाः एव जानते ॥

७४१) लोकदृष्ट्या संतोषादियुक्तोऽपि वस्तुतः
तद्रहितः । तस्य ज्ञानिनः । तां तां आश्चर्य-
दशां तादृशा एव ज्ञानिन एव जानते ॥५६॥

२३२] ॥ शान्तिशतकम् ॥ १८ ॥ १९३

“कर्तव्यतैव संसारो न तां पश्यन्ति सूरयः ।
शून्याकारा निराकारा निर्विकारा निरामयाः॥

७४२] कर्तव्यता एव संसारः सूरयः तां न पश्यन्ति
शून्याकाराः निराकाराः निर्विकाराः निरामयाः ॥

७४३) कर्तव्यतैव ममेदं कर्तव्यमिति कार्य-
संकल्प एव । संसारः तद्धेतुत्वात् । सूरयो ज्ञा-
निनः तां कर्तव्यतां । न पश्यन्ति न संकल्पयन्ति ।
संकल्पमात्ररहितत्वात् । कीदृशाः सूरयः । शून्ये
सर्वकार्यक्षये तथा वर्तमानघटाद्याकारे व्याकृते
आकारः आमासो विश्वं येषां ते शून्याकाराः
घटाद्याकाराः । निराकाराः अत एव । निर्वि-
काराः समा आत्मदर्शिनः । अत एव निरामयाः
संकल्पोपप्लवरहिता इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

ॐकुर्वन्नपि संक्षोभाच्चग्रः सर्वत्र मूढधीः ।

कुर्वन्नपि तु कृत्यानि कुशलो हि निराकुलः ५८

७४४] अकुर्वन् अपि मूढधीः सर्वत्र संक्षोभात्
 द्यग्रः । कृत्यानि कुर्वन् अपि तु कुशलः हि निराकुलः ॥

७४५) अकुर्वन्नपि मूढधीः । सर्वत्र शून्या-
कारनिराकारेषु । संक्षोभात् संकल्पात् । व्यग्रः
भवति । लोकदृष्ट्या कृत्यानि कुर्वन्नपि ।
कुशलो विद्वान् । हि निश्चितं । निराकुलो
निश्चलचित्तः । आत्मारामत्वादेवेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

सुखमास्ते सुखं शेते सुखमायाति याति च ।

सुखं वक्ति सुखं भुंक्ते व्यवहारेऽपि शान्तधीः ५९

७४६] व्यवहारे अपि शांतधीः सुखं आस्ते । सुखं शेते । सुखं आयाति च याति । सुखं वक्ति सुखं भुंक्ते ॥

७४७) प्राक्तनवशात् व्यवहारे जायमाने ।
शांतधीः आत्मनिष्ठबुद्धिर्विद्वान् । आत्म-सुखं

^{७५१} निवृत्तिरपि मूढस्य प्रवृत्तिरुपजायते ।

प्रवृत्तिरपि धीरस्य निवृत्तिफलभागिनी ॥६१॥

७५१] मूढस्य निवृत्तिः अपि प्रवृत्तिः उपजायते ।

धीरस्य प्रवृत्तिः अपि निवृत्तिफलभागिनी ॥

७५२) लोकदृष्ट्या प्रतीयमानापि मूढस्य बाह्येन्द्रियव्यापाराणां निवृत्तिः । प्रवृत्ति-स्वरूपैव जायते । अहंकारादीनामनिवृत्तत्वात् । धीरस्य ज्ञानिनः लोकदृष्ट्या प्रारब्धवशात् प्रतीयमानापि प्रवृत्तिरपि निवृत्तिफलभागिनी मुक्तिपर्यवसायिनी स्यात् । अहं करोमीत्यभिमानाभावादित्यर्थः ॥६१॥

७५३

परिग्रहेषु वैराग्यं प्रायो मूढस्य दृश्यते ।

देहे विगलिताशस्य क रागः क विरागता ६२

७५३] मूढस्य परिग्रहेषु प्रायः वैराग्यं दृश्यते । देहे विगलिताशस्य क रागः क विरागता ॥

७५४) मूढस्य । देहाभिमानिनस्तत्संबन्धितया परिगृहीतेषु धनवेश्यादिषु । प्रायो बाहुल्येन

२३८] ॥ शान्तिस्तकम् ॥ १८ ॥ १९७

॥ शान्तिशतकम् ॥ १८ ॥

३९७

वैराग्यं दृश्यते । देहे विगलिताशस्य क्व
तत्संबन्धिनि पुत्रगृहादौ रागः स्यात् । क्व च
शत्रुव्याघ्रादौ विरागता स्यात् । देहे रागविराग-
योरभावे तत्संबन्धिषु रागविरागयोर्वक्तुमशक्यत्वा-
देवेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

भौवनाभावनासक्ता दृष्टिर्मूढस्य सर्वदा ।

भाव्यभावनया सा तु स्वस्थस्याद्वष्टिरूपिणी ६३

७५५] मूढस्य दृष्टिः सर्वदा भावनाभावनासक्ता ।

स्वस्थस्य तु सा भाव्यभावनया अदृष्टिरूपिणी ॥

७५६) मूढस्य दृष्टिः सर्वदा भावनायां

अभावनायां वा सक्ता । अहं भावनां करोमि ।

यद्वाहमभावनां करोमीत्यहंकारात् स्वस्थस्य

आत्मनिष्ठस्य तु सा दृष्टिः । भाव्यभावनया

दृश्यचिंतया उपलक्षितापि अदृष्टिरूपिणी दृश्य-

दर्शनरहितरूपैव स्यात् । अहं करोमीत्यभिमाना-

भावादित्यर्थः ॥ ६३ ॥

२४१] ॥ शान्तिशतकम् ॥ १८ ॥ १९९

७६१] सः एव आत्मज्ञः धन्यः यः सर्वभावेषु समः
निस्तर्पमानसः पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् ॥

७६२) स एव आत्मज्ञः धन्य एव नान्यः।
यः सर्वभावेषु समः आत्मबुद्धिः अत एव ।
निस्तर्पमानसः वितृष्णचित्तो भवति । किं कुर्वन्
पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् अपि ६५
oooooooooooooooooooooooooooooooooooo

७६३ तस्यैव धन्यत्वे युक्तिमाह—

ॐ संसारः क चाभासः क साध्यं क च साधनं।
आकाशस्येव धीरस्य निर्विकल्पस्य सर्वदा ६६

७६४] आकाशस्य इव सर्वदा निर्विकल्पस्य धीरस्य
संसारः क चाभासः क च साध्यं क च साधनं क ॥

७६५) धीरस्य ज्ञानिनः । अत एव सर्वदा
विकल्परहितस्य संसारः प्रपञ्चः क । अत एव
तत्प्रतिभासश्च क । अत एव साध्यं स्वर्गादिकं क ।
अत एव साधनं यागादिकं क । न कापीत्यर्थः ६६

स^{५६६} जयत्यर्थसंन्यासी पूर्णस्वरसविग्रहः ।

अकृत्रिमोऽनवच्छिन्ने समाधिर्यस्य वर्तते ॥६७

७६६] सः अर्थसंन्यासी पूर्णस्वरसविग्रहः जयति
यस्य अकृत्रिमः अनवच्छिन्ने समाधिः वर्तते ॥

७६७) स अर्थसंन्यासी । दृष्टादृष्टप्रयोजन-
शून्यः । यतः पूर्णस्वरसः पूर्णस्वभावो विग्रहः
स्वरूपं यस्य स पूर्णस्वरसविग्रहो जयति
सर्वोत्कर्षेण वर्तते । सः कः । यस्य अकृत्रिमः
स्वाभाविकः अनवच्छिन्ने पूर्णस्वरूपे समाधिः
वर्तते स जयतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

७६८ ज्ञाततत्त्वस्य तु सर्वत्र निराकांक्षत्व-
मेव मुख्यं लक्षणमित्याह—

वै^{५६९}हुनात्र किमुक्तेन ज्ञाततत्त्वो महाशयः ।

भोगमोक्षनिराकांक्षी सदा सर्वत्र नीरसः ॥६८॥

७६९] अत्र बहुना उक्तेन किं ज्ञाततत्त्वः महाशयः ॥

७७०) अत्र ज्ञानिनि बहुना उक्तेन लक्षणेन

स्थितस्य । अत एव शुद्धबोधस्य स्वप्रकाश-
चिन्मात्रस्वरूपस्य किं कृत्यमवशिष्यते । सर्वदा
सच्चिदानंदाधिगमेनैव कृतकृत्यत्वादिति भावः॥६९

७७७ ननु तथापि अनर्थशांत्यर्थं प्रयत्नः
कर्तव्य इत्याह—

भ्रमं भूतमिदं सर्वं किञ्चिन्नास्तीति निश्चयी ।

अलक्ष्यस्फुरणः शुद्धः स्वभावेनैव शाम्यति॥

७७८] इदं सर्वं भ्रमभूतं किञ्चित् न अस्ति इति
निश्चयी अलक्ष्यस्फुरणः शुद्धः स्वभावेन एव शान्त्यति॥

७७९) अधिष्ठानसाक्षात्कारे सति । इदं सर्वं
भ्रमभूतं भ्रमेणैव कल्पितं । अत एवेदं किञ्चित्
किमपि वास्तवं नास्तीति निश्चयी । अलक्ष्य-
स्फुरणः चिन्मात्रप्रतिभासवान् । अत एव शुद्धः
स्वरूपसाक्षात्कारेण बाधिताध्यस्तमलत्वात् स्वभा-
वेनैव शांतो न तु शान्त्यर्थं ज्ञानातिरिक्तमपेक्ष्य-
मित्यर्थः ॥ ७० ॥

शुद्धस्फुरणरूपस्य दृश्यभावमपश्यतः ।

क विधिः क च वैराग्यं क त्यागः क शमोऽपि वा ॥

७८०] शुद्धस्फुरणरूपस्य दृश्यभावं अपश्यतः विधिः
क च वैराग्यं क त्यागः क वा शमः अपि क ॥

७८१) शुद्धस्फुरणरूपस्य स्वप्रकाशचिद्रूपस्य अत एव दृश्यभावं दृश्यपदार्थं अपश्यतः ।
क कुत्र कर्मणि विधिः । क केषु वा विषयेषु
वैराग्यं । क केषु पदार्थेषु त्यागः । क केभ्यः
पदार्थेभ्यः शमोऽपि वा कार्यः । दृश्यपदार्थस्यै-
वास्फुरणादित्यर्थः ॥ ७१ ॥

स्फुरतोऽनंतरूपेण प्रकृतिं च न पश्यतः ।

क बंधः क च वा मोक्षः क हर्षः क विषादता ७२

७८२] अनंतरूपेण स्फुरतः प्रकृतिं च न पश्यतः
बंधः क च मोक्षः क वा हर्षः क विषादता क ॥

७८३) चिद्रूपेणैव प्रकाशमानस्य बंधादिकं
नास्तीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

संताप-रहितम् आत्मानं पश्यतो मुनेः । क
विद्या क शास्त्राणीत्यर्थः । क च वा विश्वं क
च देहः अहं ममेति वा क । आत्मातिरिक्तस्य
विद्याविद्यादेः स्फुरणादित्यर्थः ॥ ७४ ॥

७८९ आत्मज्ञस्य द्वैतानर्थनिवृत्तिरित्युक्त-
मज्ञस्य तु चित्तनिरोधादीन्यपि कर्माणि कुंजर-
शौचप्रायाणीत्याह—

निरोधादीनि कर्माणि जहाति जडधीर्यदि ।
मनोरथान्प्रलापांश्च कर्तुमाप्नोत्यतत्क्षणात् ॥ ७५

७९०] यदि जडधीः निरोधादीनि कर्माणि जहाति
अतत्क्षणात् मनोरथान् प्रलापान् कर्तुं च आप्नोति ॥

७९१) यदि जडधीः । चित्त-निरोधादीनि
जहाति । तर्हि अतत्क्षणात् अस्मादेव क्षणादा-
रभ्य मनोरथान् प्रलापान् लक्षणया सर्वव्या-
पारान् कर्तुमाप्नोति प्रवर्तते । तथा च मूढस्य
चित्तनिरोधादिकमर्कचित्करमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

७९२ मूढस्यात्मश्रवणमप्यनर्थकमित्याह—

मंदः श्रुत्वापि तद्वस्तु न जहाति विमूढताम् ।
निर्विकल्पो वहिर्यन्नादंतर्विषयलालसः ॥७६॥

७९३] मंदः तद् वस्तु श्रुत्वा अपि विनूढतां न
जहाति यत्नाद् बहिः निर्विकल्पः अंतर्विषयलालसः ॥

७९४) मंदो मूर्खस्तदात्मवस्तु श्रुत्वापि
विमूढतां न जहाति । मलिनचित्तस्य श्रवणा-
दपि ज्ञानानुदयात् । अत एव मूढः यत्नात्
बहिर्दृष्ट्या निर्विकल्पो निर्व्यापारोऽपि अंत-
र्मनसि विषये यत्नाल्लोलुपो भवतीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

७९५ ज्ञानी तु लोकदृष्ट्या कर्म कुर्वाणोऽप्य-
कर्तव्येत्याह—

ज्ञानाद्गलितकर्मा यो लोकदृष्ट्यापि कर्मकृत् ।
नाभ्युत्थवसरं कर्तुं वक्तुमेव न किञ्चन ॥ ७७ ॥

७९६] यः ज्ञानात् गलितकर्मा लोकदृष्ट्या कर्मकृत्
अपि न किञ्चन कर्तुं वक्तुं एव अवसरं न आप्नोति ॥

७९७) यः ज्ञानाद्गलितकर्मा गलितक्रिया-
ध्यासः स लोकदृष्ट्या कर्मकृदपि किञ्चन
कर्तुं वक्तुमेवावसरं नाप्नोति । अहं कर्म
करिष्यामीति वक्तुमप्यवसरं नाप्नोति । कर्मावस-
रस्तु दुरापास्त इति भावः ॥ ७७ ॥

•••••

७९८) विद्वांस्तु तमःप्रकाशादिकं न पश्यती-
त्यह—

कं० तमः क प्रकाशो वा हानं क च न किंचन ।
निर्विकारस्य धीरस्य निरातंकस्य सर्वदा ७८

७९९] धीरस्य निर्विकारस्य सर्वदा निरातंकस्य तमः
 क्व वा प्रकाशः क्व च हानं क्व न किञ्चन ॥

८००) धीरस्य ज्ञानिनः । अत एव निर्वि-
कारस्य निरस्तमोहादिविकारस्य तमः क्व । तम-
सोऽभावे च तन्निरूप्यः प्रकाशो वा क्व । निरा-
तंकस्य कालादिभयशून्यस्य हानं क्व च । न कुत्रे-
त्यर्थः । अनुरागादिशून्यत्वाच्च किंचन किमप्यादा-
नादिकर्मापि क्व च न । न कुत्रापीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

२५७] ॥ शान्तिशतकम् ॥ १८ ॥ २०९

८०७ ज्ञानिनश्चित्तं तु प्रार्थनानुतापादिवि-
काररहितत्वादमृतेनैव परमानन्देनैव पूरितमित्याह—
नैव प्रार्थयते लाभं नालाभेनानुशोचति ।
धीरस्य शीतलं चित्तममृतेनैव पूरितम् ॥८१॥

८०८] लाभं न एव प्रार्थयते अलाभेन न अनु-
शोचति धीरस्य चित्तं अमृतेन एव पूरितं शीतलं ॥

८०९) लाभं न प्रार्थयते । अलाभेन
सुवर्णाद्यलाभेन नानुशोचति । अत एव धीरस्य
चित्तममृतेनैव परमानन्देनैव पूरितं सत्
शीतलमाध्यात्मिकादितापरहितमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

८१० उक्तप्रायमेवार्थं पुनःपुनर्भगिविशेषेण
वर्णयति । ज्ञानदशायाः सर्वोत्कृष्टत्वख्यापनाय—
नैव शान्तं स्तौति निष्कामो न दुष्टमपि निन्दति ।
समदुःखसुखस्तृप्तः किञ्चित्कृत्यं न पश्यति ८२

८११] निष्कामः शान्तं न स्तौति न अपि दुष्टं निन्दति
वृष्टः समदुःखसुखः किञ्चित् कृत्यं न पश्यति ॥

८१२) निष्कामो विद्याकामकर्महीनो ज्ञानी
शांतं शांत्यादिशुद्धसत्त्वगुणयुक्तं न स्तौति नापि
दुष्टं निंदति । तृप्तः सन् समदुःखसुखो भवति ।
निष्कामत्वात् । किञ्चित्कृत्यं न पश्यति ॥८२॥

८१३) धीरो न द्वेष्टि संसारमात्मानं न दिदृक्षति ।
हर्षामर्षविनिर्मुक्तो न मृतो न च जीवति ८३

८१३] धीरः संसारं न द्वेष्टि आत्मानं न दिदृक्षति
हर्षामर्षविनिर्मुक्तः मृतः न च जीवति न ॥

८१४) धीरो ज्ञानी संसारं न द्वेष्टि । सं-
सारादर्शित्वाद्वाधितानुसंधानाद्वा । तथा आत्मानं
न दिदृक्षति । अवाप्तसाक्षात्कारत्वात् । अत
एव हर्षामर्षविनिर्मुक्तः तथा जीवनमरणादि-
रहितः सदैकरूपत्वादित्यर्थः ॥ ८३ ॥

८१५) निःस्नेहः पुत्रदारादौ निष्कामो विषयेषु च ।
निश्चितः स्वशरीरेऽपि निराशः शोभते बुधः ८४
८१५] निराशः बुधः शोभते पुत्रदारादौ निःस्नेहः

पततूदेतु वा देहो नास्य चिंता महात्मनः ।
स्वभावभूमिविश्रांतिविस्मृताशेषसंसृतेः ॥८६॥

८१९] देहः पततु वा उदेतु अस्य महात्मनः चिंता
न स्वभावभूमिविश्रांतिविस्मृताशेषसंसृतेः ॥

८२०) देहः पततु म्रियतां वा अथवा
उदेतु जीवतु वा । उभयथापि अस्य ज्ञानिनः
चिंता न भवति । कीदृशस्य स्वभावो नाम
निजात्मस्वरूपं स एव भूमिः तत्र विश्रांत्या
विस्मृत-समस्तसंसारस्य ॥ ८६ ॥

८२१
अकिंचनः कामचारो निर्द्वन्द्वश्छिन्नसंशयः ।
असक्तः सर्वभावेषु केवलो रमते बुधः ॥८७॥

८२१] केवलः बुधः रमते अकिंचनः कामचारः
निर्द्वन्द्वः छिन्नसंशयः सर्वभावेषु असक्तः ॥

८२२) केवलो निर्विकारो बुधो रमते ।

२६९] ॥ शांतिशतकम् ॥ १८ ॥ २१७

अत एवाशरहितेन अत एव गतातिना गत-
दुःखेन ज्ञानिना यत् अंतःकरणे अनुभूयेत
तत्कथं कं प्रकारं धर्ममाश्रित्य कथ्यते प्रकृत्यैव
धर्मस्याभावात् । कस्य वाधिकारिणः तादृशाधि-
कारिणोऽभावादित्यर्थः ॥ ९३ ॥

सुप्तोऽपि न सुषुप्तौ च स्वप्नेऽपि शयितो न च ।
जागरेऽपि न जागर्ति धीरस्तृप्तः ॥ पदे पदे ९४
८३६] धीरः सुप्तः अपि सुषुप्तौ न च स्वप्ने अपि
शयितः न च जागरे अपि जागर्ति न तृप्तः ॥

८३७) धीरः सुषुप्तौ न सुप्तः स्वप्नेऽपि
शयितो न च जागरेऽपि न जागर्ति ।
अवस्थावती या बुद्धिस्तद्वियुक्तात्मज्ञानत्वात् ॥

८३८ अत एव इदमेवाभिप्रेत्याह—

८३९] पदे पदे ॥

८४०) क्षणेक्षणे अविरतं नित्यानंदानुभव-
संतृप्तः ॥ ९४ ॥

ज्ञः^{१३} सचितोऽपि निश्चितः सेंद्रियोऽपि निरिन्द्रियः
सुबुद्धिरपि निर्वुद्धिः साहंकारोऽनहंकृतिः ९५

८४१] ज्ञः सचितः अपि निश्चितः सेंद्रियः अपि
निरिन्द्रियः सुबुद्धिः अपि निर्वुद्धिः साहंकारः अनहंकृतिः॥

८४२) ज्ञो ज्ञानी लोकदृष्ट्या चिंतादि-
सहितोऽपि वस्तुतस्तद्रहितः । विविक्तात्मदर्शित्वा-
दित्यर्थः ॥ ९५ ॥

न^{१३} सुखी न च वा दुःखी न विरक्तो न संगवान्
न मुमुक्षुर्न वा मुक्तो न किञ्चिन्न च किञ्चन ९६

८४३] सुखी न वा च दुःखी न विरक्तः न संगवान्
न मुमुक्षुः न वा मुक्तः न किञ्चित् न च किञ्चन न ॥

८४४) लोकगत्या सुखीत्यादिरूपोऽपि वस्तु-
तस्तद्रहितः अंतःकरणाध्यासरहितत्वात् । न
विरक्तो विषये द्वेषाभावात् । न वा मुक्तः पूर्व-
मपि बंधनाभावात्तथा किञ्चिन्न । सदैकरूपत्वात् ।
तथा किञ्चन न । अनिर्वाच्यत्वात् ॥ ९६ ॥

२७२ । ॥ शांतिशतकम् ॥ १८ ॥ २१९

विक्षेपेऽपि न विक्षिप्तः समर्थो न समाधिमान् ।
जाड्येऽपि न जडो धन्यः पांडित्येऽपि न पंडितः

८४५] धन्यः विक्षेपे अपि विक्षिप्तः न समर्थो
समाधिमान् न जाड्ये अपि जडः न पांडित्ये अपि
पंडितः न ॥

८४६) धन्यो ज्ञानी लोकदृष्ट्या विक्षेपेऽपि
बलुतो न विक्षिप्तः । त्वप्रकाशात्मानुभवात् ।
लोकदृष्ट्या समर्थो प्रतीयमानेऽपि न समाधि-
मान् । कर्तृत्वाव्याप्ताभावात् । लोकदृष्ट्या जाड्ये
प्रतीयमाने अपि न जडः स्तानुभवशालित्वात् ।
लोकदृष्ट्या पांडित्ये प्रतीयमाने अपि न पंडितः
पंडितोऽहमित्यभिमानाभावात् ॥ ९७ ॥

मुक्तो यथास्थितिस्वस्थः कृतकर्तव्यनिवृत्तः ।

समः सर्वत्र वैतृण्यात् स्मरत्यकृतं कृतम् ९८

८४७] मुक्तः यथास्थितिस्वस्थः कृतकर्तव्यनिवृत्तः
सर्वत्र समः वैतृण्यात् अकृतं कृतं न स्मरति ॥

८४८) मुक्तः प्रारब्धवशात् यथाप्राप्त-
स्थितौ सत्यामपि स्वस्थचित्तः तथा कृते पूर्व-
कृते कर्तव्ये च करिष्यमाणे कर्मणि निवृत्तः
संतुष्टः अभिनिवेशोद्वेगशून्यः । अत एव च
सर्वत्र समः वैतृण्यात् । इदं अकृतं इदं च
कृतं इति न स्मरति ॥ ९८ ॥

न^{१९} प्रीयते वन्द्यमानो निन्द्यमानो न कुप्यति ।
नैवोद्विजति मरणे जीवने नाभिनन्दति ॥ ९९ ॥

८४९] वन्द्यमानः न प्रीयते निन्द्यमानः न कुप्यति
मरणे उद्विजति न एव जीवने अभिनन्दति न ॥

८५०) कैश्चित्स्वस्मिन् वन्द्यमानोऽपि न
तुप्यति निन्द्यमानोऽपि न कुप्यति । मरणे

२७५ । ॥ अतिशयम् ॥ १८ ॥ २२१

उपस्थिते सति चंद्रगं न ग्रामोति । आत्मना
नित्यत्वानुसंधानात् । अत एव जीवने सति
नाभिर्नंदति न तुप्यति ॥ ९९ ॥

नैवावति जनार्कणं नारण्यमुपज्ञांतर्थाः ।
ययातया यत्रतत्र सम एवावतिष्ठते ॥ १००॥

८५.१] अप्रसांतर्वाः जन्तुर्कीर्णं न यावति न अप्रस्यं
ययातया चत्रत्र सप्तः पुत्र अवतिष्ठते ॥

८५२) उपशान्तधीः पुनः जनाकीर्णं
प्रदेशं न अनुवावति । न अपि अरण्यं ।
सर्वत्र शान्तत्वात् । यथातथा जनसंमर्दनं तद-
संमर्दप्रकारेण वा यत्रतत्र वने वा पत्तने वा
सम एव क्षम्यन्ति एव अवतिष्ठते । प्राप्ता-
त्मसाक्षात्कारत्वात् ॥ १०० ॥

इति धामाद्वैतेश्वरविनिर्देशसहितप्रत्यक्षभाषायां
 व्याख्यानं नामाद्यदं प्रकरणं समाप्तम् ॥ १८ ॥

॥ अथ आत्मविश्रांत्यष्टकं
नामैकोनविंशं प्रकरणं प्रारभ्यते १९

साध्यसाधनरूपेण ज्ञाते ज्ञाने गुरोर्मुखात् ।

शिष्यश्चात्मनि विश्रांतिमष्टभिः प्राह सम्फुटम् ॥१॥

८५३ एवं तत्त्वज्ञानिनः स्वभावभृतां शान्तिं
श्रुत्वा स्वकृतार्थतया गुरुं परितोषयितुमात्मविश्रांत्य-
ष्टकं शिष्यः स्वयमाह—

तत्त्वविज्ञानसंदंशमादाय हृदयोदरात् ।

नानाविधपरामर्शशल्योद्धारः कृतो मया ॥१॥

८५४] मया तत्त्वविज्ञानसंदंशं आदाय हृदयोदरात्
नानाविधपरामर्शशल्योद्धारः कृतः ॥

८५५) हे गुरो मया भवतः सकाशात्
तत्त्वविज्ञानोपदेशरूपं संदंशं लोहकारोपकरणं
आदाय स्वहृदयोदरात् नानाविधपरामर्शं
एव यत् शल्यं तस्य उद्धारः अपहारः कृतः ॥१॥

२७७] ॥ आत्मविश्रांत्यष्टकम् ॥ १९ ॥ २२३

८५६ एतदेव स्पष्टयति—

क^{५७} धर्मः क च वा कामः क चार्थः क विवेकिता ।

क द्वैतं क च वाऽद्वैतं स्वमहिम्नि स्थितस्य मे २

८५७] स्वमहिम्नि स्थितस्य मे विवेकिता क द्वैतं क
च वा अद्वैतं क धर्मः क च वा कामः क च अर्थः क ॥

८५८) धर्मार्थकामा अपि हृदयोदरान्निरस्ताः ।
क्षयिष्णुत्वादित्यर्थः । स्वमहिम्नि स्थितस्य मे
मम विवेकिता क । द्वैतं वाद्वैतं च क ।
चिन्मात्रविश्रांतस्य विवेकानुपयोगात् । “उत्तीर्णे
तु परे पारे नौकायाः किं प्रयोजनं” इति
न्यायात् । द्वैतस्य च ज्ञानवाधितत्वात् । अद्वैतस्य
द्वैतसापेक्षत्वेनास्वामाविकत्वाद्विवेकादयोऽपि मम न
संतीत्यर्थः ॥ २ ॥

८५९ क द्वैतमित्युक्तमेव विशेषतः प्रपञ्चयति-
 क^{६०} भूतं क भविष्यद्वा वर्तमानमपि क वा ।
 क देशः क च वा नित्यं स्वमहिम्नि स्थितस्य मे
 ८६०] नित्यं स्वमहिम्नि स्थितस्य मे देशः क च वा
 भूतं क वा भविष्यत् क वा वर्तमानं अपि क ॥

८६१) कालस्यापि ममास्फूर्तेस्तदुपाधिका भू-
 तमविष्यद्वर्तमाना अपि न संतीत्यर्थः । नित्यं
 स्वमहिम्नि स्थितस्य मे देशः अपि नास्तीत्यर्थः ३

८६२] स्वमहिम्नि स्थितस्य मे चिंता क च वा अचिंता
 क च आत्मा क च वा अनात्मा क तथा शुभं क
 अशुभं क ॥

८६३) अतति व्याप्नोतीति आत्मा सर्वं
 व्याप्यमपेक्ष्य कथ्यते । स्वमहिम्नि स्थितस्य च
 ममात्मादिकं नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

२८१] ॥ आत्मविश्रान्त्यष्टकम् ॥ १९ ॥ २२५

कै^{६४} स्वमः क सुषुप्तिर्वा क च जागरणं तथा ।
क तुरीयं भयं वापि स्वमहिम्नि स्थितस्य मे॥५॥

८६४] स्वमहिम्नि स्थितस्य मे तुरीयं क वा अपि
अयं च स्वप्नः क वा सुषुप्तिः क तथा जागरणं क ॥

८६५) स्वप्नादयो बुद्धेरेवावस्था मम न संति ।
एतन्त्रितयाभावे तं निरूप्य तुरीयावस्थापि मम
नास्ति । तथा भयादयोऽप्यंतःकरणधर्मा मम न
संतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कै^{६६} दूरं क समीपं वा बाह्यं काभ्यन्तरं क वा ।
क स्थूलं क च वा सूक्ष्मं स्वमहिम्नि स्थितस्य मेद

८६६] स्वमहिम्नि स्थितस्य मे स्थूलं क च वा सूक्ष्मं
क वा दूरं क समीपं क वा बाह्यं क भ्रम्यन्तरं क ॥

८६७) सर्वत्र परिपूर्णस्य मम दूरसमीपादिकं
नास्ति । पूर्णमात्रदर्शिनो मम स्थूलसूक्ष्मद्वष्टिरपि
नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

८६८

क मृत्युर्जीवितं वा क लोकाः कास्य क लौकिकं
क लयः क समाधिर्वा स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ७

८६८] स्वमहिम्नि अस्य स्थितस्य मे लयः क वा समाधिः
क मृत्युः क जीवितं क वा लोकाः क लौकिकं क ॥

८६९) कालत्रयेऽपि सद्रूपस्य मम जीवित-
मरणे न स्तः । पूर्णमात्रदर्शिनोऽस्य मम लोका
भूरादयो न संति । लौकिकं कार्यमपि नास्ति ।
पूर्णस्य मम लक्ष्ये लयः क च समाधिश्च क ७
“अलं त्रिवर्गकथया योगस्य कथयाप्यलम् ।

अलं विज्ञानकथया विश्रांतस्य ममात्मनि ॥८

८७०] अलं त्रिवर्गकथया योगस्य कथया अपि अलं
विज्ञानकथया अलं आत्मनि विश्रांतस्य मम ॥

८७१) धर्मार्थकाम-कथया योगाभ्यास-क-
थया विज्ञानकथया वा अलम् । आत्मनि
विश्रांतस्य मम एतैः प्रयोजनाभावादित्यर्थः ॥८॥

इति श्रीमद्विश्वे० आत्मविश्रांत्यष्टकं नामैकोन-

विंशतिकं प्रकरणम् ॥ १९ ॥

२८४] ॥ जीवन्मुक्तिचतुर्दशकम् ॥ २० ॥ २२७

॥ अथ शिष्यप्रोक्तं जीवन्मुक्ति- चतुर्दशकं नाम

विंशतिकं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ २० ॥

आत्मविश्रान्त्यभिव्यक्तिस्वभावां मुक्तिशालिनीम् ।

जीवन्मुक्तिदशां शिष्यश्चतुर्दशभिरब्रवीत् ॥ १ ॥

८७२ प्रागुक्तात्मविश्रान्तेः फलीमूतां विदुषः
स्वभावमूतां जीवन्मुक्तिदशां शिष्यश्चतुर्दशश्लोकै-
र्निरूपयति—

^{८७३} क भूतानि क देहो वा केंद्रियाणि क वा मनः ।

^{८७४} क शून्यं क च नैराश्रयं मत्स्वरूपे निरंजने १

८७३] निरंजने मत्स्वरूपे भूतानि क देहः क वा
इन्द्रियाणि क वा मनः क ॥

८७४) निरंजने सर्वोपाधिमलशून्ये मत्स्व-
रूपे मृतदेहेन्द्रियमनांसि क ॥

८७५ तर्हि किं शून्यमस्ति नेत्याह—

२८६] ॥ जीवन्मुक्तिश्चतुर्दशकम् ॥ २० ॥ २२९

कं विद्या क च वाविद्या काहं केदं मम क वा ।
क वंशः क च वा मोक्षः स्वरूपस्य क रूपितादे

८८०] विद्या क च अविद्या क वा अहं क इदं क
वा मन क च वा वंशः क मोक्षः क ॥

८८१) नयि क विद्याहंकारवर्णाः । इदं
वाह्यं वन्मुजातं क ज्ञानं क । मन संश्वः क ।
द्वितीयस्य संश्विनोऽभावात् । तथा वंशमोक्षावपि
धर्मा क ॥

८८२ अत्र हेतुनाह—

८८३] स्वरूपस्य रूपिता क ॥

८८४) निर्विशेष-स्वरूपस्य मन रूपिता
धर्मवार्ता क । तथा च । निर्विकल्पे नयि न विद्या-
दयोऽपि धर्माः संतीति फलितार्थः ॥ ३ ॥

२९७] ॥ जीवन्मुक्तिचतुर्दशकम् ॥ २० ॥ २३५

९०५ जीवन्मुक्तदशामुपसंहरति—

कं चास्ति क च वा नास्ति कास्ति चैकं क च द्वयं
बहुनात्र किमुक्तेन किञ्चिन्नोत्तिष्ठते मम ॥ १४

९०६] मम क च अस्ति च वा नास्ति क अस्ति क च
एकं वा च द्वयं क ॥

९०७) मम अस्ति इति न स्फुरति । असत्त्वापेक्ष-
त्वात् सत्त्वस्य । तथा नास्ति इत्यपि न स्फुरति
सत्त्वापेक्षत्वान्नास्तित्वस्य । अत एव मिथः सापेक्ष-
त्वाच्चैकत्वद्वित्वेऽपि मम न स्तः । प्रत्येकं व्यक्तिभेदेन
निषेधस्य कल्पकोटिभिरपि वक्तुमशक्यत्वात् ॥

९०८ सामान्यत आह—

९०९] अत्र बहुना उक्तेन किं किञ्चित् न उत्तिष्ठते ॥

९१०) बहुना उक्तेन किं प्रयोजनं मम
चिदेकरूपस्य किञ्चिद् अपि नोत्तिष्ठते न
प्रकाशत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

इति शिष्यप्रोक्तं जीवन्मुक्तिचतुर्दशकं नाम विंश-

तिकं प्रकरणं समाप्तम् ॥ २० ॥

॥ अथ संख्याक्रमव्याख्यानं नामैकविंशतितमं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ २१ ॥

विनये बुद्धिसौकर्यमुद्दिश्य ग्रंथकृत्स्वयम् ।

श्लोकसंख्यां पुरस्कृत्य प्राहानुक्रमणीं स्फुटाम् ॥१॥

दैर्घ्यं षट् चोपदेशे स्युः श्लोकाश्च पंचविंशतिः ।

सत्यात्मानुभवोल्लासे उपदेशे चतुर्दश ॥ १ ॥

९११] षट् दश श्लोकाः उपदेशे स्युः च पंचविंशतिः
सत्यात्मानुभवोल्लासे उपदेशे चतुर्दश च ॥

९१२) षट् दश षोडश श्लोकाः गुरुणोपदेशे
स्युः संति प्रथमे प्रकरणे । पंचविंशतिः
श्लोकाः शिष्योक्तानुभवोल्लासे द्वितीयप्रकरणे ।
स्युः । चतुर्दश श्लोकाः पुनर्गुरुणाक्षेपमुद्गृतोक्तोपदे-
शाख्ये तृतीयप्रकरणे स्युः ॥ १ ॥

प्रकरणे स्यात् । गुरुप्रोक्तमुपशमाष्टकं नाम दशमं प्रकरणम् । गुरुप्रोक्तं ज्ञानाष्टकं नामैकादशं प्रकरणम् । शिष्यप्रोक्तं एवमेवाष्टकं नाम द्वादशं प्रकरणम् । शिष्यप्रोक्तं यथासुख-सप्तकं नाम त्रयोदशं प्रकरणम् । शिष्यप्रोक्तं शान्तिचतुष्कं नाम चतुर्दशं प्रकरणम् ॥ ३ ॥

तैत्तिरीयपदेशे विंशच्च दश ज्ञानोपदेशके ।

तत्त्वस्वरूपे विंशच्च शमे च शतकं भवेत् ॥ ४

९१७] विंशत् तत्त्वोपदेशे च दश ज्ञानोपदेशके
विंशत् च तत्त्वस्वरूपे शमे च शतकं भवेत् ॥

९१८) विंशति श्लोकाः गुरुप्रोक्ते तत्त्वो-
पदेश-आख्ये पंचदशे प्रकरणे स्युः । दश
श्लोका गुरुप्रोक्ते विशेषोपदेशाख्ये षोडशे प्रकरणे
स्युः । विंशति श्लोकाः गुरुप्रोक्तास्तत्त्वज्ञस्वरूपो-
पदेशाख्ये सप्तदशे प्रकरणे स्युः । गुरुप्रोक्तं शम-
शतकं नामाष्टादशं प्रकरणम् ॥ ४ ॥

३०३] ॥ संख्याक्रमविज्ञानम् ॥ २१ ॥ २३९

अष्टकं चात्मविश्रान्तिं जीवन्मुक्तौ चतुर्दश ।
षट् संख्याक्रमविज्ञाने ग्रंथैकान्त्यं ततः परम् ॥

११९] ज्ञानविश्रान्तिं च अष्टकं जीवन्मुक्तौ चतुर्दश
संख्याक्रमविज्ञाने षट् ततः परं ग्रंथैकान्त्यम् ॥

१२०) शिष्यश्रोतृ-मात्मविश्रान्त्यष्टकं
नाम एकोनविंशतिधनं प्रकरणम् । शिष्यश्रोतृ-
जीवन्मुक्तिचतुर्दशकं नाम विंशतिधनं प्रकर-
णम् । श्रुत्यष्टकं संख्याक्रम-कथनं नामैकविंश-
तिकं प्रकरणम् । अतः परं विंशत्येकमितैः खंडैः
श्लोकैर्ग्रंथैकान्त्यं संख्याग्रंथसंज्ञायां वैद्वत्तयं
समुद्दिश्यते ॥ ५ ॥

विंशत्येकमितैः खंडैः श्लोकैरात्मादिमव्यक्तैः ।
अव्यक्तानुभूतैश्च श्लोकाः संख्याक्रमा अर्था ॥

१२१] विंशति प्रकृतिः खंडैः श्लोकैः ज्ञानादि-
मव्यक्तैः ॥

२४० ॥ सटीकाष्टावक्रगीता ॥ [३०३

९२२) कियद्भिः खंडैः विंशत्येकमितैः
एकविंशतिखंडैरित्यर्थः । कियद्भिः श्लोकैः आ-
त्माग्निमध्यखैः जीवात्मपरमात्मभेदभिन्नावा-
त्मानौ द्वौ । अग्नयस्त्रयः मध्ये खं च मध्ये शू-
न्यम् । अंकानां वामतो गतिरिति न्यायात् अंते
द्वौ मध्ये खं आदौ च त्रयं ३०२ द्व्यधिकैस्त्रि-
शतश्लोकैरित्यर्थः ॥

९२३ श्लोकसंख्यामुपसंहरति—

९२४] अवधूतानुभूतेः च संख्याक्रमाः श्लोकाः अमी॥

९२५) अवधूतानुभूतिरूपोऽयं ग्रंथस्तस्यै
संख्याक्रमो विद्यते येषु ते संख्याक्रमा ईदृशाः
श्लोका अमी कथिता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहिताष्टावक्रगीतायां

संख्याक्रमव्याख्यानं नामैकविंशतिकं प्रकरणं

समाप्तम् ॥ २१ ॥

॥ समाप्त्यमष्टावक्रगीता ॥

॥ अथ अष्टावक्रगीता
भाषाटीका प्रारम्भ्यते ॥

॥ आत्मानुभवोपदेशकथनं नाम
प्रथमं प्रकरणम् ॥ १ ॥

॥ दोहा ॥

सत् नित् आनंद द्वैतविन । सब आधार बरिष्ठ ॥
ताहि नमनकरि धीपिका । कहुं यास यह सिष्ट ?

॥ जनक उवाच ॥

जनक राजा पृछताहै कि:-हे प्रभो ! पुरुष
ज्ञानकूं कैसें पावताहै औ मुक्ति कैसें होवंगी
औ वैराग्य कैसें प्राप्त होवै । यह तुन मेरे
अर्थ कहो ॥ १ ॥

॥ अष्टावक्र उवाच ॥

॥ १ ॥ अष्टावक्रमुनि उत्तर देतेहैं:- हे^३
 तात ! जो तूं मुक्तिकूं इच्छताहै । तौ विषयन-
 कूं विषकी न्याई त्याग कर औ क्षमा
 आर्जव दया संतोष अरु सत्यकूं अमृतकी
 न्याई सेवन कर ॥ १ ॥

॥ २ ॥ हे शिष्य ! तूं पृथ्वी नहीं है ।
 वा जल नहीं है । वा अग्नि नहीं है । वा
 वायु नहीं है । वा आकाश नहीं है । इनके
 साक्षी आत्माकूं मुक्तिके अर्थ चेतनरूप
 जान ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ हे शिष्य ! जँव तूं देहकूं
 न्याराकरिके चेतनविषै विश्रामकरिके स्थित
 होता है । तब अभीहीं सुखी शांत औ
 बंधतैं मुक्त होवैगा ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ हे शिष्य ! तूं विप्रादिकवर्ण नहीं^{३३}

है औ आश्रमवाला नहीं है औ इंद्रियनका विषय नहीं है । किंतु असंग निराकार विश्वका साक्षी तू है । यातें सुखी हो ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ हे विभो कहिये परिपूर्ण ! धर्म-अधर्म सुखदुःख मनके धर्म हैं । तेरे नहीं । यातें तू कर्त्ता नहीं है औ भोक्ता नहीं है । किंतु सर्वदा मुक्तही है ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ हे शिष्य ! तू सर्वका द्रष्टा एक है औ सर्वदा अतिशयमुक्त है ॥ निश्चित यहही तेरेकूं वंश है । क्याकि:- जो इतर-देहादिरूपकूं द्रष्टा देखताहैं ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ हे शिष्य ! तू जातें “मैं कर्त्ता हूं” इस प्रकारके अहंमानरूप महान् कालेसर्प-करिकें दंशित मयाहैं । यातें “मैं कर्त्ता नहीं हूं” । इसप्रकारके विश्वासरूप अमृतकूं पानकरिकें सुखी हो ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ “एँके विशुद्ध बोधरूप मैं हूँ” ।
इसप्रकारके निश्चयरूप अग्निसँ अज्ञानरूप
वनकूँ अतिशयदग्ध करीके शोकरहित
हुया सुखी हो ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ जिँस बोधविषै यह विश्व रज्जु-
सर्पकी न्याँई कल्पित भासताहै । सो
बोधरूप तूँ सुख जैसँ होवै तैसँ विचर ॥
फेर तूँ कैसा है कि:-मनुष्यादिकनके आनंदन-
तँ परम कहिये उत्कृष्ट आनंदरूप है ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ मुँकाभिमानी मुक्त है औ बद्धा-
भिमानी बद्ध निश्चित है ॥ “जो कहिये
जैसी मति है सो कहिये तैसी गति होवै” यह
प्रसिद्ध विद्वत्जनोंकी श्रुति सत्य है ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ आत्मा । अँमतँ संसार-
वान्की न्याँई प्रतीत होवैहै । वस्तुतँ संसारी
नहीं । जातँ साक्षी है । विभू कहिये सर्वका

अधिष्ठान है । पूर्ण है । एक है । मुक्त है ।
चेतन है । अक्रिय है । असंग है । निःस्पृह
है । औ शांत है ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ हे शिष्य ! “ मैं ^{६६}आभास कहिये
अहंकार हूं ” इस भ्रांतिकूं छोड़िके औ बाह्य-
भावकूं छोड़िके औ आंतरभावकूं छोड़िके ।
कूटस्थ बोधरूप अद्वैतआत्माकूं च्यारी-
ओरतैं चिंतन कर ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ हे पुत्र ! तूं जातैं देहाभिमानरूप
पाशसैं बहुकालका बांध्याहै । यातैं “ मैं
बोधरूप हूं ” । इस ज्ञानरूप खड्गसैं तिस
पाशकूं छेदिके सुखी हो ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ हे शिष्य ! तूं ^{७३}वस्तुतैं निःसंग है ।
क्रियारहित है । स्वैयंप्रकाश है । निरंजन
है । यातैं जो समाधिकूं अनुष्ठान करताहै
यहहीं तेरेकूं बंध है ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ हे शिष्य ! यह विश्व तेरेसँ व्याप्त है औ तुजविषै परोया है । तूं परमार्थतँ शुद्ध चेतनस्वरूप है । यातँ विपरीतचित्त-वृत्तिकूं मत कर ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ हे शिष्य ! तूं वस्तुतँ निरपेक्ष कहिये षट्जर्मितँ रहित है । औ निर्विकार है । औ निर्भर कहिये चिद्धनरूप है । औ शीतल अरु आशय कहिये मुक्तिको व्यापिके स्थित है । औ अगाध ऐसी चेतनस्वरूप बुद्धिरूप है । औ अविद्याकृत क्षोभतँ रहित है । यातँ चेतन-मात्रविषै निष्ठावाला हो ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ साँकार कहिये शरीरादिककूं मिथ्यारूप जान । औ निराकार कहिये आत्म-तत्त्वकूं तो निश्चल कहिये नित्य जान । इस तत्त्वके उपदेशसँ अपुनर्भव कहिये मोक्षका संभव होवैहै ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ जैसैंहीं दर्पणके मध्यस्थित
कहिये प्रतिविंबित रूप कहिये शरीरादिकविषै
भीतर बाहिर सो दर्पण व्यापिके वर्तताहै ।
तैसैंहीं इस शरीरविषै भीतर बाहिर पर-
मेश्वर कहिये चिदात्मा व्यापिके स्थित है ॥१८॥

॥ १९ ॥ जैसैं सर्वगत एक कहिये प्रलय-
पर्यंत स्थायि होनैतैं नित्य आकाश घटविषै
बाहिर भीतर वर्तताहै । तैसैं नित्य कहिये
अविनाशिब्रह्म सर्वभूतोंके समूहविषै बाहिर-
भीतर सर्वदा वर्तताहै ॥ १९ ॥

इति श्रीपंडितपीतांबरविरचितायामष्टावकगीताभाषाटीकाया-
मात्मानुभवोपदेशनामकं प्रथमं प्रकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

॥ शिष्यानुभवस्थितिकथनं नाम

द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २ ॥

॥ दोहा ॥

अस गुरु उक्ती सुधारस । अनुभव आपन आस ॥

सह अचरज भाषन लग्यो । शिष्य सु निज गुरु पास १

॥ २० ॥ अँहो कहिये आश्चर्य है कि मैं
निरंजन हूं । शांत हूं । बोधरूप हूं । प्रकृतितैं
पर हूं । इतने काल तोड़ी मैं मोहकरिके
ठगायाथा ॥ १ ॥

॥ २१ ॥ मैं ^{१०२}एकहीं जैसैं जगत्कूं प्रका-
शताहूं तैसैं इस देहकूं प्रकाशताहूं । योंतैं
सर्वजगत् मेरा कहिये मुजविषै ॥ २१ ॥ है ।
अथवा कछु बी मेरा नहीं ॥ २२ ॥ मुंजविषै
अपवादकूं पायाहै ॥ २ ॥

॥ २२ ॥ 'अँहो कहिये आश्चर्य है कि अव मेरेकरिके शरीरसहित विश्वकूं परित्याग कहिये निषेध करिके किसीवी कुशलतातैं परमात्मा देखीताहै ॥ ३ ॥

॥ २३ ॥ जैसैं तरंग फेन औ बुद्बुद जलतैं भिन्न नहीं । तैसैं आत्मातैं उपज्या विश्व आत्मातैं भिन्न नहीं ॥ ४ ॥

॥ २४ ॥ जैसैं पट विचारसैं देख्याहुया तंतुमात्र होता हीं है । तैसैं यह विश्व विचान्याहुया आत्मसत्तामात्ररूप है ॥ ५ ॥

॥ २५ ॥ जैसैंहीं इष्टु कहिये घनाके रसविषै कल्पित शर्करा तिसी मधुररस-सैं व्याप्त है । तैसैंहीं मेरेविषै कल्पित विश्व मेरेसैं निरंतर कहिये बाहिरभीतर व्याप्त है ॥ ६ ॥

॥ २६ ॥ आत्माके अज्ञानतैं जगत्
भासताहै । आत्माके ज्ञानतैं नहीं भा-
सता । जैसे रज्जुके अज्ञानतैं सर्प भासता-
है औ ता रज्जुके ज्ञानतैं निश्चित नहीं
भासता ॥ ७ ॥

॥ २७ ॥ प्रकाश कहिये नित्यबोध मेरा
निजरूप है । मैं ता प्रकाशतैं न्यारा नहीं
हूँ । यातैं मेरेकूँ जब विश्व प्रकाशता कहिये
भासताहै । तब अहंभास कहिये आत्मप्रकाशतैं
हीं भासताहै ॥ ८ ॥

॥ २८ ॥ अहो कहिये यह आश्चर्य है ।
मुजविषै अज्ञानतैंहीं कल्पित विश्व भासता-
है । जैसे सीपीविषै रूप्य औ रज्जुविषै सर्प
औ सूर्यकिरणविषै जल कहिये मृगजल भासता-
है । ताकी न्याई ॥ ९ ॥

३१] ॥ भाषाटीका-प्रकरण २ ॥ २५१

॥ २९ ॥ यह^{३३} विश्व मुजतै उपज्या-
है औ मुंजविषै लयकूं पावताहै । जैसे
मृत्तिकाविषै घट औ जलविषै लहरी औ
कनकविषै कटक कहिये कडानामक हस्तभूषण
है । तैसें ॥ १० ॥

॥ ३० ॥ मैं^{३४} अहो कहिये आश्चर्यरूप हूं ।
औ ब्रह्मासैं आदिलेके संवपर्यंत जगत्के
नाश हुवे वी । स्थित होनैवाले जिस मेरा
विनाश नहीं है । यातैं मेरे अर्थ नमस्कार
है ॥ ११ ॥

॥ ३१ ॥ मैं^{३५} अहो हूं । तिस मेरे तांई
नमस्कार है । जातैं देह^{३६}वान हुयाबी मैं एक
हूं । कहाँतैं जानैवाला नहीं औ कहाँतैं
आवनैवाला नहीं किंतु विश्वके प्रति व्यापि-
के स्थित हूं ॥ १२ ॥

॥ ३२ ॥ मैं^{१३६} अहो कहिये आश्चर्यरूप हूं ।
 यातैं मेरे तांई नमस्कार है । औ जातैं इहां
 मेरे तुल्य चतुर नहीं है । जिस हेतुसैं मैंनें
 शरीरके साथि संबंध न करिके चिरकाल-
 पर्यंत विश्व धारण कियाहै ॥ १३ ॥

॥ ३३ ॥ मैं^{१३७} अहो हूं । तिस मेरेतांई
 नमस्कार है । जातैं जिस मेरा कछुबी नहीं
 है । अथवा जिस मेरा यह जो वाणी मनका
 विषय है सो सर्व है ॥ १४ ॥

॥ ३४ ॥ ज्ञाने^{१३८} ज्ञेय तथा ज्ञाता
 यह तीन वास्तव नहीं हैं । तौबी जिसविषै
 यह अज्ञानतैं भासताहै सो निरंजन
 मैं हूं ॥ १५ ॥

॥ ३५ ॥ 'अहो^{१३९} कहिये आश्चर्य है कि
 द्वैत कहिये जगन्म्रांति है मूल कहिये का-
 रण जिसका ऐसा यह दुःख है । अमूल

चिद्रसरूप एक मैं हूं । औ यह प्रतीयमान
दृश्य सर्व मिथ्या है । इस बोधतैं अन्य
तिस त्रिविधदुःखरूप व्याधिका औषध नहीं
है ॥ १६ ॥

॥ ३६ ॥ बोधैर्मात्ररूप मैं हूं । औ मैं
अज्ञानतैं उपाधि कहिये अहंकारादिद्वैतप्रपंच
कल्प्याहै । ऐसैं नित्य विचार करनैवाले
मुजकूं निर्विकल्प स्वस्वरूपविषै स्थिति
भई ॥ १७ ॥

॥ ३७ ॥ वस्तुतैं मुजकूं बंध वा
मोक्ष नहीं है । 'अंहो मेरेविषै स्थित
बी विश्व वस्तुतैं तीनकाल मेरेविषै स्थित
नहीं । ऐसैं विचारनेहारे बी मेरेकूं निराश्रय
कहिये निर्मूल भ्रांति हीं शांत भई । स्वस्वरूप
होनैतैं नित्यप्राप्त जो परमानंद ताकी प्राप्ति भई
नहीं ॥ १८ ॥

॥ ३८ ॥ 'शरीरसहित यह विश्व कछु
 बी सत् वा असत् नहीं है । ऐसैं निश्चित
 है । औ आत्मा चेतनमात्र अरु शुद्ध
 है । तिस कारणतैं अव अज्ञानकी निवृत्तिके
 हुये किसविषै विश्वकी कल्पना होवै । किसी-
 विषै बी बनै नहीं ॥ १९ ॥

॥ ३९ ॥ 'शरीर स्वर्ग नरक बंध
 मोक्ष तथा भय । यह कल्पनामात्रहीं हैं ।
 चेतनरूप मुजकूं इससैं क्या कार्य है ॥ २० ॥

॥ ४० ॥ देखनैवाले मुजकूं द्वैत नहीं
 है । यह अहो कहिये आश्चर्य है । जनोके
 समूहविषै वनकी न्यांई भयाहै । मैं कहां
 प्रीतिकूं करूं । कहां बी नहीं ॥ २१ ॥

॥ ४१ ॥ मैं देह नहीं औ मेरा
 देह नहीं । मैं जीव कहिये अंतःकरण-
 विशिष्टचेतन नहीं किंतु मैं चेतन हूं । जो

जीवित कहिये जीवनेविषै इच्छा थी यह-
हीं मुजकूं बंध था। अब सच्चिदानंदके अनुभव-
वाले मुज असंगकूं प्राणोंके संबंधमय बंधनरूप
जीवनविषै इच्छा नहीं ॥ २२ ॥

॥ ४२ ॥ 'अहो' कहिये आश्चर्य है कि:-
अपार महासमुद्ररूप मुजविषै चित्तरूप
पवनके उत्पन्न हुए नानाप्रकारके भुवनरूप
तरंगोंकरिके अत्यंत उदय पाया ॥ जैसें
समुद्रतैं तरंग । तैसें मुजतैं भुवन वस्तुतैं भिन्न
नहीं है । यह अर्थ है ॥ २३ ॥

॥ ४३ ॥ प्रारब्धके क्षयकी अवस्थाकूं कहै-
है:- 'सर्वव्यापक चेतन समुद्ररूप मुज-
विषै चित्तरूप पवनके शांत कहिये संक-
ल्पादिरहित भए । जीवरूप वणिक कहिये
व्यापारीका प्रारब्धके क्षयरूप विपरीतपवनतैं

जगत्स्वरूप समुद्रगत खरावेविषै लग्याहुया
शरीरादिरूप नौकाका समूह विनाशवान्
होवैहै ॥ २४ ॥

॥ ४४ ॥ आश्चर्य है कि:- अपार
महासमुद्ररूप मुजविषै जीवरूप तरंग । अ-
विद्या काम कर्मरूप स्वभावके वशतैं उदय हो-
तेकी न्याई हैं । औ परस्पर शत्रुभावके अध्या-
सतैं ताडन करतेकी न्याई हैं । औ अन्य ।
मित्रभावके अध्यासतैं परस्पर खेलतेकी न्याई
हैं । औ अविद्या काम कर्मके क्षय भये, मुजविषै
प्रवेश करतेकी न्याई हैं ॥ २५ ॥

॥ दोहा ॥

इस दूसर परकरनमैं शिषनैं अनुभव थीत ॥

गुरु संतोष लिये कही अचरंज पूर्व अमीत ॥१॥

इति श्रीपंडितपीतांबरविरचितायामष्टावक्रभाषाटीकायां शि-
ष्योक्तमात्मानुभवोल्लासपंचविंशतिकं नाम द्वितीयं प्रकरणं ॥

आक्षेपद्वारोपदेशचतुर्दशकं नाम

तृतीयं प्रकरणम् ॥ ३ ॥

॥ दोहा ॥

अब गुरु सिप अनुभव सुधा । जानी करुणा योग
ज्ञान परीक्षाके लिये । पुन भाषत धितियोग ॥१॥

॥ ४५ ॥ हे शिष्य ! अविनाशी औ एक-
आत्माकूं जानिके कहिये निदिध्यासन करिके
यथार्थरूपतैं आत्मज्ञानी औ याहीतैं धैर्यवाले
तुजकूं व्यावहारिकअर्थके संग्रहविषै कैसें
प्रीति देखियेहै ? ॥ १ ॥

॥ ४६ ॥ अहो ! हे शिष्य । भ्रांति-
ज्ञानके गोचर विषयविषै जो प्रीति है । सो
आत्माके अज्ञानतैंहीं होवैहै । जैसे रूपेकी
भ्रांतिके हुये सीपीके अज्ञानतैं लोभ
होवैहै । तैसें ॥ २ ॥

॥ ४७ ॥ साँगरविषै तरंगनकी न्याई
जहां यह विश्व भिन्नसत्तारहित हुया भास-
ताहै । सो तत्पदका अर्थरूप परमात्मा मैं हूं ।
ऐसैं जानिके दिनकी न्याई क्या दौडताहै ।
नहीं दौडताहै । यह अर्थ है ॥ ३ ॥

॥ ४८ ॥ शुद्धचैतन्यरूप औ अतिसुंदर
आत्माकूं मुनिके वी कहिये गुरुमुखद्वारा
वेदांतवाक्यतैं साक्षात्करिके वी उपस्थ कहिये
समीपस्थितविषयविषै अत्यंतआसक्त हुआ
आत्मज्ञानी कैसैं मलिनता कहिये मूढताकूं
पावताहै ? ॥ ४ ॥

॥ ४९ ॥ ब्रह्मोंसैं लेके स्थावरतोड़ी सर्व-
भूतनविषै आत्माकूं अधिष्ठानरूप जाननैवाले
औ सर्वभूतनकूं आत्माविषै रज्जुमें सर्पकी
न्याई अध्यस्त जाननैवाले मुनिकूं विषयनविषै जो
ममत्व वर्त्तता है । यह आश्चर्यहै ॥ ५ ॥

॥ ५० ॥ पैरनअद्वैतके प्रति आस्था-
वाला कहिये, सदाइअनुभव करताहुआ औ
सोइरूप अर्थ कहिये सच्चिदानंदरूप अनाविष्य
तत्पर हुआ बी कामके वशकूं प्राप्त हुआ
नानाक्रोडाके अभ्यासमें विकल कहिये पावल
देखियेहै । यह आश्चर्य है ॥ ६ ॥

॥ ५१ ॥ ईश्वरकूं प्राप्त भये कामकूं
ज्ञानका अत्यंत वैरी निश्चय करिके बी ।
अतिदुबलकी न्यई हुआ नारी । काम कहिये
विषयकूं इच्छताहै । यह आश्चर्य है ॥ सो नारी
कैसा है कि अंतकालके मनीषवती है ॥ ७ ॥

॥ ५२ ॥ ईश्वरलोकपरलोकके नागविष्य
विरक्त औ नित्यअनित्यके विवेकी औ सोइ
कहिये सच्चिदानंदविष्य है काम कहिये अंगुष्ठरूप
जिम्बका । तिस इन्द्रधरके नारीकूं बी सोइतही
कहिये अंगुष्ठरूप देहधरके विषयकूंहैं भय
देखियेहै । यह आश्चर्य है ॥ ८ ॥

॥ ५३ ॥ ^{२२४}धीर कहिये ज्ञानी तौ लोकोंकरिके
विषयनकूं भोगताहुआ वी औ पीडाकूं
पावताहुआ वी सर्वदा आत्माकूं केवल
कहिये सुखदुःखके भोगादिकसैं रहित देखता-
हुआ तोष कहिये प्रसन्नताकूं पावता नहीं
औ कोप कहिये रोषकूं पावता नहीं ॥ ९ ॥

॥ ५४ ॥ चेष्टा^{३३} करनैवाले स्वशरीरकूं
अन्यशरीरकी न्यांई आत्मातैं भिन्न । जो
देखताहै सो महाशय कहिये गभीरमनवाला
स्तुतिविषै वी औ निंदाविषै वी कैसैं क्षोभ
कहिये तोषरोषरूप विकारकूं पावैगा? नहीं
पावैगा । यह सारे आक्षेपका अर्थ है ॥ १० ॥

॥ ५५ ॥ ईसैं^{३३} मारणे योग्य अरु मारकरूप
विश्वकूं मायामात्र कहिये असत् रूप देखता-
हुआ याहीतैं कहातैं यह शरीरादिक होवैहै अरु

५७] ॥ भाषाटीका-प्रकरण ३ ॥ २६१

कहां विलयकूं पावताहै इस प्रकारके कौतुकतैं
रहित औ स्वरूपतैं अचल बुद्धिवाला ज्ञानी
समीप प्राप्त मृत्युके होते वी कैसें त्रास
कहिये भयकूं पावताहै? ॥ ११ ॥

॥ ५६ ॥ जिसें महात्माका मन मोक्ष-
विषे वी इच्छारहित है । तिस आत्मज्ञानसें
तृप्त कहिये ज्ञानीकी किसके साथि तुलना
होवैहै? किसीके साथि वी नहीं । यह अर्थ
है ॥ १२ ॥

॥ ५७ ॥ स्वैर्भावतैं कहिये स्वसत्तातैं
यह दृश्य कछु वी नहीं है । ऐसें जाननै-
वाला औ स्वरूपतैं अचलबुद्धिवाला जो ज्ञानी
सो । यह ग्रहण करनै योग्य है औ यह
त्यागनै योग्य है । इसप्रकार कैसें देखता-
है ॥ १३ ॥

॥ ५८ ॥ ^{२३९}अंतःकरणतै त्याग कियेहैं
 विषयवासनारूप कषाय जिसनैं औ द्वंद्वरहित
 औ याहीतैं आशातैं रहित ज्ञानीकूं दैवयोगतैं
 प्राप्त भया भोग दुःखके अर्थ नहीं होवैहै
 औ तुष्टि कहिये संतोषके अर्थ नहीं होवैहै ॥१४॥

इति श्रीपंडितपीतांबरविरचितायामष्टवक्रगीताभाषाटीका-
 यामाक्षेपद्वारोपदेशचतुर्दशकं नाम तृतीयं प्रकरणं समाप्तम्॥

शिष्यप्रोक्तानुभवोल्लासषट्क नाम
 चतुर्थं प्रकरणं ॥ ४ ॥

॥ दोहा ॥

अस गुरुसैं आछिस शिष ज्ञानदृष्टिउल्लास ॥
 पाय ज्ञानिमें स्पष्ट सब चेष्टासंभव आस ॥ १ ॥

॥ ५९ ॥ वैँडा हर्प है कि । हे गुरो !
आत्मज्ञानी औ धीर औ भोगरूप लीलासँ
खेलनैवालेकी संसारवृत्ति पशुरूप मूढनके
साथि समानता कहिये तुल्यता नहीं है ॥ १ ॥

॥ ६० ॥ ३अँहो ! कहिये हे गुरो ! इंद्र-
आदिक सर्वदेवता वी जिसपदकूँ प्राप्त
होनैकूँ इच्छितेहुये दीन कहिये ताकी अप्राप्ति-
तँ लाचार वर्त्ततेहैं । तिस सच्चिदानंदनामक
पदविषै स्थित वर्त्तमान योगी कहिये साक्षा-
त्कारवान् विषयभोगतँ हर्पकूँ पावता नहीं ॥ २ ॥

॥ ६१ ॥ तँत्त्वज्ञकूँ पुण्यपापके साथि
अंतःकरणमै स्पर्श कहिये संबंध नहीं होवैहै ।
३३१ जैसँ आकाशकी धूमके साथि देखनेमै
आनैवाली वी संगति कहिये संबंध नहीं है ३

॥ ६२ ॥ जिस^{३५} महात्मानें “ यह सर्व-
जगत् आत्माहीं हैं ” ऐसैं जान्याहै । तिस
प्रारब्धके वशतैंहीं वर्त्तमान ज्ञानीकूं कौन
वचनसमुदाय निषेध करनेकूं वा प्रवृत्त करनेकूं
समर्थ है ? कोई बी नहीं ॥ ४ ॥

॥ ६३ ॥ ब्रह्मा^{३६}सैं लेके स्तंभपर्यंत चतुर्विध
भूतसमुदायविषै विद्वान्काहीं इच्छा औ
द्वेषके निवारणविषै सामर्थ्य है । यातैं यह-
च्छासैं प्रवर्तमान ज्ञानी विधिनिषेधका विषय
नहीं है । यह अर्थ है ॥ ५ ॥

॥ ६४ ॥ कोइ^{३७}क कहिये सहस्रनविषै एकहीं
जगत्के ईश्वर कहिये तत्पदके अर्थकूं औ
आत्मा कहिये त्वंपदके अर्थकूं अद्वय कहिये
एकरूप जानताहै । सो जाकूं जानताहै यह
करनै योग्य है ऐसैं मानताहै ताकूं करताहै ।
तिसकूं कहां बी इसलोकविषै वा परलोकविषै

भय नहीं है ॥ ६ ॥

इति श्रीपंडितपीतांबरवि० शिष्यप्रोक्तानुभवोल्लासपद्धं
नाम चतुर्थ प्रकरणं ॥ ४ ॥

आचार्योक्तं लयचतुष्टयं नाम

पंचमं प्रकरणं ॥ ५ ॥

॥ ६५ ॥ हे^{२६३} शिष्य ! तेरा किसीसँ वी संग
नहीं है । यातँ शुद्ध कहिये असंगरूप तू
किसकूँ त्यागनैकूँ औ किसकूँ ग्रहण करनेकूँ
इच्छताहै ? तातँ संघातके विलय कहिये निपे-
धकूँ करताहुआ ऐसँहीं देहादिकके निपेधरूपहीं
लयकूँ पाव ॥ १ ॥

॥ ६६ ॥ हे^{२६५} शिष्य ! समुद्रतँ बुद्धदकी
न्याई तुजतँ विश्व उदय होवैहै । सो तेरेतँ
अभिन्नहीं है । इसप्रकारसँ एक कहिये सजाती-
यादिभेदरहित आत्माकूँ जानिके ऐसँहीं एक-
आत्माके ज्ञानरूपहीं लयकूँ पाव ॥ २ ॥

॥ ६७ ॥ प्रेत्यक्ष स्पष्ट देखनै योग्य विश्व
वी मलरहित तुजविषै नहीं है । रज्जुसर्पकी
न्यांई अवस्तरूप होनैतैं । तातैं ऐसैहीं लयकूं
पाव ॥ ३ ॥

॥ ६८ ॥ आत्मनंदसैं पूर्ण याहीतैं सुखदुः-
खविषै सम औ आशानिराशाविषै सम तैसैं
जीवनविषै वा मृत्युविषै सम कहिये निर्विकार
हुया तूं ऐसैहीं ब्रह्मदृष्टिरूप लयकूं पाव ॥४॥

इति श्रीपंडितपीतां० आचार्योक्तं लयचतुष्टयं नाम
पंचमं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

शिष्यप्रोक्तमुत्तरचतुष्टयं नाम
षष्ठं प्रकरणं ॥ ६ ॥

॥ दोहा ॥

शिष्य परीक्षाके लिये । किय गुरु लय उपदेस ॥
अव शिष्य कह आत्माकूं नहि । लय आदिकको लेस ॥

॥ ६९ ॥ मैं आकाशकी न्याई अनंत हूं
 औ प्रेरितिका कार्य जगत् कटिये देहादिक
 घटकी न्याई मेरा अवच्छेदक औ निवासस्थान
 है । इसप्रकारका ज्ञान कटिये वेदांतसिद्ध
 अनुभवरूप प्रमाण इहां है । तौत अन्नाप्रकारके
 भावकी गंजा नहीं है । तैस आत्माका अनंतता-
 के लिये इस आत्माकूं त्याग नहीं औ ग्रहण
 नहीं । अरु लय नहीं संभवै ॥ १ ॥

॥ ७० ॥ तौ पूर्वोक्त मैं आत्मा महानमुद्र-
 की न्याई हूं औ सो प्रपंच लहरीके तुल्य है ।
 इसप्रकारका ज्ञान कटिये अनुभवरूप प्रमाण
 इहां है । तैस लिये इस आत्माकूं त्याग नहीं
 औ ग्रहण नहीं । अरु लय नहीं संभवै ॥ २ ॥

॥ ७१ ॥ ^{२६७}सो श्रुतिप्रसिद्ध मै सीपीके तुल्य हूं औ विश्वकी कल्पना रूपेकी न्याई है । इसप्रकारका ज्ञान कहिये अनुभवरूप प्रमाण इहां है । तैसें हुये इस आत्माकूं त्याग नहीं औ ग्रहण नहीं । अरु लय नहीं संभवै है ॥ ३ ॥

॥ ७२ ॥ ^{३१०}मैंहीं सर्वभूतनविषै सत्तास्फूर्ति देनेवाला हूं । यातैं सर्वभूत मुज अधिष्ठानविषै वर्त्ततेहैं । इसप्रकारका ज्ञान कहिये वेदांत-सिद्धअनुभव इहां प्रमाण है । तैसें हुये इस आत्माकूं त्याग नहीं औ ग्रहण नहीं । अरु लय नहीं संभवैहै ॥ ४ ॥

इति श्रीपंडितपी० शिष्यप्रोक्तमुत्तरचतुष्टयं नाम

पष्ठं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अनुभवपंचकं नाम सप्तमं प्रकरणं ॥ ७ ॥

॥ दोहा ॥

लययोगहि साधेविना विना निरंकुस व्यवहार ॥

आशंकाकरि सिप कहे गुरुकुं ता परिहार ॥ १ ॥

॥ ७३ ॥ मुँज आत्मारूप नाशरहित
महासमुद्रविषै विश्वनामक जहाज मनरूप
पवनकरि इहां तहां भ्रमताहै ॥ इहां मेरेकुं
असहनशीलता नहीं है ॥ १ ॥

॥ ७४ ॥ मुँज आत्मारूप नाशरहित
व्यापकसमुद्रविषै जगतरूप लहरी दृश्यता-
आदिस्वभावतैं उदय होहू वा अस्तकुं
पावहू । मेरेकुं तिसके उदयविषै वृद्धि नहीं
है । व्यापक होनैतैं । औ, ताके नाशविषै हानि
नहीं है । अनंत होनैतैं ॥ २ ॥

॥ ७५ ॥ मुँज अनंत महासमुद्रविषै
प्रसिद्ध विश्व कल्पना अममात्रहीं है वास्तव
नहीं । यातैं मैं अतिशांत हूं औ निरंकार
हूं । इसी आत्मज्ञानके ताईहीं मैं आश्रित
भयाहूं । लययोगके ताई नहीं । काहेतैं ताकूं
पूर्व षष्ठप्रकरणविषैहीं दूषित होनैतैं ॥ ३ ॥

॥ ७६ ॥ आत्मा भाव कहिये देहादिकन-
विषै आधेय कहिये आश्रितपनैकरि नहीं है ।
व्यापक होनैतैं । औ भाव कहिये देहादिक ।
अनंत अरु निरंजनरूप तिस आत्माविषै
नहीं है । यातैं मैं असंग हूं औ इच्छादि-
धर्मरहित हूं औ शांत हूं । इसी ज्ञानके
ताईहीं मैं आश्रित भयाहूं ॥ ४ ॥

॥ ७७ ॥ अँहो अलौकिक चैतन्यमात्रहीं
मैं हूं । औ जगत् इंद्रजाल तुल्य है । यातैं
मेरेकूं किसी वस्तुविषै किसीप्रकारसैं त्याग

७८] ॥ भाषाटीका-प्रकरण ८ ॥ २७१

अरु ग्रहणकी कल्पना कहिये बुद्धि होवैगी ?
किसीविषै वी नहीं ॥ ५ ॥

इति श्रीपंडितपी० अनुभवपंचकं नाम सप्तमं प्रकरणं
समाप्तम् ॥ ७ ॥

गुरुप्रोक्तं बंधमोक्षव्यवस्थाचतुष्कं
नाम अष्टमं प्रकरणं ॥ ८ ॥

॥ दोहा ॥

ज्ञानपरीच्छा यूं करी । अवशिषकूं अनुमोद ॥
करनैकूं गुरु कहतहैं । बंध मोच्छ मिद नोद ॥१॥

॥ ७८ ॥ है शिष्य ! चित्त जब किसी
विषयकूं वी इच्छताहै अरु शोचताहै औ
किसीकूं वी छोडताहै अरु ग्रहण करताहै
औ किसीके ताई वी हर्षकूं पावताहै अरु
कोपकूं करताहै । तवहीं जीवद्वं बंध होवैहै ?

॥ ७९ ॥ जैव चित्त इच्छता नहीं ।
 शोचता नहीं । छोडता नहीं । ग्रहण करता
 नहीं । हर्षकूं पावता नहीं औ कोपकूं करता
 नहीं । तवहीं जीवकूं मुक्ति होवै है ॥ २ ॥

॥ ८० ॥ जैव चित्त किसी वी अनात्मा-
 कारदृष्टिनविषै आसक्त होवैहै । तव बंध है ।
 औ जव चित्त सर्वविषयाकार दृष्टिनविषै
 आसक्त नहीं होवैहै । तव मोक्ष है ॥ ३ ॥

॥ ८१ ॥ जैव मैं कहिये अहंकार नहीं ।
 तव मोक्ष है । औ जव मैं कहिये अहंकार है
 तव बंधन है । ऐसैं जानिके अनायाससैंहीं
 कहिये श्रमसैं विनाहीं किसीकूं वी मति ग्रहण
 कर औ मति छोड ॥ ४ ॥

इति श्रीपंडितपी० गुरुप्रोक्तं बंधमोक्षव्यवस्थाचतुष्कं

नामाष्टमं प्रकरणं समाप्तं ॥ ८ ॥

गुरुप्रोक्तं निर्वेदाष्टकं नाम

नवमं प्रकरणं ॥ ९ ॥

॥ दोहा ॥

शिष्यउक्त अनुभूतिकी । दृढता अर्थ अचार ॥

इच्छादिकके त्यागमय । निर्वेदाष्टउचार ॥ १ ॥

॥ ८२ ॥ कृतेअकृत औ द्वंद्व कहिये
सुखदुःखआदिक किसके वा कब शांत कहिये
निवृत्त भयेहैं । किसीके वी कववी निवृत्त भये
नहीं । ऐसैं जानिके इन कृत आदिकविषै
वैराग्यतैं कहिये आग्रहके त्याग आदिकतैं
त्यागपरायण हो ॥ कैसा है तूं कि:-अब्रती
कहिये कहीं वी आग्रहरूप व्रततैरहित है । यातैं
तुजकूं कहीं वी आग्रह घटे नहीं ॥ १ ॥

॥ ८३ ॥ हे तात^{३२५} कहिये शिष्य ! सहस्रोंके मध्यमें किसी वी धन्य कहिये कृतार्थपुरुषकूं उत्पत्तिविनाशरूप लोकनकी चेष्टाके देखनैतैं । जीवनेकी इच्छा भागेच्छा औ बोधकी इच्छा उपशम कहिये निवृत्तिकूं पाईहै ॥ यह वार्त्ता तैसैं वैराग्यवान्शिष्यके ताई अनुमोदन करनैकूंहीं कहियेहै । उपदेश करीता नहीं । इसप्रकार पूर्व कहाहीं है ॥ २ ॥

॥ ८४ ॥ यैह^{३३} दृश्यमान सर्वप्रपंचका समुदायहीं अनित्य है औ तीन तापों करिके दूषित है । औ असार है । औ निंदित है । औ त्यागने योग्य है । ऐसैं निश्चय करिके ज्ञानी शांतिकूं पावताहै कहां बी इच्छाकूं करता नहीं ॥ ३ ॥

८६] ॥ भाषाटीका-प्रकरण ९ ॥ २७५

॥ ८५ ॥ जिसविपै ^{३३९}मनुष्यनकूं द्वंद्व
कहिये सुखदुःखादिक होवै नहीं । यह कहिये
ऐसा काल कौन है । वा वय कहिये अवस्था
कौन है । कोईवी नहीं ॥ यह विचारिके तिन
द्वंद्वनकूं उपेक्षा कहिये विस्मरण करिके यथा-
प्राप्तवस्तुनविपै वर्त्तनेवाला सिद्धि कहिये
मुक्तिकूं पावता है ॥ ४ ॥

॥ ८६ ॥ मँहँनृऋषि गौतम आदिकनके ।
औ साधु कहिये कर्मिष्ठनके । तैसैं योगिनके
मतकूं नानाप्रकारका देखिके निर्वेद कहिये
वैराग्यकूं पायाहुया कौन मनुष्य शांति कहिये
सुखकूं नहीं पावैगा ? पावैगाहीं ॥ ५ ॥

॥ ८७ ॥ वैरोग्य समता औ युक्तिकरि
चेतनके स्वरूपके साक्षात्कारकूं करीके ताके
पीछे नहीं है कोई गुरु जिसका ऐसा जो
है । सो संसारतैं आपकूं औ अन्योकूं तारताहै
कहिये उद्धार करताहै ॥ ६ ॥

॥ ८८ ॥ है शिष्य ! तूं भूतनके विकार
कहिये कार्यरूप देहइंद्रियआदिकनकूं वास्तवतैं
भूतमात्ररूप देख । आत्मरूप नहीं ॥ ऐसैं
हुये तूं तिसी क्षणविषै बंधतैं मुक्त हुया
स्वरूपविषै स्थित होवैगा ॥ ७ ॥

॥ ८९ ॥ विषयनकी वासनाहीं संसार है ।
यातैं तिन सर्ववासनाकूं छोड । वासनाके
त्यागतैं तिस संसारका त्याग होवैहै । औ
अब वासनाके त्याग हुये शरीरकी स्थिति
जैसैं प्रारब्ध होवै तैसैंहीं होवैगी ॥ ८ ॥

इति श्रीपंडितपीतांबरविरचितायामाष्टावक्रगीताभाषाटीकायां

निर्वेदाष्टकं नाम नवमं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ९ ॥

गुरुप्रोक्तमुपशमाष्टकं नाम

दशमं प्रकरणं ॥ १० ॥

॥ दोहा ॥

विनाविषय संतोषमय । कहा पूर्व वैराग ॥

ताकी सिद्धि लिये कहैं । गुरु तृष्णाको त्याग ॥ १ ॥

॥ ९० ॥ कैमरूप वैरीकूं छोडिके औ
अनर्थकरि पूर्ण अर्थकूं छोडिके औ इन
दोनूके हेतु धर्मकूं वी छोडिके सर्व त्रिवर्गके
हेतु कर्मनविषै अनादर कहिये उपेक्षाकूं कर १

॥ ९१ ॥ हैं शिष्य । मित्र क्षेत्र धन गृह
स्त्री औ दौलतआदिकसंपदाकूं स्वप्न अरु
इंद्रजालकी न्याई देख । जातैं वे तीन वा
पांच दिन रहनेवालियां हैं ॥ २ ॥

॥ ९२ ॥ जैहांजहां तृष्णा होवै तहां
 कहिये तिसीकूंहीं संसार जान । यातैं प्रौढ-
 वैराग्यकूं आश्रयकरिके तृष्णारहित हुया
 आत्मनिष्ठासैं सुखी हो ॥ ३ ॥

॥ ९३ ॥ तृष्णामात्र स्वरूपहीं बंध
 कहिये । औ ताका नाशहीं मोक्ष कहिये-
 है । जातैं भैंव देहादिविषयविषै संगके
 अभावमात्रकरि बारंवार आत्माकी प्राप्ति औ
 संतोष कहिये तृप्ति होवैहै ॥ ४ ॥

॥ ९४ ॥ तूं ^{३६९} एक चेतन अरु शुद्ध है ।
 औ विश्व जड अरु असत् है । तैसैं सो अ-
 विद्या वी अनिर्वचनीय है । तैसैं हुये वी तेरेकूं
 तिनके जाननैकी इच्छा कौन युक्त है । कोई
 वी नहीं ॥ ५ ॥

९७] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १० ॥ २७९

॥ ९५ ॥ ^{३६४}रौज्य सुत कलत्र कहिये स्त्रियां
शरीर औ सुख ये आसक्ति करनैवाले वी
तेरे जन्मजन्मविषै नाश भयेहैं । यातैं विश्व
असत् है ॥ ६ ॥

॥ ९६ ॥ ^{३६७}अर्थकरि कामकरि सुकृतरूप
कर्म कहिये धर्मकरि वी बहुत भया । इन-
विषै इच्छा करनै योग्य नहीं । जातैं संसाररूप
दुर्गममार्गविषै अमण करनैवाले तेरा मन इन
धर्मादिकनविषै विश्रामकूं पाया नहीं ॥ ७ ॥

॥ ९७ ॥ ^{३७२}हे शिष्य ! तैनैं प्रयासका देनै-
वाला औ याहीतैं दुःखदायक कर्म । शरीर-
करि मनकरि अरु वाणीकरि कितने जन्म-
तोडी किया नहीं । किंतु सर्वजन्मोविषै वी
किया । तातैं अब वी कर्मनतैं उपराम हो ॥८॥

इति श्रीपंडितपी० गुरुप्रोक्तमुपशमाष्टकं नाम दशमं

प्रकरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

ज्ञानाष्टकं नाम

एकादशं प्रकरणं ॥ ११ ॥

॥ दोहा ॥

कहीं शांति विज्ञान विन । नहिं काहूँ होय ॥
अस निश्चय कारण गुरु । ज्ञानाष्टक कह गोय ॥१॥

॥ ९८ ॥ भौं औ अभावरूप विकार ।
स्वभावतैं कहिये माया औ तोक संस्कारतैं होवै-
है । निर्विकारआत्मातैं नहीं । ऐसै निश्चय-
वाला पुरुष निश्चयके बलतैंहीं निर्विकार औ
क्लेशरहित हुया सुखसैंहीं उपशम कहिये
शांतिकूं पावताहै ॥ १ ॥

॥ ९९ ॥ इहों ईश्वरहीं सर्वका सृज-
नैहारा है । अन्य जीव नहीं । ऐसै निश्चय-
वाला पुरुष । निश्चयके बलतैंहीं भीतर गल-
गईहै सर्वआशा जाकी औ यार्हीतैं शांत
हुया कहीं वी आसक्त होता नहीं ॥ २ ॥

१०२] ॥ भाषाटीका-प्रकरण ११ ॥ २८१

॥ १०० ॥ सैमयभेदविषे आपदा औ संपदा दैव कहिये अदृष्टतैहीं होवैहैं । ऐसै निश्चयवाला औ याहीतैं तृप्त औ याहीतैं सदा स्वस्थइंद्रियवाला पुरुष । अप्राप्तकं इच्छता नहीं औ नष्टकं शोचता नहीं ॥ ३ ॥

॥ १०१ ॥ सुखदुःख औ जन्ममृत्यु दैवतैहीं होवैहैं । ऐसै निश्चयवाला औ याहीतैं ऐसै साध्य कहिये यह फल नुजकरि साधने योग्य है । ऐसै अदर्शी औ याहीतैं भ्रमरहित पुरुष प्रारब्धके वशतैं करताहुया वी लेप कहिये कर्मके फलरूप भोगकूं पावता नहीं ॥ ४ ॥

॥ १०२ ॥ चिंतासैं यह दुःख होवैहैं और-प्रकारसैं नहीं । ऐसै निश्चयवाला औ याहीतैं तिस चिंताकरि रहित औ याहीतैं शान्त औ याहीतैं सर्वठिकानैं गलगईहै इच्छा जाकी । ऐसा पुरुष सुखी होवैहै ॥ ५ ॥

॥ १०३ ॥ मैं^{३९३} देह नहीं औ मेरा देह नहीं । किंतु मैं नित्यबोधरूप हूं । ऐसै निश्चयवाला इस ज्ञानके वशतैं देहादिकविषै अभिमानरहित पुरुष । विदेहमुक्तिकूं प्राप्त भये पुरुषकी न्याईं अकृत औ कृतकूं मैंने किया । ऐसै स्मरण करता नहीं ॥ ६ ॥

॥ १०४ ॥ ब्रह्मा^{३९४}सैं लेके स्तंभ कहिये तृणगुच्छ पर्यंत सर्वजगत् मैंहीं हों । ऐसै अपरोक्षनिश्चयवाला पुरुष । संकल्पविकल्परहित शुचि कहिये निर्मल शांत औ प्राप्त अरु अप्राप्तविषै परमसंतोषवान् है । आत्मानंदकरि पूर्ण होनैतैं ॥ ७ ॥

॥ १०५ ॥ मैं^{३९५}ना आश्चर्यरूप यह विश्व कछु बी नहीं । ऐसै निश्चयवाला पुरुष वासनारहित औ केवलचेतनारूप हुया “कछु बी नहीं”की न्याईं विलक्षणव्यवहारंका । अ-

१०६] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १२ ॥ २८३

विषयहीं शांतिकूं पावताहै ॥ ८ ॥

इति श्रीपंडितपीतांबर वि० ज्ञानाष्टकं नामैकादशं
प्रकरणं समाप्तम् ॥ ११ ॥

एवमेवाष्टकं नाम
द्वादशं प्रकरणम् ॥ १२ ॥

॥ दोहा ॥

शांतीकारक ज्ञान गुरु । उक्त आपमें स्पष्ट ॥
करनैकूं शिश कहतहै । एवमेवका अष्ट ॥ १ ॥

॥ १०६ ॥ ^{३११}मैं पूर्व शरीरके कर्मका असहन करनैवाला भया । ताके पीछे चाणीके जपरूप कर्मका असहन करनैवाला भया । यातैं मनके व्यापाररूप चिंताका असहन करनैवाला भयाहूं । तातैं ऐसैहीं व्यापाररहितहीं मैं च्यारीऔरतैं स्थित भयाहूं ॥ १. ॥

॥ १०७ ॥ शब्दआदिककूं प्रीतिका
अविषय होनैकरि औ आत्माकूं अदृश्य
होनैकरि विक्षेपनतैं निवृत्त होयके एकाग्र
भयाहै हृदय जिसका ऐसा हुया । ऐसैहीं
स्वस्वरूपसैहीं मैं च्यारीओरसैं स्थित भया-
हूं ॥ २ ॥

॥ १०८ ॥ संम्यक् कर्त्तापनैआदिक अनर्थ-
रूप अध्यासआदिककरि विक्षेपके होते ।
ताके निवारणअर्थ करनै योग्य समाधिके वास्ते
व्यवहार है औरप्रकारसैं नहीं । ऐसैं नियमकूं
देखिके ऐसैहीं समाधिरहितहीं मैं च्यारी-
ओरतैं स्थित भया हूं ॥ ३ ॥

॥ १०९ ॥ हे^{१०७} ब्रह्मन् ! त्यागनै योग्य औ
ग्रहण करनै योग्य वस्तुके वियोगतैं औ इस
प्रकारसैं हर्ष औ खेदके अभावतैं । हे ब्र-
ह्मन् कहिये गुरो ! मैं ऐसैहीं स्थित भयाहूं ४

११२] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १२ ॥ २८५

॥ ११० ॥ ॐश्रम अनाश्रम औ ध्यान ।
तैसें चित्तकरि अंगीकार कियेका त्याग ।
इन तीनोकरि मुजकूं संकल्पविकल्प होवैहै ।
ऐसें देखिके मैं ऐसें इन तीनतैं रहितहीं
स्थित भयाहूं ॥ ५ ॥

॥ १११ ॥ जैसेंहीं कर्मका अनुष्ठान अ-
ज्ञानतैं होवैहै । तैसेंहीं कर्मका उपरम कहिये
त्याग वी अज्ञानतैं होवैहै । इस अर्थकूं सम्यक्
कहिये यथार्थ जानिके ऐसें कर्म औ कर्मके
त्यागसैं रहितहीं मैं स्थित भयाहूं ॥ ६ ॥

॥ ११२ ॥ अचिंत्य^३ ब्रह्म है । ऐसें ताकूं
चिंतन करताहुया वी यह पुरुष आत्माकी
चिंतामय कहिये भावनामय रूपकूं भजता
है । तातैं ताकी भावना कहिये ध्यानकूं त्या-
गिके ऐसें भावनारहितहीं मैं स्थित भयाहूं ७

॥ ११३ ॥ जिसे^{३६} पुरुषनै ऐसेहीं सर्वक्रिया-
रहितहीं स्वरूपकूं साधनोके वशतैं कियाहै ।
सो यह कृतार्थ होवैहै । तब ऐसेहीं स्व-
भाववाला कहिये विनासाधन जो है । सो
यह कृतार्थ होवै तामैं क्या कहनाहै ॥ ८ ॥

इति श्रीपंडितपीतांबरविरचितायामष्टावक्रगीताभाषाटी-
कायामेवमेवाष्टकं नाम द्वादशं प्रकरणं समाप्तम् ॥१२॥

यथासुखसप्तकं नाम

त्रयोदशं प्रकरणं ॥ १३ ॥

॥ दोहा ॥

एवमेव इस अवस्थाकी । फल सुखथितिवात ॥
स्पष्ट करनशिष कहतहै । यथासुख स्थिति सात ॥

॥ ११४ ॥ सर्वसंगके^{४१९} अभावकरि होनै-
वाली चित्तकी स्थिरता कौपीनकी आसक्ति-
विषै बी दुर्लभ है । यातैं मैं त्याग औ
ग्रहणकूं छोडिके जैसें सुख होवै तैसें रहता-
हूं । कदाचित् बी दुःखी नहीं ॥ १ ॥

॥ ११५ ॥ कहाँवी शरीरकूं खेद होवैहै ।
 औ कहाँवी जिह्वा खेदकूं पावतीहै । औ
 कहाँवी मन खेदकूं पावताहै । यातैं मैं तिन
 तीनकूं बी त्यागिके सुख जैसैं होवै तैसैं पुरु-
 पार्थ कहिये त्वस्वरूपविपैहीं स्थित भयाहूं॥२॥

॥ ११६ ॥ ^{४२४}शरीरइंद्रियआदिककरि किया
 कछुबी वास्तवतैं आत्माकरि किया नहीं होवै-
 है । ऐसैं चिंतन करिके जब जो शरीरादिक-
 का कर्म करनेकूं आय पडताहै । तब सो
 अहंकारसैं रहित होनैकरि करिके मैं सुख
 जैसैं होवै तैसैं स्थित भयाहूं ॥ ३ ॥

॥ ११७ ॥ ^{४२७}कर्म औ निष्कर्मताका हठ-
 रूप स्वभाव । देहविपै आसक्त योगीकूंहीं
 होवैहै । औ मैं तौ देहके संयोग औ अ-
 संयोग कहिये संयोगाभावके वियोगतैं जैसैं
 सुख होवै तैसैं स्थित भयाहूं ॥ ४ ॥

॥ ११८ ॥ मेरे^{४३०}कुं स्थितिसैं कहिये बैठनैसैं
 गतिसैं कहिये चलनेसैं अर्थ औ अनर्थ
 नहीं हैं । वा शयनसैं अर्थ औ अनर्थ नहीं
 हैं । तातैं बैठते चलते सोते हुये मैं जैसें
 सुख होवै तैसें स्थित कहिये स्थितिकूं प्राप्त
 भयाहूं ॥ ५ ॥

॥ ११९ ॥ सो^{४३३}वतेहुये मुजकूं हानि
 नहीं है औ प्रयत्नवान् हुये मुजकूं सिद्धि
 कहिये किसी फलकी प्राप्ति नहीं है । यातैं अ-
 यत्न औ यत्नविषै नाश औ उल्लासकूं छो-
 डिके मैं जैसें सुख होवै तैसें स्थित भया
 कहिये स्थितिकूं पायाहूं ॥ ६ ॥

॥ १२० ॥ भवों^{४३५} कहिये जन्मोंविषै
 सुखादिरूप धर्मनके अनियम कहिये अनित्य-
 ताकूं बहुत स्थलोंविषै देखिके । यातैं शुभ-
 अशुभकूं छोडिके मैं जैसें सुख होवै तैसें

१२१] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १४ ॥ २८९

स्थित भयाहं ॥ ७ ॥

इति श्रीपंडितपीतांबरविरचितायामष्टावक्रगीताभाषाटीकायां
यथासुखसप्तकं नाम त्रयोदशं प्रकरणं समाप्तम् ॥ १३ ॥

शांतिचतुष्टयं नाम

चतुर्दशं प्रकरणम् ॥ १४ ॥

॥ दोहा ॥

उक्रजु सुखकी अवस्था । आपनमाहिंघटाव ॥

करनेकूं शिष कहतहै । शांति चतुष्टय भाव ॥१॥

॥ १२१ ॥ जौ पुरुष स्वभावसैं विषयन-
विषै शून्यचित्तवाला है औ प्रमादतैं विषय-
नकूं चिंतन करनैवाला है । किसकी न्याई
कि । निद्राकूं प्राप्त औ जागरणकूं प्राप्त भये
पुरुषकी न्याई सो पुरुष निश्चित संसारसैं
रहित है । संसारके हेतु विषयस्मरणके अ-
भावतैं ॥ १ ॥

॥ १२२ ॥ मेरेकूं जव विषयनकी इच्छा
गलित भई तव मेरेकूं कहां धन है । कहां
मित्र हैं । कहां विषयरूप चौर हैं । कहां
शास्त्र हैं औ कहां विज्ञान कहिये निदिध्यासन
अरु धनादिकका ज्ञान है ? तिनविषै वी मुजकूं
आस्था नहीं है ॥ २ ॥

॥ १२३ ॥ साँक्षी पुरुष कहिये त्वंपदार्थ-
के औ परमात्मारूप ईश्वर कहिये तत्पदार्थके
जानैहूये कहिये मैं ब्रह्म हूं ऐसैं साक्षात् किये-
हुये औ बंधतैं मोक्षविषै वी आशाके अभाव
हुये मेरेकूं मुक्तिके अर्थ चिंता नहीं है ॥ ३ ॥

॥ १२४ ॥ अंतःकरणविषै संकल्परहित
औ बाहीर भ्रांत पुरुषकी न्याई स्वतंत्र
विचरनैवाले ज्ञानीकी तिसतिस दशा कहिये
अवस्थाकूं तैसै ज्ञानीहीं जानतेहैं ॥ ४ ॥

इति श्रीपंडितपीतांबरविरचितायामष्टावक्रगीताभाषाटीकायां
शिष्यप्रोक्तं शान्तिचतुष्टयं नाम चतुर्दशं प्रकरणं समाप्तम्॥

गुरुप्रोक्ततत्त्वोपदेशविंशतिकं नाम

पंचदशं प्रकरणं ॥ १५ ॥

॥ दोहा ॥

आत्माके दुषलच्छय । निजातत्वप्रतीतिसुखेन् ॥
लिय पुनपुन उपदेश गुरु । कहत दया जलएन् ॥

॥ १२५ ॥ सैत्त्व कहिये सत्त्वगुणयुक्त बुद्धि-
वाला शिष्य जैसें तैसें उपदेशसैं कृतार्थ
होवैहै । औ अन्य असत्त्वबुद्धिवाला जीवन-
पर्यंत जिज्ञासु हुया बहुधा उपदेशकूं पाया
वी तहां विरोचनकी न्याई मोह कहिये आंतिकूं
प्राप्त होवैहै ॥ १ ॥

॥ १२६ ॥ विषयनविषै विरसता कहिये
रागका अभाव मोक्ष है । औ विषयनविषै रस
कहिये राग बंध है । इतनाहीं बंधमोक्षका
श्रेष्ठ ज्ञान है । ऐसें जानिके तूं जैसें इच्छता-
है तैसें कर ॥ २ ॥

॥ १२७ ॥ यँहें प्रसिद्ध तत्त्वबोध ।
 वाचालपंडित औ महान् उद्योगी जनकूँ
 क्रमतेँ मूक जड औ आलसी करडालताहै ।
 प्रत्यगात्माविषै तत्पर होनैकरि ज्ञानीके वाणी मन
 औ शरीर कुंठित होवैहैं । यातैं भोगकी
 इच्छावाले पुरुषोनेँ तत्त्वबोध त्यागदिया
 कहिये अनादरयुक्त कियाहै ॥ ३ ॥

॥ १२८ ॥ हे शिष्य ! जातैं तूं चेतनरूप
 है यातैं देह नहीं औ तेरा देह नहीं । औ
 जातैं तूं सदा साक्षी है यातैं तूं भोक्ता वा
 कर्त्ता नहीं । यातैं देह औ ताके संबंधिनविषै
 निरपेक्ष हुया सुख जैसैं होवै तैसैं विचर ४

॥ १२९ ॥ रँग औ द्वेष मनके धर्म हैं ।
 तेरे नहीं । सो मन कदाचित् तेरा संबंधि
 नहीं । यातैं मनके अध्यासतेँ रागादिकका

१३१] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १५ ॥ २९३

अध्यास मत्तिकर । जातैं तूं निर्विकल्प औ बोध-
स्वरूप है । यातैं रागादिविकारनतैं रहित
हुया सुख जैसें होवै तैसें विचर ॥ ५ ॥

॥ १३० ॥ सर्वभूतनविषै विवर्त्तोपादान-
कारण होनैकरि अनुत्पृत आत्माकूं जानिके औ
सर्वभूतनकूं आत्माविषै अध्यस्त हैं ऐसें
जानिके अहंकाररहित औ समकाररहित हुया
तूं सुखी हो ॥ ६ ॥

॥ १३१ ॥ जिसविषै यह विश्व । सागर-
विषै तरंगनकी न्यांई अधिष्ठानसैं अभिन्न
स्फुरता कहिये भासताहै । सो चैतन्य तूं हीं
है यामैं संदेह नहीं । यातैं हे चेतनमूर्ते ! तूं
ज्वररहित हो ॥ ७ ॥

॥ १३२ ॥ हे तात ! श्रद्धा कहिये विश्वास कर। श्रद्धा कर। भो हे शिष्य ! इस अपनी चेतनरूपताविषे मोह कहिये संशय-विपर्ययरूप अविवेककूं मति कर ॥ ज्ञानस्वरूप औ प्रकृतितैं पर जो तूं सो भगवान् कहिये तत्प-दार्थरूप है। तैसैं आत्मा कहिये त्वंपदार्थरूप है ८

॥ १३३ ॥ गुण कहिये इंद्रियआदिकन-करि वेष्टित देह बैठताहै आताहै औ जाताहै। आत्मा तौ न जानैवाला है औ न आनैवाला है। यातैं इस आत्माके ताई मैं मरुंगा ऐसैं क्या शोच करताहै ॥ ९ ॥

॥ १३४ ॥ देह जो है सो कल्पपर्यंत स्थित होहु वा फेर आज कहिये अवीहीं चल्याजाउ। तिसकरि चेतनमात्रस्वरूप तेरी कहां वृद्धि है औ वा कहां हानि है ? ॥ १० ॥

॥ १३५ ॥ विश्वनामक लहरी बी स्वभाव-

तैं कहिये अविद्या काम कर्मतैं तुज अनंत चेतन-
रूप महासमुद्रविषै उदय होवो वा अस्तकूं
पावहू। इसकरितेरी वृद्धि नहीं औ हानि नहीं ॥

॥ १३६ ॥ हैं तात ! तूं जातैं चेतन-
मात्ररूप है औ यह जगत् तुजतैं भिन्न नहीं।
यातैं किसकूं कैसें कहां त्यागग्रहणकी
कल्पना होवै ? ॥ १२ ॥

॥ १३७ ॥ ऐकैं अविनाशी शांत कहिये
निष्प्रपंच चिदाकाशरूप औ निर्मल कहिये
शुद्धरूप तुजविषै जन्म कहातैं औ कर्म
कहातैं औ अहंकार कहातैं हीं होवैगा ? ॥ १३ ॥

॥ १३८ ॥ जिंसें जिस कार्यकूं तूं देखता-
है। तहां कारणरूप एक तूंहीं भासताहै।
कटक अंगद कहिये भुजाका भूषण। औ नू-
पुर कहिये स्त्रीपादभूषण क्या सुवर्णतैं न्यारा
भासताहै ? नहीं भासताहै। यह अर्थ है ॥ १४ ॥

॥ १३९ ॥ “येंहं सो मैं हूं औ यह मैं नहीं हूं” इस विभागकूं त्यागकर । औ “सर्व आत्मा है” ऐसैं निश्चय करिके भेदभ्रांतिकूं त्यागकर । तैसैं हुये निःसंकल्प हुया सुखी हो ॥ १५ ॥

॥ १४० ॥ तैरेहीं अज्ञानतैं विश्व है । यातैं परमार्थतैं तूं एक है यातैं तुजतैं अन्य कोई बी संसारी नहीं औ असंसारी नहीं है ॥ १६ ॥

॥ १४१ ॥ येंहें विश्व भ्रांतिमात्र सिद्ध है । यातैं किंचित् नहीं है । इस निश्चय-वाला याहीतैं वासनारहित औ स्फूर्ति कहिये प्रकाशमात्र हुया कछु बी नहींकी न्यांई शांतिकूं पावताहै ॥ १७ ॥

१४४] ॥ भाष्यटीका-प्रकरण १५ ॥ २९७

॥ १४२ ॥ ^{२९५}तान्कालमें वी भवसागरविषे
एक तूहीं होताभयाहै औ होवैगा । यातें
तेरेकूं बंध नहीं है वा मोक्ष नहीं है । यातें तूं
कृतकृत्य हुया सुख जैसें होवें तैसें विचर १८

॥ १४३ ॥ ^{२९६}हैं चैतनरूप ! संकल्प औ
विकल्प करिके चित्तकूं क्षोभ मतकर । किंतु
उपशमकूं पाव । औ आनंदरूप स्वस्वरूप-
विषे स्थित होहू ॥ १९ ॥

॥ १४४ ॥ ^{२९७}तूं सर्वे ठिकाने ध्यानकूंहीं
त्यागकर । कैछें वी हृदयविषे धारण मत-
कर । आत्मरूप तूं सदा मुक्तहीं हो ।
विचारिके क्या फल करैगा ? ॥ २० ॥

इति श्रीसिद्धिदेवांपरमेश्वरविद्यानन्दकृष्णदेवाभाषटीकायां
तत्त्वोपदेशविद्यार्थिके नाम पंचदशं प्रकरणं समाप्तम् ॥ १५ ॥

विशेषोपदेशकं नाम

षोडशं प्रकरणं ॥ १६ ॥

॥ दोहा ॥

भिन्नभाव करि सर्वकी विस्मृति मुक्ती अंग ॥

कहहीं द्वार अनर्थमय तृष्णा आदिक भंग ॥ १ ॥

॥ १४५ ॥ हे तात ! तूं नानाशास्त्रनकूं
वारंवार शिष्यनके ताई कथन कर । वा गुरुनतैं
श्रवण कर । तौ वी तेरा सर्वके विस्मरणतैं
विना श्रेय कहिये कल्याण नहीं होवैगा ॥ १ ॥

॥ १४६ ॥ हे विशेषज्ञाता ! तूं भोगकूं
कर । वा कर्मकूं कर । वा समाधिकूं कर ।
तौ वी तेरेकूं सर्वआशातैं रहित भया
चित्त स्वस्वरूपविषै अत्यंतरुचि उपजावेगा ॥ २ ॥

॥ १४७ ॥ सैकल कहिये सर्वजन आयासतैं
कहिये देहनिर्वाहक परिश्रमतैं दुःखी होवैहै ।
परंतु इस आयासकूं “ यह दुःखका हेतु है ॥ ”

ऐसैं कोईवी जानता नहीं । इसीहीं उपदेश-
सैं धन्य कहिये सुकृतिपुरुष परमसुखकूं
पावताहै ॥ ३ ॥

॥ १४८ ॥ जो निमेष औ उन्मेषके कहिये
नेत्रके दांपनैखोलनैके व्यापारविषै खेदकूं
पावताहै । तिस आलसीधीरकूं मुख होवैहै ।
अन्य किसीकूं वी नहीं ॥ ४ ॥

॥ १४९ ॥ यैहैं किया । यह नहीं किया ।
इसप्रकारके द्वंद्वनसैं मुक्त जब मन होवैहै । तब
धर्मअर्थकाम औ मोक्षविषै निरपेक्ष होवैहै ५

॥ १५० ॥ मुँमुँहु हुआ जो विषयविषै
द्वेषका कर्त्ता होवै । सो विरक्त कहियैहै ॥
औ काम सापेक्ष हुआ जो विषयनविषै लोलुप
होवै । सो रागी ऐसैं कहियैहै ॥ औ जो ग्रहण
औ मोक्षतैं रहित है । सो तो विरक्त नहीं
औ रागवान् नहीं ॥ ६ ॥

॥ १५१ ॥ अविचारदशाका स्थानकमय
 तृष्णा जहां लगि जीवैहै । तहां लगि नि-
 श्रयकरि त्यागग्रहणभावरूप संसारवृक्षकी
 शाकाका अंकुर होवैहै ॥ ज्ञानीजनोकूं तौ
 तृष्णाके होते बी त्यागग्रहणादिव्यवहारविषै
 संसारकी शाखाका विस्तार नहीं होवैहै । यह
 भावार्थ है ॥ ७ ॥

॥ १५२ ॥ प्रवृत्तिविषै राग होवैहै ।
 निवृत्तिविषै द्वेषहीं होवैहै । यातैं ज्ञानी
 बालककी न्यांई रागद्वेषतैं रहित हुया ।
 ऐसैं रागद्वेषजन्य प्रवृत्तिनिवृत्तितैं रहितहीं स्थित
 होवैहै ॥ ८ ॥

॥ १५३ ॥ राँगीपुरुष दुःखके त्यागकी
 इच्छासैं संसारकूं त्यागनेकूं इच्छताहै । औ
 रागरहित तौ दुःखरहित हुया तिस संसारकें
 होते बी खेदकूं पावता नहीं ॥ ९ ॥

१५५] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १७ ॥ ३०१

॥ १५४ ॥ जौं^{३६}कूं मोक्षविषै वी ज्ञानी हं ।
ऐसा अभिमान है । तैसैं देहविषै वी ममता
है । यह ज्ञानी नहीं वा योगी नहीं । किंतु
केवल दुःखका भजनैवाला है ॥ १० ॥

॥ १५५ ॥ तेरे^{५३९}कूं यद्यपि हर कहिये शिव
उपदेशका कर्त्ता होवैगा । वा हरि होवैगा ।
वा ब्रह्मा होवैगा । तौ वी तेरेकूं सर्वके वि-
स्मरणतैं विना । स्वस्थता नहीं होवैगी ॥ ११ ॥
इति श्रीपंडितपीतांबरविरचितायामष्टावकगीताभाषाटीकायां
विशेषोपदेशकं नाम शोडशं प्रकरणं समाप्तम् ॥ १६ ॥

तत्त्वज्ञस्वरूपविंशतिकं नाम

सप्तदशं प्रकरणं ॥ १७ ॥

॥ दोहा ॥

वीसश्लोकसैं कहत है ज्ञानिदशा गुरुदेव ॥

विद्याज्ञानि श्रेष्ठता स्पष्टकरन फुट एव ॥ १ ॥

॥ १५६ ॥ तिसीनँ^{१५६} ज्ञानका फल पाया ।
तैसँ योगाभ्यासका फल पाया । जो आत्मा-
विषैहीं तृप्त औ स्वच्छइंद्रियवाला हुया नित्य-
अकेला रमताहै ॥ १ ॥

॥ १५७ ॥ हे शिष्य ! इस जगत्विषै
कदाचित् तत्त्वज्ञानी खेदकूँ पावता नहीं ।
जातँ एकहीं तिसकरि यह ब्रह्मांडमंडल पूर्ण
है । यातँ दूसरेके अभावतँ खेदकूँ पावता नहीं ।
यह अर्थ है ॥ २ ॥

॥ १५८ ॥ आत्मारामकूँ कदाचित् ये
विषय हर्षकूँ प्राप्त करतँ नहीं । जैसँ सल्लकी
कहिये बल्लीविशेषके पत्त्योंविषै प्रीतिवाले हस्ती-
कूँ निंवके पत्ते हर्षकूँ प्राप्त करते नहीं । तैसँ ॥ ३ ॥

॥ १५९ ॥ जो^{१५९} भुक्तभोगनविषै आसक्त
होता नहीं औ अभुक्तभोगनविषै इच्छारहित
होवैहै । तैसा दुर्लभ हो ॥ ४ ॥

१६२] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १७ ॥ ३०३

॥ १६० ॥ संसारविषे भोगकी इच्छा-
वाला औ मोक्षकी इच्छावाला बी देखिये-
है । परंतु भोग मोक्ष दोनोंकी इच्छातें रहित
महाशय कहिये ब्रह्मविषे अंतःकरणवाला
विरलाहीं है ॥ ५ ॥

॥ १६१ ॥ धर्म अर्थ काम औ मोक्षविषे ।
अरु जीवितविषे । तैसें मरणविषे । किसी
बी उदारचित्तवालेकूं त्याग औ ग्रहणभाव
नहीं है ॥ ६ ॥

॥ १६२ ॥ जातैं ज्ञानीकूं विश्वके लयविषे
इच्छा नहीं औ ताकी स्थितिविषे द्वेष नहीं ।
तातैं धन्य जो विद्वान् सो यथाप्राप्त आजी-
विकासैं जैसें सुख होवै तैसें रहताहै ॥ ७ ॥

॥ १६३ ॥ मैं^{५५६} इस ज्ञानसँ कृतार्थ हँ ।
 इसप्रकारसँ गलित भईहै बुद्धि जिसकी ।
 ऐसा कृती कहिये ज्ञानी । देखताहुया ।
 सुनताहुया । स्पर्श करताहुया । संघटा-
 हुया । खाताहुया । सुख जैसेँ होवै तैसेँ
 रहताहै ॥ ८ ॥

॥ १६४ ॥ क्षीण^{५५८} भयाहै संसार जिसका ।
 तिस पुरुषविषै विषयकी इच्छा नहीं वा
 विरक्ति नहीं । औ ताकी दृष्टि कहिये मनकी
 क्रिया शून्य भई औ चेष्टा कहिये शरीरकी
 क्रिया वृथा भई औ इंद्रिय विकल भये ॥ ९ ॥

॥ १६५ ॥^{५६० ॥ ५६३} ज्ञानी जागता नहीं । याहीतैं
 नेत्रकी पलकांखोलता नहीं कहिये बाह्यविषयका
 स्मरण करता नहीं । औ ज्ञानी निद्रा करता
 नहीं । यातैं नेत्रकी पलकां लगावता नहीं

१६७] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १७ ॥ ३०५

कहिये सर्वविषयनकुं ब्रह्ममय देखताहै ॥ "अहो
कहिये आश्चर्य है कि:- मुक्तचित्तवाले ज्ञानीकी
कोई वी उत्कृष्टअवस्था वर्त्ततीहै ॥ १० ॥

॥ १६६ ॥ सर्व^{५६९}ठिकानै सुख औ दुःख-
विषै स्वस्थचित्तवाला देखिये औ सर्वठिकानै
शत्रु औ मित्रविषै निर्मलअंतःकरणवाला
कहिये समदर्शी देखियेहै । जातैं सर्ववासनातैं
मुक्त है । याहीतैं मुक्त कहिये ज्ञानी सर्वत्र सर्व-
दशाविषै विराजताहै । पूर्णआत्माका दर्श
होनैतैं ॥ ११ ॥

॥ १६७ ॥ देख^{५७१}ताहुया । सुनताहुया ।
स्पर्श करताहुया । संघताहुया । खाता-
हुया । ग्रहण करताहुया । बोलताहुया
औ चलताहुया । जो इच्छा औ द्वेषतैं मुक्त
औ महाशय कहिये ब्रह्मविषै मनवाला पुरुष है ।
सो मुक्तहीं है ॥ १२ ॥

॥ १६८ ॥ उक्तैर्अर्थकं स्पष्ट करतेहैं:- जो निंदा करता नहीं । स्तुति करता नहीं । हर्षकं पावता नहीं । कोपकं करता नहीं । देता नहीं औ ग्रहण करता नहीं । अरु सर्वत्र रससं रहित है । सो मुक्त है ॥ १३ ॥

॥ १६९ ॥ जो प्रीतिसहित स्त्रीकूं देखिके । वा समीपमें स्थित मृत्युकूं देखिके अव्याकुल मनवाला कहिये काम औ भयतैं रहित हुया स्वस्थ कहिये स्वरूपमें स्थित औ महाशय है । सो मुक्तहीं है ॥ १४ ॥

॥ १७० ॥ सुखविषै दुःखविषै नरविषै नारीविषै औ संपत्तियांविषै अरु विपत्तियांविषै सर्वत्र समदर्शी धीर कहिये ज्ञानीकूं भेद नहीं है ॥ १५ ॥

१७३] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १७ ॥ ३०७

॥ १७१ ॥ ^{५८२}क्षीण भया है संसार जिस-
का । ऐसे नरविपै हिंसा कहिये परका द्रोह
नहीं । औ करुणायुक्तता नहीं औ उद्धतपना
नहीं औ दीनता नहीं औ आश्चर्य नहीं औ
क्षोभ नहीं ॥ १६ ॥

॥ १७२ ॥ ^{५८४}जीवन्मुक्त जो है सो विषय-
विपै द्वेषकूं करता नहीं । वा विषयविपै
लोलुप कहिये आसक्त वी नहीं । किंतु आसक्ति-
रहित मनवाला हुया नित्य प्रारब्धवशतैं
प्राप्तप्राप्तकूं भोगताहै ॥ १७ ॥

॥ १७३ ॥ ^{५८६}बाहिरतैं शून्यचित्तवाला कहिये
ज्ञानी । समाधान असमाधान हित औ
अहितकी कल्पनाकूं जानता नहीं । किंतु
विदेहमुक्तिके प्रति स्थित कहिये प्राप्त हुयेकी
न्यांई है ॥ १८ ॥

॥ १७४ ॥ मर्मतारहित औ अहंकार-
रहित औ “कष्टु ची नहीं” इसनिश्चयवाला
औ अंतरमं गल गर्देह सर्वआशा जाकी
ऐसा है । यातें करताहुया ची नहीं करता-
है ॥ १९ ॥

॥ १७५ ॥ गलित भयाह मन जिसका
ऐसा ज्ञानी । किसी ची अनिर्वचनीयदशा
कहिये अवस्थाकूं प्राप्त होवैहै । जातें मनका
प्रकाश मोह स्वप्न औ जडता कहिये सुषुप्ति
रहित है ॥ २० ॥

इति श्रीपंडितपी० विरचितायामष्टावक्त्रगीताटीकायां
तत्त्वज्ञस्वरूपविशक्तिकं नाम सप्तदशं प्रकरणं
समाप्तम् ॥ १७ ॥

१७७] ॥ माषाटीका-प्रकरण १८ ॥ ३०९

शांतिशतकं नाम

अष्टादशं प्रकरणं ॥ १८ ॥

॥ दोहा ॥

ज्ञानी मैं फलभूत जो । शांति मुख्यता ताहि ॥
कहनेकूं गुरु कहत हैं । शांति शतक फुट याहि १

॥ १७६ ॥ ^{५१३}बोधके उदय भये तिसी
क्षणमैंहीं प्रपंचका भ्रम स्वप्नकी न्याईं तुच्छ
जाकूं विदित होवैहै । तिस शांत औ एक
सुखरूप स्वप्रकाश कहिये ज्ञानीके अर्थ
नमस्कार है ॥ १ ॥

॥ १७७ ॥ ^{५१६}सर्वअर्थ कहिये धनादिकनकूं
संपादनकरिके परिपूर्णभोगनकूं पावताहै ।
परंतु सर्वके परित्यागविना सुखी नहीं
होवैहै ॥ २ ॥

॥ १७८ ॥ कर्त्तव्यजन्य दुःखरूप सूर्यकी
ज्वालाकरि दग्ध भयाहं मन जाका ।
ता पुरुषकूं शांतिरूप अमृतधाराकी वृष्टि-
विना सुख कहांसं होवैगा ? ॥ ३ ॥

॥ १७९ ॥ र्यहं भव कहिये संसार भाव-
नामात्र है । परमार्थतं आत्मातं भिन्न कछु
बी नहीं । भावरूप औ अभावरूप पदार्थ-
नविषै स्थित स्वभावनका अभाव नहीं है ॥
उष्णस्वभाववाला अग्नि शीतल नहीं होवैहै ।
तैसैं हुये असत्स्वभाववाला प्रपंच भावनाकी
निवृत्ति हुये निवृत्त होवैहै ॥ ४ ॥

॥ १८० ॥ आत्माका पद कहिये स्वरूप
दूर नहीं औ संकोचतैं कहिये परिच्छिन्न
नहीं । याहीतैं नित्यप्राप्तही है । ताकूं कंठ-
गत भूषणकी न्याई अप्राप्तकी न्याई अज्ञानी
मानतेहैं ॥ सो कैसा है कि:-निर्विकल्प है ।

१८३] ॥ मांषाटीका-प्रकरण १८ ॥ ३११

आयाससैं रहित है । निर्विकार है औ
निरंजन है ॥ ५ ॥

॥ १८१ ॥ निर्वावरणदृष्टिवाले कहिये
ज्ञानी । प्रपंचरूप भ्रांतिमात्रकी निवृत्तिके
हुये स्वरूपके ग्रहणमात्रतैं शोकरहित हुये
विराजतेहैं ॥ ६ ॥

॥ १८२ ॥ ^{६३०}सर्वजगत कल्पनामात्र है ।
औ आत्मा मुक्त है अरु सनातन है । ऐसैं
जानिके धीर कहिये ज्ञानी । बालककी न्याई
क्या अभ्यास करताहै ? कछु वी नहीं ।
कर्त्तव्यके अभावतैं । यह अर्थ है ॥ ७ ॥

॥ १८३ ॥ “आत्मा ब्रह्म है” औ “भाव-
अभावरूप पदार्थ कल्पित हैं” । ऐसैं निश्चय-
करिके निष्काम हुया क्या जानताहै ।
क्या बोलता है औ क्या करता है ? ॥ ८ ॥

॥ १८४ ॥ “^{६३}सर्व आत्मा है” ऐसै निश्चयकरिके बाह्यव्यापारतैं निवृत्त भये योगीकूं “यह सो मैं हूं” औ “यह मैं नहीं हूं” ऐसी कल्पना क्षीण मई ॥ ९ ॥

॥ १८५ ॥ शान्त योगीकूं विक्षेप नहीं औ एकाग्रता नहीं औ अतिबोध नहीं औ मूढता नहीं । औ सुख नहीं अरु दुःख नहीं १०

॥ १८६ ॥ ^{६४}स्वर्गके राज्यविषै । भिक्षा-वृत्तिविषै । लाभसहित अलाभविषै । जन-समूहविषै औ वनविषै । विकल्परहित स्वभाववाले योगीकूं विशेष नहीं है ॥ ११ ॥

॥ १८७ ॥ ^{६५}यहँ किया । यह नही किया इत्यादिद्वंद्वोंतैं मुक्त योगीकूं धर्म कहां है ? वा काम कहिये भोग कहां है ? वा अर्थ कहां है । औ वा विवेकता कहिये मोक्षका साधनरूप विवेक कहां है ? ॥ १२ ॥

१९०] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १८ ॥ ३१३

॥ १८८ ॥ जीर्वन्मुक्तयोगीकूं कछु वी
करनै योग्य नहीं है औ मनविषै कहीं वी
अनुराग नहीं है । तौ वी इसका करना इहां
जीवनके हेतु अदृष्टके अनुसारहीं होवै-
है ॥ १३ ॥

॥ १८९ ॥ ^{६३४}सर्वसंकल्पोंकी सीमा कहिये
आत्मज्ञानविषै विश्रान्तिकूं प्राप्त भये महात्माकूं
मोह कहां है । वा विश्व कहां है । वा
ताका धन कहां है । वा मुक्तता कहां
है? ॥ १४ ॥

॥ १९० ॥ जिसनै यह विश्व कहिये
घटादिक देख्यहै । सो कदाचित् घटादिक
नहीं है ऐसैं जानो । परंतु जो देखताहुंया
वी नहीं देखताहै । सो वासनारहित हुया
क्या करताहै? प्रतियोगीके अभावतैं । कछु
वी करता नहीं ॥ १५ ॥

॥ १९१ ॥ जिसने^{६३६} न्यारा ब्रह्म देखा है । सो “मैं ब्रह्म हूँ” ऐसँ चिंतन करे । ओ जो द्वितीयकूँ देखता नहीं । सो निश्चित हुआ क्या चिंतन करेगा ? कछु भी चिंतन करता नहीं ॥ १६ ॥

॥ १९२ ॥ जिसने^{६३९} आत्माविषै विक्षेप देखाहै । यह चित्त निरोधकूँ करताहै । उदार कहिये आत्मदर्शी तौ विक्षेपकूँ पाया नहीं । तब विक्षेपकी निवृत्तिरूप साध्यके अभावतँ क्या करताहै ? कहिये कैसँ निरोधकूँ करताहै ॥ १७ ॥

॥ १९३ ॥ धीर^{६४२} कहिये ज्ञानी लोकनविषै विक्षेपरहित औ प्रारब्धके वशतँ लोककी न्याँई वर्तताहुया बी अपनैँ प्रति समाधिकूँ नहीं देखताहै औ विक्षेपकूँ नहीं देखताहै औ विक्षेपके किये लेपकूँ नहीं देखता है १८

१९६] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १८ ॥ ३१५

॥ १९४ ॥ ^{६४४}जो ज्ञानी तृप्त औ भाव अ-
भावतैं रहित औ वासनातैं रहित है । तिस
लोकदृष्टिकरि करनैवालेनै वी कछु वी नहीं
किया । अकर्ता आत्माके ज्ञानसैं कर्तापनैके अ-
ध्यासकी निवृत्तितैं ॥ १९ ॥

॥ १९५ ॥ ^{६४७}धीर कहिये ज्ञानीकूं प्रवृत्ति-
विषै वा निवृत्तिविषै वा दुराग्रह नहीं है ॥
कैसे धीरकूं कि-प्रारब्धके वशतैं जब जो प्रवृत्त
वा निवृत्त कर्म करनैकूं आवताहै तब ताकूं
सुख जैसें होवै तैसें करिके स्थित होनैवालेकूं ।
प्रवृत्तिविषै वा निवृत्तिविषै दुराग्रह नहीं है ॥२०॥

॥ १९६ ॥ वाँसंनारहित आलंबनरहित
औ स्वतंत्र जो बंधनतैं मुक्त कहिये ज्ञानी । सो
संस्कार कहिये प्रारब्धरूप पवनकरि प्रेज्या-
हुया सूकेपत्रकी न्याई चेष्टा करताहै ॥२१॥

॥ १९७ ॥ संसाररहितकूं कहिये ज्ञानीकूं
तौ कहां वी हर्ष नहीं औ खेद नहीं ।
याहीतैं नित्य शीतलमनसहित हुया विदेहकी
न्याईं विराजताहै ॥ २२ ॥

॥ १९८ ॥ आत्मविषै है आराम जिसकूं ।
याहीतैं धीर कहिये निश्चलचित्तवाले शीतल
औ अतिनिर्मलमनवाले कहिये ज्ञानीकूं
कहा वी त्यागकी इच्छा औ ग्रहणकी इच्छा
वी नहीं है । वा कहां वी नाश कहिये
अनर्थ वी नहीं है ॥ २३ ॥

॥ १९९ ॥ स्वभावसैं चिकाररहित चित्त-
वाले औ धीर औ अज्ञानीकी न्याईं
प्रारब्धके वशतैं करनैवाले इस ज्ञानीकूं
मान नहीं औ अपमान नहीं ॥ २४ ॥

२०२] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १८ ॥ ३१७

॥ २०० ॥ देह^{६५९}नै यह कर्म किया। शुद्ध-
रूप मैंनै नहीं किया। ऐसी चिंताका
अनुसारी जो है। सो करताहुया वी नहीं
करता ॥ २५ ॥

॥ २०१ ॥ जीव^{६६०}न्मुक्त। तिस किये कार्यकूं
“मैं यह कहूंगा” ऐसै नहीं कहताहुयाहीं कार्यकूं
करताहै तौ वी मूर्ख नहीं होवैहै। याहीतैं
संसारके व्यवहारकूं करताहुया वी भीतर
सुखी औ शोभावान है। यातैं शोभता-
है ॥ २६ ॥

॥ २०२ ॥ जी^{६६१}तैं धीर कहिये ज्ञानी।
नानाविचारतैं निवृत्त भयाहै। याहीतैं
आत्माविषैहीं विश्रामकूं प्राप्त भया। याहीतैं
संकल्पकूं करता नहीं। औ जानता नहीं।
औ सुनता नहीं। औ देखता नहीं ॥ २७ ॥

॥ २०३ ॥ ^{६६५}ज्ञानी । मुमुक्षु नहीं समाधिके
न करनेतैं । औ बद्ध नहीं विक्षेप कहिये
द्वैतश्रमके अभावतैं ॥ तब कैसा है ज्ञानी कि:-
“यह सर्व कल्पित है” ऐसैं निश्चय करिके ।
पीछे बाधा भये प्रपंचकी प्रतीतिसैं देखताहुया
बी महाशय कहिये निर्विकारचित्तवाली है ।
याहीतैं ब्रह्मरूपहीं स्थित होवैहै ॥ २८ ॥

॥ २०४ ॥ ^{६६५}जाँके अंतःकरणमें अहंकार-
का अध्यास होवै । सो लोकदृष्टिसैं न करता-
है तौ बी संकल्पक करताहै । औ अहंकार-
रहित धीर कहिये । ज्ञानीनैं यद्यपि लोकदृष्टिसैं
किया तौ बी स्वदृष्टिसैं कुछु बी नहीं किया ॥ २९

॥ २०५ ॥ ^{६६५}मुक्तका चित्त विराजताहै
कहिये केवल प्रकाशमानहीं है । काहेतैं कि:-जातैं
उद्वेगकू पावता नहीं द्वेषके अभावतैं । औ
संतोषकू पावता नहीं रागके अभावतैं । औ

२०७] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १८ ॥ ३१९

कर्ताभावसँ रहित है औ संकल्पविकल्पतँ रहित है । औ आशारहित है । औ संदेहतँ रहित है । यातँ विराजताहै ॥ ३० ॥

॥ २०६ ॥ जिस^{६७६} ज्ञानीका चित्त । निष्क्रियभावकरि स्थित होनैकूँ वा चेष्टा करनैकूँ वी प्रवृत्त होता नहीं । किंतु यह ज्ञानीका चित्त निमित्त कहिये संकल्पतँ रहित हुया स्वरूपविषै निश्चल स्थित होवैहै । औ विविधचेष्टाकूँ करताहै ॥ ३१ ॥

॥ २०७ ॥ मंद^{६७९} कहिये अज्ञानी यथार्थ-तत्त्वकूँ श्रुतितँ सुनिके संशयविपर्ययकरि मूढ-ताकूँ पावताहै अथवा शास्त्रार्थके साक्षात्कार अर्थ संकोच कहिये चित्तकी समाधिकूँ पावता-है ॥ कोईक अंतरतँ अमूढ वी बाहिरकी गतिसँ मूढकी न्याई बाहिरके व्यवहारका कर्ता होवै-है ॥ ३२ ॥

॥ २०८ ॥ ईकाग्रता वा निरोध मूढन-
करि अत्यंत अभ्यास करियेहै । औ
सुषुप्तिवान्की न्याई देहात्मबुद्धिसैं रहित होनै-
करि स्वस्वरूपविषै स्थित धीर कहिये ज्ञानी
तौ पूर्वउक्त किसी वी कृत्यकूं देखते नहीं ३३ ॥

॥ २०९ ॥ मूढें जो है सो अप्रयत्नतैं वा
प्रयत्नतैं परमसुखकूं पावता नहीं । औ
प्राज्ञ जो है सो तत्त्वके निश्चयमात्रकरि
कृतार्थ होबैहै ॥ ३४ ॥

॥ २१० ॥ तिसैं जगद्विषै अभ्यास-
परायण जो जन हैं । वे शुद्ध बुद्ध कहिये
चेतनरूप प्रिय पूर्ण निष्प्रपंच औ निरामय
आत्माकूं नहीं जानतेहैं ॥ ३५ ॥

॥ २११ ॥ विमूढें जो है सो अभ्यासरूप
कर्मसैं मोक्षकूं पावता नहीं । औ कोईक
धन्य कहिये भाग्यवान् विज्ञानमात्रसैं अ-

२१४] ॥ साषाटीका-प्रकरण १८ ॥ ३२१

विक्रिय कहिये अविद्याकामकर्मरहित औ याहीतैं
मुक्त हुया स्थित होवैहै ॥ ३६ ॥

॥ २१२ ॥ मूँढ कहिये अज्ञानी जातैं चित्त-
निरोधतैं ब्रह्म होनैकूं इच्छताहै । तातैं ब्रह्मकूं
पावता नहीं । यह निश्चित है । औ धीर कहिये
ज्ञानी न इच्छताहुया वी परब्रह्मके स्वरूपकूं
भजता कहिये सस्वरूपसैं पावताहै ॥ ३७ ॥

॥ २१३ ॥ मूँढ अज्ञानी जे हैं । वे कारण-
रहित दुराग्रहविषै संलग्न हैं । यातैं
संसारके पोषण करनैवाले हैं । औ ज्ञानी-
जनोकरि इस अनर्थरूप मूलवाले संसारके
मूलका छेद कियाहै ॥ ३८ ॥

॥ २१४ ॥ मूँढ जातैं शम कहिये शांति-
वान् होनैकूं इच्छताहै । यातैं शांतिकूं पावता
नहीं । औ धीर कहिये ज्ञानी तत्त्वकूं निश्चय
करिके सर्वदा शांतमनवाला है ॥ ३९ ॥

॥ २१५ ॥ जाँका देख्या दृश्यकूं विषय करताहै । ताकूं आत्माका दर्शन कहां है ? कहां बी नहीं ॥ औ धीर जे हैं वे तिस तिस अंधकार दीपादिककूं देखते नहीं । किंतु अविनाशीआत्माकूं देखतैहैं ॥ ४० ॥

॥ २१६ ॥ ॐ जो मूढ । चित्तके निरोधविषै दुराग्रहकूं करताहै । तिस मूढकूं कहां चित्तका निरोध है ? कहां बी नहीं । अज्ञानि-जननकूं समाधिकी निवृत्ति हुये चित्तके प्रसारणतैं ॥ औ आत्मारामधीरकूं सर्वदा यह चित्तका निरोध स्वाभाविक है ॥ ४१ ॥

॥ २१७ ॥ ॐ कोईक नैयायिकादि भाव कहिये प्रपंचकी सत्ताका माननैहारा है । औ दूसरा शून्यवादी कछु बी नहीं ऐसैं माननै-हारा है । कोईक आत्माके अनुभवकरि युक्त दोनूं भाव-अभावका नहीं माननैहारा है ।

२२०] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १८ ॥ ३२३

ऐसैहीं दोनूं अभावकी भावनासैहीं अव्याकुल
स्वस्थचित्तवाला रहताहै ॥ ४२ ॥

॥ २१८ ॥ कुँवुंछिवाले शुद्धअद्वैत-
आत्माकूं भावना कहिये चितन करतेहैं परंतु
जानते नहीं । मोहके होनैतैं । यातैं जहां-
लगि जीवन है तहांलगि परमसंतोषतैं
रहित हैं ॥ ४३ ॥

॥ २१९ ॥ मुँमुँक्षुकी बुद्धि । सधर्मक-
वस्तुरूप आलंवन कहिये आश्रयविना नहीं
होवैहै । औ मुक्तकी बुद्धि सर्वदा निराधार
अरु निष्कामहीं होवैहै ॥ ४४ ॥

॥ २२० ॥ विषैरूप व्याघ्रकूं देखिके
भयकूं पाये जो आत्माकी रक्षाके अर्थी
कहिये मूढ । सो । तत्काल चित्तके निरोध औ
एकाग्रताकी सिद्धिअर्थ गुहाके मध्यदेशके
प्रति प्रवेश करतेहैं । ज्ञानी नहीं ॥ ४५ ॥

॥ २२१ ॥ वाँसिनारहित पुरुषरूप केसरी
 कहिये सिंहकूँ देखिके विषयरूप हस्ती असमर्थ
 हुये मौन जैसें होवै तैसें भागतैहैं । प्रिय-
 वादी पुरुषकी न्याईं हुये तिस निर्वासनिककूँ
 ईश्वरकरि आकर्षित भये आपहीं आयके सेवते-
 हैं ॥ ४६ ॥

॥ २२२ ॥ निःशंक औ निश्चलमनवाला
 ज्ञानी । यमनियमादियोगक्रियाकूँ आग्रहतै
 धारण करता नहीं । किंतु जैसें सुख होवै
 तैसें लोकदृष्टिसैं देखताहुया । सुनताहुया ।
 स्पर्श करताहुया । सूँघताहुया । खाता-
 हुया । रहताहै ॥ ४७ ॥

॥ २२३ ॥ वस्तुके श्रवणमात्रसैं शुद्ध-
 बुद्धिवाला औ तातैं स्वस्वरूपमें स्थित पुरुष ।
 आचारकूँ वा अनाचारकूँ वा उदासीनताकूँ
 देखता नहीं ॥ ४८ ॥

२२७] ॥ मापाटीका-प्रकरण १८ ॥ ३२५

॥ २२४ ॥ जैवें जो शुभ वा निष्कर्म-
पना वी अशुभकर्म करनैकूं आवताहै ।
तव ताकूं आग्रहरहित हुया करताहै ।
यातैं ताकी चेष्टा बालककी न्याई प्रारब्धसैं
प्रेरी हुईहै । रागद्वेषके आधीन नहीं ॥ ४९ ॥

॥ २२५ ॥ स्वतंत्रतातैं सुखकूं पावता-
है । औ स्वतंत्रतातैं पर कहिये ज्ञानकूं पावता-
है । औ स्वतंत्रतातैं परमसुखकूं पावताहै ।
औ स्वतंत्रतातैं परमपदकूं पावताहै ॥ ५० ॥

॥ २२६ ॥ पुँरुप जव अपनै आत्माके
अकर्त्तापनैकूं औ अभोक्तापनैकूं मानताहै ।
तव सर्वचित्तवृत्तियां क्षीण होवैहैं ॥ ५१ ॥

॥ २२७ ॥ धीर^{७३} कहिये निस्पृहकी अवना-
वटकी कहिये स्वाभाविक शांतिरहित वी स्थिति
शोभतीहै ॥ मूढकी वनावटकी इच्छासहित
चित्तकी शांति तौ नहीं शोभतीहै ॥ ५२ ॥

॥ २२८ ॥ आँसकिरहित मुक्तबुद्धि-
वाले औ कल्पनारहित जे धीर । वे कवी
महाभोगनकरि क्रीडा करतेहैं । औ कवी
पर्वतके बनोके ताई प्रवेश करतेहैं ॥ ५३ ॥

॥ २२९ ॥ ^{७३६}धीर कहिये ज्ञानीकूं श्रोत्रिय
कहिये पंडितके ताई । देवताके ताई औ तीर्थके
ताई पूजिके हृदयमें कोई वी वासना नहीं होवै-
है । औ स्त्रीके ताई राजाके ताई औ प्रिय
कहिये पुत्रादिकके ताई देखिके कोई वी कामनाके
विषयरूप वस्तुकी वासना नहीं होवैहै ॥ ५४ ॥

॥ २३० ॥ किँकैर पुत्र स्त्रियां औ कन्या-
के पुत्र अरु गोत्रविषै उत्पन्न भये पुरुष-
करि हसिके धिक्कारकूं पायाहुया योगी
कहिये ज्ञानी किंचित् वी विकार कहिये चित्त-
के क्षोभकूं पावता नहीं । काहेतैं रागद्वेषके
हेतु मोहके अभावतैं ॥ ५५ ॥

२३३] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १८ ॥ ३२७

॥ २३१ ॥ लोकदृष्टिसैं संतोपयुक्त हुया
वी संतोपवान् नहीं । औ खेदकूं पाया-
हुया खेदकूं पावता नहीं । तिस ज्ञानीकी
तिस तिस आश्चर्यरूप दशाकूं तैसैं ज्ञानीहीं
जानतैहैं ॥ ५६ ॥

॥ २३२ ॥ कर्त्तव्यताहीं संसार है ।
ताकूं ज्ञानी देखतै नहीं । वे कैसैं हैं किः—
शून्यविषै है आकार जिनकूं औ याहीतैं निरा-
कार औ निर्विकार औ संकल्परूप उपद्रवसैं
रहित हैं ॥ ५७ ॥

॥ २३३ ॥ नहीं करताहुया वी अज्ञानी
सर्वठिकानैं संकल्पतैं एकाग्रतारहित होवै-
है । औ लोकदृष्टिसैं कार्यनकूं करताहुया
वी कुशल कहिये ज्ञानी निश्चित निश्चलचित्त-
वाला होवैहै ॥ ५८ ॥

॥ २३४ ॥ प्रारब्धके वशतें व्यवहारके हुये वी शान्तबुद्धिवाला कहिये ज्ञानी । आत्माका सुख जैसें होवें तैसें बैठताहै । आ सुखसें सोवताहै । ओ सुखसें आवताहै । ओ जाताहै । ओ सुखसें चोलताहै । ओ सुखसें खाताहै ॥ ५९ ॥

॥ २३५ ॥ व्यवहार करतेहुये जिस ज्ञानीकूं स्वभाव कहिये आत्मज्ञानके सामर्थ्यतें लोककी न्याई पीडा नहीं है । सो क्लेश-रहित ज्ञानी । महाहृद कहिये बड़े जलके लड़े-की न्याई क्षोभरहित हुया शोभताहै ॥ ६० ॥

॥ २३६ ॥ मूँढेकी निवृत्ति वी प्रवृत्ति-स्वरूप होवैहै ओ ज्ञानीकी प्रारब्धतें प्रतीयमान प्रवृत्ति वी निवृत्तिके फल कहिये मुक्तिरूप परिणाम कहिये अंतवाली होवैहै ॥ ६१ ॥

२३९] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १८ ॥ ३२९

॥ २३७ ॥ मूँढे कहिये देहाभिमानीकूं
धनगृहआदिकविषै बहुतकरिके वैराग्य
देखियेहै । औ देहविषै गलित भईहै
आशा जाकी ऐसे ज्ञानीकूं कहां राग है ?
औ कहां विराग होवैगा ? ॥ ६२ ॥

॥ २३८ ॥ मूँढेकी दृष्टि सर्वदा भावना-
विषै वा अभावनाविषै आसक्त कहिये
लगीहै । औ स्वरूपविषै स्थित कहिये आत्म-
निष्ठकी सो दृष्टि तौ दृश्यकी चिंतासैं युक्त
देखियेहै । तौ बी दृश्यके दर्शनतैं रहित-
रूपवाली होवैहै ॥ ६३ ॥

॥ २३९ ॥ जौ मुनि बालककी न्यांई
निष्काम हुया सर्वआरंभनविषै वर्तताहै ।
तिस शुद्धकूं कर्मके कियेहुये बी लेप नहीं
है ॥ ६४ ॥

॥ २४० ॥ सौ^{७६१} आत्मज्ञानी धन्य है ।
जो सर्वपदार्थनविषै सम कहिये आत्मदर्शी है ।
औ याहीतैं देखता सुनताहै । स्पर्श करता
संघताहुया वी तृष्णारहित मनवाला है ॥ ६५ ॥

॥ २४१ ॥ औँकाशकी न्याँई सर्वदा
विकल्परहित धीर कहिये ज्ञानीकूं संसार
कहिये प्रपंच कहां है ? औ आभास कहिये
ताका भान कहां हैं ? स्वर्गादिकसाध्य कहां
हैं ? औ यज्ञादिकसाधन कहां हैं ? ॥ ६६ ॥

॥ २४२ ॥ सौ^{७६६} अर्थ कहिये दृष्टअदृष्ट-
फलका त्यागी औ याहीतैं पूर्णस्वभाववाला
है स्वरूप जाका । ऐसा जय कहिये सर्वसैं
उत्कर्षकूं पावताहै । सो कौन कि:- जाका
स्वाभाविक पूर्णस्वरूपविषै समाधि है सो । ६७

॥ २४३ ॥ ईहाँ ज्ञानीविषै बहुतकहे
लक्षणसैं क्या प्रयोजन है ? जातैं ज्ञाततत्त्व

२४६] ॥ गायत्रीका-प्रकरण १८ ॥ ३३१

महाशय भोगमोक्षविषे इच्छारहित औ सदा
सर्वत्र रस कहिये रागसँ रहित है ॥ ६८ ॥

॥ २४४ ॥ महँत्तत्त्वादि जगद्रूप द्वैत
नाममात्रकरि भिन्नकी न्याँई भासताहै ।
तहां कल्पनाकूँ छोडिके स्थित भये शुद्धबोध-
स्वरूपकूँ क्या कृत्य कहिये कर्तव्य अवशेष
रहताहै ? कछु वी नहीं ॥ ६९ ॥

॥ २४५ ॥ अविष्टानके साक्षात्कार हुये यह
सर्व भ्रमरूप "कछु वी नहीं हैं" ऐसँ
निश्चयवाला औ अलक्ष्यके स्फुरणवाला औ
याहीतँ शुद्ध जो है सो स्वभावसँ शांतिकूँ
पावताहै ॥ ७० ॥

॥ २४६ ॥ शुद्ध स्फुरणरूप औ दृश्य-
भावकूँ नहीं देखनैवाले ज्ञानीकूँ विधि कहां
है ? औ वैराग्य कहां है ? औ त्याग कहां है ?
वा शम वी करनैयोग्य कहां है ? ॥ ७१ ॥

॥ २४७ ॥ अनन्तरूपसैं प्रकाशमान औ
प्रकृति कहिये कार्यसहित मायाकूं नहीं दे-
खनैवालेकूं बंध कहां है ? औ मोक्ष कहां है ?
वा हर्ष कहां है ? वा खेद कहां है ? ॥ ७२ ॥

॥ २४८ ॥ अंतमज्ञानरूप अंतवाले
संसारविषै मायामात्र कहिये मायाविशिष्टचैतन्य
विवर्तरूप कहिये कल्पितजगदाकार होवैहै ।
यातैं ज्ञानी ममतारहित है । औ अहंकार-
रहित है । औ निष्काम है । यातैं शोभताहै ७३

॥ २४९ ॥ अविर्नाशी औ संतापरहित-
आत्माकूं देखनैवाले मुनिकूं विद्या कहिये
शास्त्र कहां है ? औ विश्व कहां है ? वा देह
कहां है ? वा अहंममभाव कहां है ? ॥ ७४ ॥

॥ २५० ॥ जैवं अज्ञानी चित्तनिरोध-
आदिककर्मनकूं त्यागताहै । तव इसीहीं
क्षणतैं आरंभकरिके मनोरथनकूं औ प्र-

२५४] ॥ मापाटीका-प्रकरण १८ ॥ ३३३

लापनकूं करनैके लिये प्रवृत्त होताहै ॥ ७५ ॥

॥ २५१ ॥ मूर्ख^{७५३} तिस आत्मारूप वस्तुकूं
सूनिके वी मूढताकूं त्यागता नहीं । यातें
प्रयत्नतें बाहिरदृष्टिसैं व्यापाररहित हुया वी
भीतर कहिये मनमें विषयविषै लालसावाला
होवैहै ॥ ७६ ॥

॥ २५२ ॥ जो^{७५६} ज्ञानतें गलित कर्मवाला
है । सो लोकदृष्टिसैं कर्मकूं करताहुया वी
कछुवी करनैकूं वा बोलनैकूंहीं अवसर
पावता नहीं ॥ ७७ ॥

॥ २५३ ॥ निर्विकार^{७५९} औ सर्वदा निर्भय
ज्ञानीकूं अंधकार कहां है ? वा प्रकाश कहां
है ? औ कछुवी त्याग कहां है ? कछु वी
नहीं ॥ ७८ ॥

॥ २५४ ॥ अनिर्वाच्य^{७६२}स्वभाववाले औ
स्वभावरहित योगी कहिये ज्ञानीकूं धैर्य कहां

है ? वा विवेकीपना कहां है ? वा निर्भयता
वी कहां है ? ॥ ७९ ॥

॥ २५५ ॥ ज्ञानीकूं स्वर्ग नहीं है । औ
नरक नहीं है । औ जीवनमुक्ति निश्चित
नहीं है ॥ इहां बहुत कहनैसं क्या है ? ज्ञानी-
कूं ज्ञानदृष्टिसैं कछु वी नहीं है ॥ ८० ॥

॥ २५६ ॥ ज्ञानीका चित्त अमृत कहिये
परमानंद करीहीं पूरित हुया शीतल है ।
यातैं लाभके ताई प्रार्थना करता नहीं औ
सुवर्णआदिकके अलाभकरि शोककूं करता
नहीं ॥ ८१ ॥

॥ २५७ ॥ निष्काम कहिये ज्ञानी शांति-
युक्तकूं स्तुति करता नहीं औ दुष्टकूं निं-
दता वी नहीं औ तृप्त हुया समान दुःख-
सुखवाला होवैहै । औ निष्काम होनैतैं किं-
चित् कृत्यकूं देखता नहीं ॥ ८२ ॥

२६०] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १८ ॥ ३३५

॥ २५८ ॥ ज्ञानी । संसारके प्रति द्वेष करता नहीं औ आत्माके प्रति देखनैकूँ इच्छता नहीं । किंतु हर्ष औ रोषतैं रहित हुया मृतक नहीं औ जीवता नहीं ॥ ८३ ॥

॥ २५९ ॥ आशिरहित ज्ञानी शोभता- है ॥ सो कैसा है कि:-पुत्रदारादिकविषै स्नेह- रहित है । औ विषयनविषै निष्काम है । स्वशरीरविषै बी निश्चित है ॥ ८४ ॥

॥ २६० ॥ र्थार्थप्राप्तकरि वर्त्तनैवाले औ स्वच्छंद कहिये अपेक्षारहित जैसें होवै तैसें प्रारब्धके वशतैं नाना देशोंके प्रति विचरनै- वाले औ जहां सूर्य अस्तकूँ पाया तहांहीं शयन करनैवाले धीर कहिये ज्ञानीकूँ सर्वत्र तुष्टि कहिये आत्मसंतोष है ॥ ८५ ॥

॥ २६१ ॥ ^{८१९}देह गिरो कहिये मरो । वा
 उदयकूं पावो कहिये जीवो । दोनूं भांतिसैं वी
 इस महात्मा कहिये ज्ञानीकूं चिंता नहीं है ।
 कैसै महात्माकूं कि:- निजस्वरूपमय भूमि-
 विषै विश्रामकरि । विसर गयाहै सर्व संसार
 जिसकूं ॥ ८६ ॥

॥ २६२ ॥ केवल कहिये निर्विकारज्ञानी
 रमताहै ॥ कैसा है ज्ञानी कि:- परिग्रहसैं
 रहित स्वच्छंद विचरनैवाला इंद्र कहिये
 सुखदुःखादिकसैं रहित संशयरहित औ सर्व-
 पदार्थनविषै आसक्तिरहित है ॥ ८७ ॥

॥ २६३ ॥ ज्ञानी शोभताहै । जातैं
 ममतारहित है । औ समान है मट्टीका खडा
 औ सुवर्ण जिसकूं । ऐसा है ॥ औ भेदनकूं
 पायाहै हृदयग्रंथि जिसकूं । ऐसा है ॥ औ
 धोयाहै रजतम जिसनै । ऐसा है ॥ ८८ ॥

२६६] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १८ ॥ ३३७

॥ २६४ ॥ सर्व^{८२५} विषयनविषै एकाग्रता-
रहित किंचित् वासनातैं रहित हृदयविषै
मुक्त कहिये कर्तृत्वअध्यासरहित है आत्मा
जिसका । औ आत्माके आनंदकरि तृप्तकी
किसके साथि तुलना होवैगी ? ॥ ८९ ॥

॥ २६५ ॥ निर्वासन^{८२६} कहिये ज्ञानीतैं अन्य
ऐसा कौन है कि:- जो लोकदृष्टिसैं जानता-
हुया वी नहीं जानताहै औ देखताहुया
वी नहीं देखताहै औ बोलताहुया वी
बोलताहै ॥ ९० ॥

॥ २६६ ॥ जो^{८३०} ज्ञानीकी श्रेष्ठअश्रेष्ठपदार्थ-
नविषै शोभनअशोभनबुद्धि गलित भई-
है । याहीतैं जो निष्काम है । सो भूपति
है वा भिक्षु है । तौ वी शोभताहै ॥ ९१ ॥

॥ २६७ ॥ निर्^३क्पट सरलरूप औ घटि-
तार्थ नामवाले योगीकूं स्वतंत्रता कहां है ?
वा संकोच कहां है ? वा तत्त्वका निश्चय
कहां है ? ॥ ९२ ॥

॥ २६८ ॥ औ^३त्माविषै विश्रामकरि तृप्त
आशारहित औ पीडारहित ज्ञानीकरि अंतर-
विषै जो अनुभव करियेहै सो कैसें किस
अधिकारीकूं कहियेहै ॥ ९३ ॥

॥ २६९ ॥ धीर^{३६} कहिये ज्ञानी । सुषुप्तिके
हुये वी सुषुप्तिवान् नहीं औ स्वप्नके हुये वी
सोया नहीं औ जाग्रत्के हुये वी जागता नहीं ।
यातैं पद^{३६} पद कहिये क्षणक्षणविषै तृप्त है ॥ ९४ ॥

॥ २७० ॥ ज्ञा^३नी । चिंतासहित वी
निश्चित है । औ इंद्रियसहित हुया वी
इंद्रियरहित है । औ बुद्धिसहित हुया वी
बुद्धिरहित है । औ अहंकारसहित हुया वी

अहंकाररहित है ॥ ९५ ॥

॥ २७१ ॥ ज्ञानी सुखी नहीं औ दुःखी नहीं । वा विरक्त वा संगवान् नहीं औ मुमुक्षु नहीं वा मुक्त नहीं औ किंचित् नहीं औ कछु बी नहीं ॥ ९६ ॥

॥ २७२ ॥ धन्य कहिये ज्ञानी । विक्षेपके हुये बी विक्षेपवान् नहीं । समाधिके हुये बी समाधिवान् नहीं । जडताके हुये बी जड नहीं औ पंडितताके हुये बी पंडित नहीं ॥ ९७ ॥

॥ २७३ ॥ मुक्त । जातैं यथाप्राप्त-स्थितिके हुये बी स्वस्थचित्तवाला है । तथा कीये औ करनेके कर्मविषै संतोषवान् है । औ सर्वत्र सम है । यातैं तृष्णाके अभावतैं यह नहीं कीया औ कीया । ऐसैं स्मरण करता नहीं ॥ ९८ ॥

॥ २७४ ॥ वंदनार्थं पायाहुया प्रसन्न
होता नहीं औ निंदाकृं पायाहुया कोपकृं
करता नहीं औ मरणके समीपस्थित हुये
उद्वेगकृं पावता नहीं औ जीवनके हुये
संतोषकृं पावता नहीं ॥ ९९ ॥

॥ २७५ ॥ शांतबुद्धिबोलापुरुष । जनो-
करि व्यास देशके प्रति औ वनके प्रति
दौडता नहीं । किंतु जैसैंतैंसैं जहांतहां
समहीं स्थित होवैंहैं ॥ १०० ॥

इति श्रीपंडितपी० निरचितानामष्टावक्रगीताष्टीकायां
शांतिशतक नामाष्टादशकं प्रकरणं समाप्तम् ॥१८॥

अथ आत्मविश्रान्त्यष्टकं नाम

एकोनविंशतिकं प्रकरणं ॥ १९ ॥

॥ दोहा ॥

साध्य रु साधनरूपसैं गुरुमुख जाने ज्ञान ।

आत्ममैं विस्तान्ति शिष्य कहे अष्टकरि आन ॥१॥

॥ २७६ ॥ हे^{५४}गुरो ! मैंने आपतें तत्त्वज्ञान-
रूप सांडसी कहिये पकडनैके साधनरूप चिमटेके
सदृश लोहके शस्त्रकुं लेके अपने हृदयसहित
नानाप्रकारके विचाररूप कीलमका उद्धार
किया ॥ १ ॥

॥ २७७ ॥ स्व^{५५}महिमामैं स्थित भये मुज-
कुं धर्म कहां है ? औ काम कहां है ? वा अर्थ
कहां है ? औ विवेक कहां है ? औ द्वैत कहां
है वा अद्वैत कहां है ? । अद्वैतकुं द्वैतकी अपेक्षा-
सहित होनैकरि अस्वाभाविक होनैतैं ॥ २ ॥

॥ २७८ ॥ निर्^{५६}त्यं स्वमहिमामैं स्थित भये
मुजकुं भूत कहां है ? वा भविष्य कहां है ? वा
वर्तमान बी कहां है ? वा देश कहां है ? ॥ ३ ॥

॥ २७९ ॥ स्व^{५७}महिमामैं स्थित भये मुज-
कुं व्याप्यकी अपेक्षा करिके कहियेहे ऐसा
आत्मा कहिये व्यापक कहां है ? औ अनात्मा

कहां है ? वा शुभ कहां है ? तथा अशुभ कहां है ?
 है ? औ चिंता कहां है ? वा अचिंता कहां है ? ४

॥ २८० ॥ स्वमहिमामं स्थित भये मुज-
 कूं स्वम कहां है ? वा मुपुत्ति कहां है ? औ
 जागरण कहां है ? तथा तीनके अभावतं तुरीय
 अवस्था वी कहां है ? वा भयआदिक अंतः-
 करणका धर्म वी कहां है ? ॥ ५ ॥

॥ २८१ ॥ स्वमहिमामं स्थित भये मुज-
 कूं दूर कहां है ? वा समीप कहां है ? वा
 बाहिर कहां है ? वा भीतर कहां है ? वा स्थूल
 कहां है ? वा सूक्ष्म कहां है ? ॥ ६ ॥

॥ २८२ ॥ स्वमहिमामं स्थित भये मुज-
 कूं मृत्यु कहां है ? वा जीवित कहां है ? वा
 भूआदिकसप्तलोक कहां हैं ? वा लौकिक-
 कार्य कहां है ? वा लय कहां है ? वा समाधि
 कहां है ? ॥ ७ ॥

२८४] ॥ भाषाटीका-प्रकरण २० ॥ ३४३

॥ २८३ ॥ आत्माविषै विश्रांत कहिये
स्थित भये मुजकूं त्रिवर्ग कहिये धर्मअर्थ-
कामकी कथाकरि बहुत भया औ योगकी
कथाकरि बी बहुत भया औ ज्ञानकी कथा-
करि बी बहुत भया ॥ ८ ॥

इति श्रीपंडितपीतांबरविरचितायामष्टावक्रगीताभाषाटीकायां
आत्मविश्रांत्यष्टकं नामैकोनविंशतिकं प्रकरणं समाप्तम् ॥ १९ ॥

अथशिष्यप्रोक्तंजीवन्मुक्तिचतुर्दशकं
नाम विंशतिकं प्रकरणं ॥ २० ॥

॥ दोहा ॥

आत्मस्थिति फल विदुषककी प्रकृती मुक्तिसमेत ।
जीवन्मुक्ति दसा कहे सिष चवदस करि बेत ॥ १ ॥

॥ २८४ ॥ निरंजनैरूप मेरे स्वरूपविषै
भूत कहिये आकाशादिक कहां है ? वा देह
कहां है ? वा इंद्रिय कहां हैं ? वा मन कहां है ?
वा शून्य कहां है ? औ नैराश्रय कहिये आशाका

अभाव वी स्वाभाविक कहां है ? ॥ १ ॥

॥ २८५ ॥ सैंदा द्वंद्वरहित मुजकूं शास्त्र कहां है ? वा आत्मज्ञान कहां है ? वा निर्विपयमन कहां है ? वा तृप्ति कहां है ? वा तृष्णारहितता कहां है ? ॥ २ ॥

॥ २८६ ॥ भुजविपै विद्या कहां है ? औ अविद्या कहां है ? वा अहं कहिये अहंकार कहां है ? वा इदं कहिये वासवस्तु कहां है ? वा मम कहिये मेरा कहां है ? औ बंध कहां है ? वा मोक्ष कहां है ? औ निर्विशेष स्वरूप मुजकूं धर्मवार्ता कहां है ? ॥ ३ ॥

॥ २८७ ॥ सर्वदा निर्धर्मक मुजकूं प्रारब्धकर्म कहां है ? वा जीवन्मुक्ति वी कहां है ? वा सो विदेहमुक्ति कहां है ? ॥ ४ ॥

॥ २८८ ॥ सैंदा स्वभावरहित मुजकूं कर्ता कहां है ? औ भोक्ता कहां है ? वा क्रिया-

२९१] ॥ भाषाटीका—प्रकरण २० ॥ ३४५

रहितता कहां है ? वा स्फुरण कहां है ? वा अपरोक्ष कहिये वृत्तिरूप ज्ञान कहां है ? वा फल कहिये विषयाकारवृत्तिअवच्छिन्न चैतन्य कहां है ? ॥ ५ ॥

॥ २८९ ॥ अर्त्तमारूप अद्वैतस्वस्वरूप-
के होते लोक कहां है ? वा मुमुक्षु कहां है ?
वा योगी कहां है ? वा ज्ञानवान् कहां है ? औ
बद्ध कहां है ? वा मुक्त कहां है ? ॥ ६ ॥

॥ २९० ॥ अर्त्तमारूप अद्वैत स्वस्वरूपके
होते । सृष्टि कहां है ? औ संहार कहां है ? औ
साध्य कहिये फल कहां है ? औ साधन कहां
है ? औ साधक कहां है ? वा सिद्धि कहां है ? ॥ ७ ॥

॥ २९१ ॥ सैर्दानिर्मलरूप मुजकूं प्रमाता
कहां है ? वा प्रमाण कहां है ? औ प्रमेय
कहां है ? औ प्रमा कहां है ? औ किंचित् कहां
है ? वा नकिंचित् कहां है ? ॥ ८ ॥

॥ २९२ ॥ सर्वदा क्रियारहित मुजकूं
 विक्षेप कहां है ? औ एकसत्ता कहां है ? औ
 बोध कहां है ? औ मूढता कहां है ? औ हर्ष
 कहां है ? वा खेद कहां है ? ॥ ९ ॥

॥ २९३ ॥ सर्वदा विशेषतं वृत्तिशून्य
 मुजकूं यह व्यवहार कहां है ? वा सो पर-
 मार्थता कहां है ? औ सुख कहां है ? वा दुःख
 कहां है ? ॥ १० ॥

॥ २९४ ॥ सर्वदा निर्मलरूप मुजकूं
 माया कहां है ? औ संसार कहां है ? औ प्रीति
 कहां है ? वा विरति कहिये अप्रीति कहां है ?
 औ जीव कहां है ? औ सो ब्रह्म कहां है ? ॥ ११ ॥

॥ २९५ ॥ कूटस्थ कहिये क्रियारहित औ
 निर्विभाग कहिये भेदरहित औ सर्वदा स्वस्थरूप
 मुजकूं प्रवृत्ति कहां है ? वा निवृत्ति कहां है ?
 औ मुक्ति कहां है ? औ बंधन कहां है ? ॥ १२ ॥

२९७] ॥ भाषाटीका-प्रकरण २१ ॥ ३४७

॥ २९६ ॥ निर्ऋत्याधिक शिव कहिये क-
ल्याणरूप मुजकूं उपदेश कहां है? वा शास्त्र
कहां है? औ शिष्य कहां है? वा गुरु कहां है?
वा पुरुषार्थ कहिये मोक्ष कहां है? ॥ १३ ॥

॥ २९७ ॥ मुँजकूं अस्ति कहां है? वा
नास्ति कहां है औ एक कहां है अरु दो
कहां हैं? इँहीं बहुत कहनैसैं क्या है:-मुज
एकरस चेतनकूं कछु बी प्रकाशता कहिये
भासता नहीं ॥ १४ ॥

इति श्रीपंडितपीतांबरविरचितायामष्टावक्रगीताभाषाटीकायां
शिष्यप्रोक्तं जीवन्मुक्तिचतुर्दशकं नाम विंशतिकं
प्रकरणं समाप्तम् ॥ २० ॥

॥ अथ संख्याक्रमव्याख्यानं नाम
एकविंशतिकं प्रकरणं ॥ २१ ॥

॥ दोहा ॥

संख्यमें मति सुकरता । जानि ग्रंथका स्पष्ट ।

श्लोक सु संख्यापूर्व कहि । अनुक्रमनिका स्पष्ट ॥

॥ २९८ ॥ पौंड्रंश्लोक गुरुके उपदेशरूप प्रथमप्रकरणविषय हैं । औ पचीसश्लोक शिष्य-
प्रोक्त आत्मानुभवोल्लासरूप द्वितीयप्रकरण-
विषय हैं । औ चतुर्दशश्लोक गुरुप्रोक्त आक्षेप
मुद्राकरि उपदेशनामक तृतीयप्रकरणविषय हैं ॥ १ ॥

॥ २९९ ॥ पंदंश्लोक शिष्यप्रोक्त अनुभव-
उल्लासनामक चतुर्थप्रकरणविषय हैं । औ
च्यारीश्लोक गुरुप्रोक्त लघुनामक पंचमप्रक-
रणविषय होवैहैं ॥ फेर च्यारी श्लोक । गुरु-
प्रोक्त प्रतिवादीकरि सिद्ध लयके निषेधके उपदेश
नामक षष्ठप्रकरणविषय हैं । औ श्लोकनका
पंचक शिष्यप्रोक्त अनुभव नामक सप्तमप्रकरण-
विषय होवैहैं । औ श्लोकनका चतुष्क गुरुप्रोक्त
बंधमोक्षनामक अष्टमप्रकरणविषय होवैहैं ॥ २ ॥

॥ ३०० ॥ गुरुप्रोक्त निर्वेद नामक नवम-
प्रकरणसहित गुरुप्रोक्त उपशमनामक दशम-

३०१] ॥ मापाटीका-प्रकरण २१ ॥ ३४९

प्रकरणविषै औ गुरुप्रोक्त ज्ञाननामक एकादश-
प्रकरणविषै औ शिष्यप्रोक्त एवमेवनामक
द्वादशप्रकरणविषै श्लोकनका अष्टक होवैहै ।
औ शिष्यप्रोक्त यथासुखनामक त्रयोदश-
प्रकरणविषै श्लोकनका सप्तक होवैहै । औ
शिष्यप्रोक्त शांतिनामक चतुर्दशप्रकरणविषै
श्लोकनका चतुष्क होवैहै ॥ ३ ॥

॥ ३०१ ॥ ^{१५७}वीसश्लोक । गुरुप्रोक्त तत्त्वो-
पदेशनामक पंचदशप्रकरणविषै होवैहैं ।
औ दशश्लोक । गुरुप्रोक्त विशेषज्ञानोपदेशक
नाम षोडशप्रकरणविषै होवैहैं । औ वीस-
श्लोक । गुरुप्रोक्त तत्त्वज्ञस्वरूपउपदेश नामक
सप्तदशप्रकरणविषै होवैहैं औ गुरुप्रोक्त शम
कहिये शांतिनामक अष्टादशप्रकरणविषै श्लोकन-
का शतक होवैहै ॥ ४ ॥

॥ ३०२ ॥ शिष्यप्रोक्त आत्मविश्रान्तिनामक
एकोनविंशतिमप्रकरणविषय श्लोकनका अष्टक है ।
औ शिष्यप्रोक्त जीवनमुक्तिनामक विंशतिम-
प्रकरणविषय चतुर्दश श्लोक हैं । औ गुरुप्रोक्त
संख्याक्रमके विज्ञान नामक एकविंशतिमप्रक-
रणविषय पद्म श्लोक हैं । तिसके पीछे उक्त-
पद्मश्लोकनके मध्यअंतके श्लोककरि एकविंशति-
खंड औ श्लोकनकरि ग्रंथकी एकरूपता कही-
है ॥ ५ ॥

॥ ३०३ ॥ एकविंशति खंडनकरि औ
तीनसैं दो ३०२ श्लोकनकरि अवधूतकी
अनुभूतिरूप या ग्रंथकी संख्याके क्रमवाले
ये श्लोक कहे । यद्यपि इस अंतके श्लोककरि
या ग्रंथके ३०३ श्लोक हैं । तथापि दशमपुरुष-
की न्याई यह श्लोक आपकूं छोड़िके अन्योकी

३०३] ॥ भाषाटीका—प्रकरण २१ ॥ ३५१

परिगणना करताहै । याँतैं ३०२ कहेहैं ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्वापुसद्गुरुपूज्यपादशिष्यपीतांवराहविदुषा विर-
चितायामष्टावक्रगीताभाषाटीकायां संख्याक्रमव्याख्यानं
नामैकविंशतिकं प्रकरणं समाप्तम् ॥ २१ ॥

॥ समाप्तेयमष्टावक्रगीता ॥

॥ ॐ गुरुदेवाय नमः ॥

॥ श्रीआधुनिकविद्याविलास ॥

॥ मनहर छंद ॥

ईथरसं नेव्युला रु सूर्य तारा ग्रह चंद्र ।
अनंत अचेतन रु चेतन विकार है ॥
देश-काल-कारण रु कार्यकी प्रतीति होत ।
फेरि कार्य कारणमें होत तदाकार है ॥
ऐसै चक्र-भ्रमण अनादि भासमान होत ।
ताहिमें असार ग्रही भ्रमत गमार है ॥
साररूप आपकूं पिछानीके कृतार्थ होत ।
निराकार आत्मा असंग निर्विकार है ॥१

१ संपूर्ण अवकाश विषै पूर्ण मान्या पदार्थ ॥
२ जीवनरहित ॥ ३ जीवनयुक्त ॥

तारे सर्व सूर्य हैं फिरत अतिवेगमांहि ।
 सूर्यकूं प्रदक्षिणा अनेकग्रह करैहैं ॥
 ग्रहपर चेतन अचेतन उपजिकरि ।
 अहार विहार भोग वश भय धरैहैं ॥
 स्वप्नव्यवहारविषै अज्ञतासैं निशदिन ।
 विचरै विचारविना अंतकाल हरैहैं ॥
 सर्वदृश्य हेतुविना होतहै अदृश्य पुनि ।
 दृश्यभ्रम भ्रमहीन-आतमामैं ठरैहैं ॥ २
 जीवत जगत लेश सूर्यके प्रकाशकरि ।
 उष्णतासैं होत जडचेतन व्योहार है ॥
 काष्ठ तैल दीपनकी अग्नि सूर्यके प्रभाव ।
 देहकी वी उष्णता तौ सूर्यके आधार है ॥

४-अष्टग्रहनकूं छोडिके जितनैं तारे आकाशविषे
 प्रतीत होवैहैं । वे सर्व ॥

५-दृश्यभ्रमका अंत होवैहै ॥

३५४ ॥ श्रीआधुनिकविद्याविलास ॥

सूर्य औं प्रकाश अरु उष्णतादि जानत न-
आपकूं न अन्यकूं वे निश्चे जडाकार है ॥

जीव शीव सूर्य तेज धूप आदि ये प्रपंच
आत्मज्योतिके प्रभाव होत तदाकार है ॥३

सूर्यनकी दुर्विनसैं कोटितैं गिनति होत ।
फोटोग्राफसैं अनेक अन्यकोटी जानिये ॥

पृथ्वीसैं असंख्यपुट-योजनके देशमांहि ।
भ्रमत अपार सूर्य चंद्र ग्रह मानिये ॥

निजाकर्षवलकरि खींचत परसपर ।
यह विधि-वश जड-गतिहीं प्रमानिये ॥

तथापि ये कथा सर्व मेरिहीं है कल्पनासैं ।
मैंहीं आत्मदेव जानि भ्रांति सद्य भानिये ॥४

तेजवेग पलमांहि एकलक्ष ऐंसीसस्र-
मैल चलै ऐसै गिन्यो खगोलके ज्ञानतैं ॥

सूर्यतेज अष्टयल-मांहि आवै भूमिपर ।
 अन्यसूर्यतेजकूं अनेकवर्ष मानतैं ॥
 दोहजारवर्ष पीछे तेज आवै ऐसै सूर्य
 गिनेहैं सो लोप भये वर्ष तेते जानतैं ॥
 देश है अगाध अरु सूर्य हैं असंख्य तातैं
 ज्ञानरूप मेंहीं जानि माया सद्य भानतैं ॥५
 जगत केलाइडोसकोप सम देखियत ।
 तेजवेग ईथरमें लहरि लहंत है ॥

६-अन्यसूर्य ऐसै हैं कि तिनके प्रकाशकूं पृथ्वीपर
 आनैकूं अनेकवर्ष लगैहैं ॥

७-कितनेक सूर्य ऐसै दूर हैं कि तिनका प्रकाश पृथ्वी-
 पर दोहजारवर्षसैं आवताहै । तातैं तैसै सूर्यनका
 लोप । लोप भये पीछे दोहजारवर्षसैं ज्ञात होवैहै ॥

८-एक नलिकाविषै आदर्शकी तीनपटी औ रंग-
 रंगके काचकी कितनीक छोटी टुकडीयां राखीके
 तामैं देखनैसैं अनेक सुंदर चित्रविचित्र आकृतियां

वेगके प्रभाव तेज । तेजके प्रभाव वेग ।
 इनके प्रभाव बहु नेव्युलि कहंत हैं ॥
 नेव्युलिसँ सूर्य ग्रह चंद्र पृथ्वीतारे होत ।
 ग्रहोंपर वृक्ष आदि जंतु ताँ रहंत हैं ॥
 फेरि वेग तेजसँ वे ईश्वरस्वरूप होत ।
 यही इंद्रजालवाजी जानें सोहीं संत हैं ॥६॥
 खगोलमँ गिन्यो पृथिव्यादियुक्त-सूर्य चार-
 लक्षमैल एकअँर प्रतिदिन धावँहैं ॥
 काल पाई अन्यसूर्य-साथि भुटकाइ करि ।
 पृथिव्यादि वे संघात चूर्ण होई जावँहैं ॥
 ऐसँ भयो चूर्ण पुनि अन्यकोई सूर्यमाँहि
 मिलिजाय संभव खगोल ग्रंथ गावँहैं ॥

दिसतीहैं आँ वे नलिकानुं फिरानँसँ पलपलमँ
 नवीनगुंदरआकृतियाँ होवँहैं ॥ यह नलिकानुं
 "केलादण्डोत्कोप" कहँहैं ॥

सूर्यआदि सर्व शीत होई तेज त्यागे तातें ।

विनाशी आडंबर ये तुच्छ नाम पावैहै ॥ ७

स्वप्नविषै स्वप्न सत्य होत जागेतैं असत्य ।

जागृत असत्य पुनि ज्ञानके प्रभावतैं ॥

नित्य-सत्य आत्मदेव अन्य हैं असत्य एव ।

ऐसो ज्ञान होत है विचारके प्रभावतैं ॥

स्वप्नके पदारथमें देशकालकृत भेद ।

तैसो भेद जागृतमें देशकाल भावतैं ॥

तथापि मैं-सत्यविषै इहां उहां भेद कहां ।

अचल अखंड देशकालके अभावतैं ॥ ८

गतिविना देश नहीं देश विना गति नहीं ।

उभयकी अस्ति स्पर्श आदि करी भई है ॥

गति-ज्ञानके अधीन काल अरु देश ज्ञान ।

वस्तुमति गतिमति प्रतिक्षण नई है ॥

गतिकरि अन्यगति कैसें उत्पन्न होत ।

शक्तिकरि गति कहैं शक्ति कहां रई है ॥

शक्तिका स्वरूप सिद्ध होत नहीं कदाचित ।

यातें देश काल गति शक्ति मनोमयी है ॥९

भूत वा भविष्यका विचार वर्त्तमानविषे

होत तातें भूत औ भविष्य जूठ मानिये ॥

वर्त्तमानका प्रमाण सूक्ष्म क्षणअंशसैं वी ।

चित्तसैं न ग्राह्य होत तथापि बखानिये ॥

गतिविना कालकी न मति होत कदाचित ।

यातें काल वस्तु नहीं कल्पनाहीं जानिये ॥

इंद्रियसैं गतिज्ञान गतिसैंहीं कालज्ञान ।

ज्ञानका प्रकाशक मैं अन्य न प्रमानिये १०

देश-काल-कारणकी वस्तुता तौ लेश नहीं ।

मनोमात्र-कल्पना है निर्विवाद भया है ॥

९-आधुनिक युरोपवासी विद्वान अवकाश औ कालकी वस्तुताका निषेध करैहैं ॥

ताकी सत्यानंतता तौ भासंत है भ्रांतिकरि ।
 इनके असत्य किये दृश्यमात्र गंया है ॥
 प्रतिपल स्मृतिसंग दृश्य तौ प्रकट होत ।
 जागृत-जगत सर्व स्वप्नवत नया है ॥
 इनको प्रकाशक है सर्वदा अखंड एक ।
 जामैं लेश देश काल कारण न रह्या है ॥११
 नरनारी उभयके दोनुं-जंतु गर्भमांहि ।
 क्रिया करी मूल जातिके समान होत हैं ॥
 जलचर थलचर व्योमचर प्राणिनमैं ।
 वृक्ष पुष्पमैं वी क्रियाविधि यही प्रोत है ॥
 जंतुविना जंतुका न होत जन्म कहूं कदा ।
 तथापि ये इंद्रजालसैं न न्यून पोत है ॥
 इसी इंद्रजालमांहि मनुष्यशरीर करि ।
 तत्त्वके विचार किये प्राप्त आत्मज्योत है ॥

१०-देश-काल-कारणकी असत्यता सिद्ध होनेतें दृश्य-
 मात्रकी असत्यता सिद्ध होवै है ॥

३६० ॥ श्रीआधुनिकविद्याविलास ॥

ए०मिवा समान अतिसूक्ष्म जंतु कोटिनसै-
मिलिके शरीरसर्व जगतमें आवैहैं ॥
मांस रु रुधिर हाड आदि सर्वभाग इन-
जंतुनसैं निशदिन बनि नाश पावैहैं ॥
अनुमान प्रतिसप्त-वर्षमें नवीन देह-
होवै तामें जंतु प्रति-क्षण आवै जावैहैं ॥

११—एमीवा । अतिसूक्ष्मजंतुनकी जातिका नाम है ॥
यह जंतुकूं अन्यप्राणिनकी न्यांई हस्तपादमस्तकआदिक-
अव्यव हैहीं नहीं । मात्र मुरख्वे जैसा एक अतिसूक्ष्मविंदु-
रूप है । सो सूक्ष्मदर्शकयंत्रविना देखनैमैं आवता
नहीं ॥ थोडेक्षण सिवाय सर्वदा इसकी आकृति बदलती
रहतीहै ॥ अपनै शरीरकूं लंबा दूँका करताहै औ तिसकूं-
हीं अनेकअसमानअंगुलियांजैसी आकृतिरूपसैं निकाली-
के अतिसूक्ष्मभोजनकूं ग्रहण करताहै ओ मलत्यागादि-
क्रियाकूं करताहै ॥ इत्यादि इनकी चेष्टा स्वाभाविकबुद्धि
(इन्स्टिक्ट)पूर्वक देखनैमैं आवतीहै ॥

प्रतिएक सूक्ष्मजंतुकी है व्यष्टि तासु वनै-
 अनंत जो विश्व सो विराटदेह गावैहैं १३
 अतिसूक्ष्म जंतुकरि होवत अनेक जंतु ।
 अगिनित जंतुका शरीर-एक कहैहै ॥
 जंतुनके जन्म अरु मृत्युका प्रवाह जल-
 थल-वायु-देहविषै सिंधुसम वहैहै ॥
 तामैं हर्ष शोक हानि वृद्धि मूर्खतासैं मानि ।
 प्राणि सर्व पची पची दुःखकूहीं सहैहै ॥
 एकहीं अज्ञान गये जन्म अरु मरणकी-
 घटमाल स्वप्नवत आतमामैं लहैहै ॥१४॥
 शरीरसैं बाह्य वृत्ति वस्तुके समान होत
 ऐसी शास्त्रविषै यदि प्रक्रिया दिखात है ॥
 तथापि प्रकाश-दृष्टि-शब्द-स्पर्शके नियम
 लखी ग्रंथ-आधुनिक 'औरहीं सिखात है ॥

१२-पदार्थमात्रकी प्रतीति शरीरसैं बाह्य नहीं है ।

ऐसा बोध करतैहै ॥

३६२ ॥ श्रीआधुनिकविद्याविलास ॥

शरीरसँ बाह्य कोइ वस्तुकी प्रीतीति नहीं ।

ऐसँ मानै मनोमय जगत लिखात है ॥

यातँ यह प्रक्रिया है श्रेष्ठ सो समुजीकरि ।

कल्पितका अधिष्ठान आतमा विख्यात है ॥

अंतःकरण-वृत्ति बिना कोइ सृष्टि नहीं ।

प्राणिमात्र वृत्तितँहीं सृष्टिकूँ बनावैहँ ॥

आपकृत सृष्टि आपहीं यथार्थ जानि सकै ।

अन्य नहीं जानै अनुमान करी गावैहँ ॥

क्षण क्षण सृष्टि होत तातँ क्षणभंगुर है ।

तामँ सुखदुःख मानि क्षोभ सठ पावैहँ ॥

वृत्ति अरु ताकी सृष्टि स्वप्नवत् जानि संत

ज्ञानतेज करि भव-जालकूँ जलावैहै ॥ १६

आतमा अनातमाका भेद तौ शरीरकरि ।

शरीरके बाधतँ न आतमा अनातमा ॥

प्रपंचका बाध होत शरीरके बाधसाथि ।

शेष रह्या बाधक अबाध्य परमात्मा ॥

शरीरमें आत्मबुद्धि बालपनमांही भई ।
 ताके पीछे शरीरहीं दृढ भया आतमा ॥
 गुरुमुख-श्रवण मनन निदिध्यास किये ।
 भ्रांति भंग होय तब होवत चिदातमा १७
 सूर्य ग्रह चंद्र अरु प्राणधारि आदिसर्व-
 अनंत उपजि स्थिति पाय होत नाश है ॥
 इंद्रियके पंचकसैं बुद्धिमें प्रतीति होय ।
 तामैं हेतु भाषा अरु बालपनाभ्यास है ॥
 भाषाकी विस्मृति भये जगत-प्रतीति कहां ?
 कहां जीव कहां शीव कहां अन्य भास है ?
 भाषा मन इंद्रिय जगत आदि इंद्रजाल
 भाव वा अभाव ज्ञानरूपके प्रकाश है ॥ १८
 बाह्यवस्तु-स्थितिविषै सत्यताकूं मानि जन ।
 जानत न भ्रांतिमय मनको विकार है ॥
 सत्य वा असत्य कहो सार वा असार कहो ।
 जोइ कछु कहियें सो मनको चितार है ॥

३६४ ॥ श्रीआधुनिकविद्याविलास ॥

जीव कहो शीव कहो और वी बनाय कहो ।

वाणिका विषय सदा मनोमयाकार है ॥

सर्वका निषेध “नेति नेति” करी होइ जात ।

एक न निषेध होत जो निषेधकार है ॥१९॥

जो जो उत्पन्न होत सो अवश्य नाश होत ।

नेब्युली रु सूर्य चंद्र ग्रहाणा विनाश जूं ॥

जलचर थलचर नभचर आदि जंतु ।

जन्म धरी स्थिति करी मरी होय नाश जूं ॥

ऐसो दृष्टनष्ट जग देखत सकल जन ।

तथापि करत क्रिया धारि दीर्घ आश जूं ॥

उत्पत्ति स्थिति नाश मनकरि मानीयत ।

स्वप्नवत होत आत्मदेवविषै भास जूं ॥२०॥

मनके जागै जगत सोवै तौ सोवै जगत ।

एसो अनवय-व्यतिरेक निरधारिये ॥

सुखदुःख शंका समाधान तर्क वितर्क रु

॥ बंधमोक्ष मनकरि तातैं मन मारिये ॥

जागृत मुमुक्षु स्वप्न दशा मनकरि होत ।
 क्षणक्षण परिणामि मन-मूल जारिये ॥
 भ्रम मन-मूल ज्ञान-अग्निकरि जरि जात ।
 ज्ञानरूप आत्मामें भ्रम कहां धारिये ॥ २१
 जैसा जाका निश्चय है तैसा ताकूं भासत है
 अनिरवचनीय मुमुक्षु जग जानै है ॥
 अज्ञ ताकूं सत्य मानै ज्ञानि ताकूं तुच्छ जानै ।
 बंध मानै बद्ध कोइ मोक्षकूंहि मानै है ॥
 द्वैतमत-वादिनकूं द्वैतहीं प्रतीत होत ।
 वेदांतानुयायी तां अद्वैतकूं बखानै है ॥
 द्वैत दुःख-मूल सुखरूप मायाकरि भासै ।
 तामें कोइ कदाचित तत्त्वकूं पिछानै है २२
 शरीरसैं भिन्न मन शास्त्रनै कथन कियो ।
 ताहिमें विवाद विद्या-आधुनिक करै है ॥
 भौतिकता मनकी वेदांत शास्त्र मानत है ।
 यातें कोइ आग्रहसैं कहो कहा सरै है ॥

३६६ ॥ श्रीआधुनिकविद्याभिरास ॥

कोइ तौ कहत मन मगजकी किया मात्र ।

कोइ ताकूं शरीरकी किया कही लैरहें ॥

मनकूं अवस्तु जानै जगत अवस्तु होत ।

वस्तुकूं प्रमानि ज्ञानि आनंदमें ठैरहें २३

ईशकृत सृष्टि सर्वकूं समान भासमान ।

तामैं सुख दुःखका तौ लेश नहीं जानिये॥

जीवकृत सृष्टि सो तौ जीव प्रतिक्षण रचै ।

तामैं सुखदुःख बंधमोक्ष आदि मानिये ॥

तातैं सुखदुःख बंधमोक्ष द्वंद जीवकृत ।

ऐसैं दृढ मनमें विचारिके प्रमानिये ॥

इशसृष्टि जीवसृष्टि विषै तुच्छदृष्टि करी ।

ब्रह्मरूप मेरेविषै स्वप्नसम गानिये ॥२४॥

नाम-दृष्टि रूप-दृष्टि यही दृष्टि-सृष्टि जानि ।

ताकूं स्वप्नसृष्टि जानि शांत चित्त धारहु ॥

मैं तौ ब्रह्म मेरेविषै सृष्टि नाहिं दृष्टि नाहिं ।

भासै मृगजलवत मिथ्या मानी चारहु ॥

॥ श्रीआधुनिकविद्याविलास ॥

३६७

यह दृष्टि व्यतिरेकी अन्य अनवयी दृष्टि ।

कल्पितकी सत्ता अधिष्ठान यही सारहु॥

शरीफादि नामरूपका यथार्थरूप उक्त-

रीति ब्रह्म-आत्मरूप लखी पाय पारहु२५

॥ इति श्रीआधुनिकविद्याविलास समाप्त ॥

॥ श्रीपंचदशीके प्रस्ताविकश्लोक ॥

—०८—

मायाविद्ये विहायैवमुपाधी परजीवयोः ।
अखंडं सच्चिदानंदं परं ब्रह्मैव लक्ष्यते ॥४८॥
चोद्यं वा परिहारो वा क्रियतां द्वैतभाषया ।
अद्वैतभाषया चोद्यं नास्ति नापि तदुत्तरम् ॥
बाढं निद्रादयः सर्वेऽनुभूयन्ते न चेतैः ।
तथाऽप्येतेऽनुभूयन्ते येन तं को निवारयेत् ॥
जलपापाणमृत्काष्ठवास्याकुहालकादयः ।
ईश्वराः सर्व एवैते पूजिताः फलदायिनः २०८
न निरोधो न चोत्पत्तिर्न वद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥३३५॥
अप्रवेश्य चिदात्मानं पृथक् पश्यन्नहंकृतिम् ।
ईच्छंस्तु कोटिवस्तूनि नैवाधो ग्रन्थिभेदतः ॥
आरब्धकर्मनानात्वाद्बुद्धानामन्यथाऽन्यथा
वर्तनं तेन शास्त्रार्थे अमितव्यं न पंडितैः २८७

॥ श्रीपंचदशीके प्रस्ताविकश्लोक ॥ ३६९

आत्मानं चेद् विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् १
देहात्मज्ञानवत् ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् ।
आत्मन्येव भवेद् यस्य सं नेच्छन्नपि मुच्यते ॥
जनकादेः कथं राज्यमिति चेद् दृढबोधतः ।
तथा तैवाऽपि चेत् तर्कं पठ यद्वा कृपिं कुरु ॥
अवश्यं भावि भावानां प्रतीकारो भवेद् यदि ।
तदा दुःखैर्न लिप्येरन् नैलरामयुधिष्ठिराः १५
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चं यत् प्रकाशते ।
तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबंधैः प्रमुच्यते ॥
दुःखिनोऽज्ञाः संसरन्तु कामं पुत्राद्यपेक्षया ।
परमानन्दपूर्णोऽहं संसरामि किमिच्छया २५५
नित्यानुभवरूपस्य को मेवानुभवः पृथक् ।
कृतं कृत्यं प्रापणीयं प्राप्तमित्येव निश्चयः ॥

३७० ॥ श्रीपंचदशीके प्रस्ताविकश्लोक ॥

अनुभूतेरभावेपि ब्रह्मास्मीत्येव चिंत्यताम् ।
अप्यसत्प्रोप्यते ध्यानान्नित्याप्तं ब्रह्म किं पुनः
भिद्यते हृदयग्रंथिर्निष्ठं सैर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ७
असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः
इत्थं विचार्य मार्गो द्वौ जगाद परमेश्वरः ८३

॥ इति पंचदशीके प्रस्ताविक श्लोक ॥
